

Fra Krig og Fred

Dansk Militærhistorisk Kommissions
Tidsskrift 2022

Fra Krig og Fred

Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift 2022

© Forfatterne og Syddansk Universitetsforlag 2022.
Sats og tryk: Grafisk Produktion Odense.

Billedet på forsiden af tidsskriftet:

Lettisk kvinde. Kobæk Strand, maj 1945. Kvinden optræder i nationaldragt og tilhørte den gruppe af lettiske og andre baltiske flygtninge, som kom til Danmark i perioden op til krigsafslutningen.
Foto: Holger Wraae-Jensen/Frihedsmuseet.

Billedet på bagsiden af tidsskriftet:

Dansk Militærhistorisk Kommissions logo:

Det ældste billede af en dansk soldat, landsknægt fra Den Store Garde i Kong Hans' hær under operationerne i Ditmarsken i vinteren 1500. Træsnit fra en skillingsvise.

Om redaktion, udvalg af artikler samt sikring af akademisk originalitet og kvalitet:

- Redaktionen omfatter Niels Bo Poulsen (ansvarshavende) og Sofie Lene Bak.
- Forslag til artikler kan sendes direkte til institutchef Niels Bo Poulsen på nipo@fak.dk eller lektor Sofie Lene Bak på ztv207@hum.ku.dk. Et bidrag skal med mindre andet aftales ikke overstige 10.000 ord. De indkomne artikelforslag underkastes fagfællebedømmelse gennem høring og vurdering hos to anonyme fagfæller. Produktionstiden fra et forslag indkommer, og til det er trykkeklar, vil typisk være otte måneder. Trykkeprocessen starter normalt umiddelbart før jul med henblik på, at nummeret kan være på gaden til marts det næste år. Bidrag kan derfor med fordel indsendes sen vinter eller tidligt forår, hvis de ønskes optrykt i det efterfølgende års tidsskrift. Redaktionen forbeholder sig retten til at prioritere mellem indkomne forslag, herunder afvise sådanne, som efter fagfællebedømmelse ikke vurderes at have den fornødne kvalitet til at blive trykt.

ISSN: 2246-3070.

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copydan.

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense

Tlf. 6550 1740
www.universitypress.dk

Indhold

Bidragydere	7
Forord	9
JACOB VRIST NIELSEN	
Til øjeblikkeligt brug!	
Brevduen som kommunikationsmiddel i det danske forsvar 1919-1945	11
<i>Summary</i>	48
TRINE ENGHOLM MICHELSEN	
En spion tæt på regeringen: Horst von Pflugk-Harttungs arbejde for Abwehr og Gestapo i 1930'ernes Danmark	49
<i>Summary</i>	82
HENRIK CLAUSEN	
Lettiske Waffen-SS-soldater i Danmark efter 2. Verdenskrig	85
<i>Summary</i>	112
HANS MARTIN SØNDERSTRUP-ANDERSEN	
Voldtægt og seksuelle overgreb under den sovjetiske besættelse af Bornholm 1945-1946	113
<i>Summary</i>	144

Bidragydere

Jacob Vrist Nielsen

Jacob Vrist Nielsen er cand.mag. i historie. Ph.d. i foråret 2021 fra Københavns Universitet på afhandlingen *Truslen mod Demokratiet. Teleovervågning i Danmark 1916-1945*.

Trine Engholm Michelsen

Ph.d. i international politik fra Københavns Universitet og mastergrad i politisk filosofi fra Université Libre de Bruxelles 1999. Forsker ved DIIS 2000-2005. 2005-2020 analytiker i Politiets og i Forsvarets Efterretningstjeneste. Forsker aktuelt i efterretningshistorie.

Henrik Clausen

Cand.mag. i historie fra Københavns Universitet i 2020. Er ansat i Digital Bevaring på Rigsarkivet. Før historiestudiet har han været ansat i Forsvaret og flere private firmaer som IT-administrator. Har skrevet flere artikler relateret til 2. Verdenskrig.

Hans Martin Sønderstrup-Andersen

Cand.mag. i historie og samfundsfag fra Københavns Universitet i 2019. Primære faglige fokusområde har været på socialhistorie og Anden Verdenskrig – især på sammenhængen mellem seksualitet og krig. Har siden udgangen på Københavns Universitet arbejdet på tv-serien 'Bomberne over Bornholm' og arbejder nu som behandler og underviser på Basen Skole og Dagbehandling.

Forord

Kære læsere

Fra krig og fred lever i dette nummer glimrende op til sit navn, idet de artikler, som bringes i denne årgang af tidsskriftet, alle omhandler gråzonen mellem krig og fred – i den forstand at de enten handler om at forberede sig til krig eller om følgerne af krig.

For to af artiklernes vedkommende er deres afsæt mellemkrigstiden. I sin artikel om *Brevduen som kommunikationsmiddel i det danske forsvar 1919-1945* leverer Jacob Vrist Nielsen en analyse af, hvordan det danske forsvar samtænkte sin efterretnings- og varslingsvirksomhed med brevduerne. I en tid, hvor behovet for at have kommunikations- og orienteringsmidler, som kan benyttes, selv hvis internettet og GPS-systemet afbrydes, diskuteres i mange landes forsvar, er det interessant at læse om, hvordan brevduerne blev set som et driftssikkert alternativ til radio-, telefon- og telegrafforbindelser i mellemkrigsperioden og derefter. Trine Engholm Michelsen arbejder i sit bidrag inden for nogenlunde samme tidsperiode, men med et andet fokus: de dansk-tyske relationer og den tyske påvirknings- og efterretningsvirksomhed i Danmark. Hun analyserer gennem en syntese af den eksisterende forskning og datidens presse, hvilken rolle den tyske flådeofficer og Abwehr-agent Horst von Pflugk-Harttung spillede i de tyske forsøg på at presse den danske regering i retning af en tysk-orienteret neutralitet. Den netop skrevne sætning dækker dog langt fra bredden i hendes artikel, for Pflugk-Harttung havde også mange andre jern i ilden i mellemkrigsperioden. Set i lyset af nutidens sikkerhedspolitiske udfordringer med autoritære systemers forsøg på at manipulere meningsdannelsen i åbne demokratier fremstår teksten også som et eksempel på en aktuel problematik forankret i en anden tid.

Tidsskriftets to øvrige artikler har begge deres afsæt i Anden Verdenskrig. Henrik Clausen bidrager med et studie af en hidtil næsten ubelyst problematik, nemlig de lettiske SS-soldater, som kom til Danmark i perioden op til krigsafslutningen, og som man fra sovjetisk side var særdeles opsat på at få udleveret. Hverken danske eller britiske myndigheder interesserede sig for, hvad letterne havde foretaget sig i tysk tjeneste, og artiklens påvisning af deres sandsynlige medvirken til krigsforbrydelser rammer lige ned i et højaktuel historiestrid mellem Rusland og Letland. Hans Martin Sønderstrup-Andersen tager livtag med en anden, meget væsentlig problemstilling, nemlig seksuel vold og krig, idet han i artiklen ”Voldtægt og seksuelle overgreb under den sovjetiske besættelse af Bornholm 1945-1946” analyserer sovjetiske soldaters voldtægt og voldtægtsforsøg mod lokale bornholmske kvinder og i den forbindelse kan påvise de der

begåede seksuelle overgrebs særdeles brutale karakter. Der er tale om et emne, som i sig selv er særdeles relevant, men som kunne fortjene at blive fulgt op af en undersøgelse af, hvordan det forholdt sig med de øvrige allierede styrker i Danmark, ligesom vores viden om den tyske besættelsesmagts ageren på området også fortsat er svagt belyst.

Til læserne skal der lyde en varm opfordring om at bidrage med artikler. Selv om der allerede foreligger en skitse til næste års nummer og til dels til det derpå følgende nummer, er der fortsat ”ledige pladser”. Ser man på udgivelsesprofilen af de seneste års numre kan det konstateres, at tidsskriftet i høj grad er præget af stof, som omhandler dansk militærhistorie i det 20. århundrede, og af stof – de allerede trykte bidrags kvaliteter ufortalt – som kun i mindre grad afsøger grænserne for militærhistorien, det være sig tematisk, metodisk eller teoretisk. Hvor er den stærke historiografiske oversigtsartikel? Hvor finder man ny forskning, som arbejder på tværs af nationalstatslige grænser og bringer ny viden frem om førmoderne eller tidlig moderne krigsførelse, eller som radikalt nytænker, hvad militærhistorien kan? Redaktørerne vil gøre deres yderste for at identificere skribenter og temaer, som kan bidrage til at give militærhistorien den her efterspurgte tematiske bredde og faglige dynamik, men et langt stykke hen ad vejen kan denne indsats ikke lykkes, hvis ikke læserne og deres netværk bidrager aktivt: Indsend selv ideer og manuskripter, eller henled redaktionens opmærksomhed på potentielle skribenter eller problemstillinger!

*Lektor Sofie Lene Bak, Saxoinstituttet, Københavns Universitet
Institutchef Niels Bo Poulsen, Institut for Strategi og Krigsstudier,
Forsvarsakademiet*

Til øjeblikkeligt brug!

Brevduen som kommunikationsmiddel i det danske forsvar 1919-1945

Brevduen har [...] under Verdenskrigen som overhovedet i alle tidligere Krige vist sig at være at fortrinligt og sikkert virkende Meddelelsesmiddel. Den danner ikke blot et nødvendigt Supplement til andre Meddelelsesmidler, saasom Telefon, Telegraf mm., men den er tillige den paalideligste Budbringer under de vanskeligste Forhold, og da særlig hvor alle tekniske Hjælpemidler svigter. Selv ikke den voldsomste Artilleriild eller de giftigste Gasarter hindrer dens Anvendelse.¹

Sådan konkluderede Generalstabens Efterretningssektion i kølvandet på 1. Verdenskrig, hvor brevduerne havde stået deres endelige prøve som kommunikationsmiddel i moderne krigsførelse. Militære myndigheder over hele Europa havde i sidste halvdel af 1800-tallet opbygget militære brevdutjenester, som skulle sikre krigskommunikationen, når telefonen og telegrafen ikke virkede. Erfaringerne fra de moderne krige viste, at de højteknologiske kommunikationsmidler var sårbare for angreb og lette at overvåge, så når alt andet fejlede, blev brevduerne sat ind som ordonnanser. Under 1. Verdenskrig indrullerede de krigsførende nationer hundredtusinder af brevduer i militærtjeneste. Så selv om ”Den store Krig” er blevet karakteriseret som den første moderne krig, var den samtidig det første store ”dueslag”, og krigen demonstrerede, at brevduerne stadig kunne tjene en vigtig funktion som kommunikationsmiddel i moderne krigsførelse.²

1. Verdenskrig medførte også en opblomstring inden for brevdueopdræt, og i mellemkrigstiden blev endnu flere brevduer trænet til krig.

Denne artikel er en undersøgelse af det militære brevduevæsen som kommunikationsmiddel i det danske forsvar i perioden 1919-1945. I de seneste årtier har der været en stigende forskningsmæssig interesse for nonhumane aktører,

1 Rigsarkivet (RA). Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Præsidenten for D.d.B. 17-8-1921 til Udenrigsministeriet (UM).
2 Nielsen, 2019, pp. 97-112.

som eksempelvis dyr. Allerede i 2004 konkluderede historikeren Harriet Ritvo, at "animals have been edging toward the mainstream",³ og siden da er forskningen mangedoblet.⁴ Denne strømning i forskningen er – måske ikke så overraskende – blevet betegnet som "The Animal Turn".⁵ Men på trods af den øgede forskning i dyr findes der stadig kun få videnskabelige undersøgelser af brevduer, selv om talrige webbaserede artikler vidner om en folkelig interesse for den vingede budbringer. En af de historikere, som har vist, at præindustrielle "teknologier", som heste, muldyr og okser, har eksisteret sideløbende med moderne teknologier, som tog og biler, er David Edgerton. I bogen *Shock of the Old* gør han op med den gængse innovationscentrerede forståelse af teknologihistorien og viser, at der ofte går lang tid fra opfindelse af en ny teknologi til dens udbredelse, og at opfindelsen af en ny teknologi ikke nødvendigvis betyder, at ældre tilsvarende teknologier afskaffes. Ofte er det lige omvendt. I begyndelsen af 1. Verdenskrig rådede det britiske militær eksempelvis over 25.000 heste, men i 1917 var tallet steget til 591.000.⁶ Dette blev senere overgået af den tyske krigsmaskine, som i 1945 havde 1,2 millioner heste til rådighed.⁷ Edgerton introducerer begrebet "reserve technologies" til at beskrive, hvordan ellers forældede teknologier finder anvendelse, efter nyere og tilsyneladende bedre teknologier er blevet lanceret. Han fremhæver, at under kriser er der ofte en tendens til at vende tilbage til tidligere mindre teknologiske alternativer.⁸ Edgerton behandler ikke brevduerne i sin undersøgelse, selv om de er endnu et eksempel på en reserveteknologi, som fik en opblomstring i krisetider, efter at nyere lignende teknologier var opfundet.⁹

Den overordnede analytiske ramme for denne undersøgelse er Generalstabens Efterretningssektion og forsvarsforberedelserne i Danmark. Forsvarsforberedelserne i første halvdel af 1900-tallet er grundigt undersøgt af Michael Clemmesen.¹⁰ Men han behandler ikke brevduerne. Generalstabens Efterretningssektion havde ansvaret for hærens signalmidler og det militære brevduvæsen, men vores viden om Generalstaben i mellemkrigsårene er meget begrænset. Hemmeligholdelse var forudsætningen for efterretningstjenestens succes, og staben lugede løbende ud i potentielt kontroversielle sager.¹¹ Ved og under besættelsen brændte staben

3 Ritvo, 2004, p. 205.

4 Vandersommers.

5 Se f.eks. Ritvo 2007, pp. 118-122; Swart, pp. 2-6.

6 Edgerton, pp. 34 -35.

7 Edgerton, p. 35.

8 Edgerton, pp. 10-11.

9 Han nævner dog, at politiet i Indien benyttede brevduer helt op til 1990'erne, Edgerton, p. 41.

10 Se f.eks. Clemmesen, 2012; Clemmesen, 2010; Clemmesen, 2008; Clemmesen, 1982.

11 Se f.eks. RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Generalstabens Efterretningssektion (GE) 7-5-1943 til Københavns Politi.

desuden store dele af dens arkiver, så de ikke faldt i besættelsesmagtens hænder.¹² Det gør selvsagt forskning i stabens historie svært, og der har været en tendens i forskningen til først at se Generalstabens Efterretningssektion som en seriøs aktør i slutningen af 1930'erne.¹³ En del af misforståelsen er opstået, fordi kaptajn Einar M. Nordentoft, som blev chef for Generalstabens Efterretningssektion i 1938, efter befrielsen forklarede, at tjenesten i 1938 var begrænset til to officerer, et årligt rådighedsbeløb på 2.800 kroner og 63 rejsedage.¹⁴ Nordentofts udtalelser får H.C. Bjerg til at konkludere i sine bøger om den militære efterretningstjeneste under besættelsen, *Ligaen*, at der ikke fandtes en egentlig efterretningstjeneste i Danmark før slutningen af 1930'erne, og at budgettet *indtil* 1938 var 2.800 kroner årligt.¹⁵ Men som denne artikel kommer til at vise, havde budgettet tidligere været væsentligt højere, og dertil kom en række ekstrabevillinger. Og selv om der kun var enkelte officerer i efterretningssektionen, var der mange agenter, men de var ulønnede og talte derfor ikke med i regnskabet. H.C. Bjerg citerer også ritmester H.M. Lunding, som blev ansat i efterretningstjenesten i 1937, og som skrev i sine erindringer, at da han blev ansat, var der ikke en efterretningstjeneste uden for Danmark.¹⁶ Men Bjerg overser, at Lunding fortsatte med at skrive, at der derimod var et efterretningsnetværk over hele Danmark, "som vi fra E-sektionen berejste hver måned, og det fungerede i og for sig udmærket".¹⁷

Lundings udtalelse peger på, at der var en velfungerende indenlandsk efterretningstjeneste med frivillige agenter i 1930'erne, som blev vedligeholdt ved rejser, men ikke en i udlandet. En lignende konklusion når Ole Grøn og Michael Clemmesen frem til. De har undersøgt Generalstabens sønderjyske efterretningsvæsen i perioden efter 1. Verdenskrig, og deres overordnede hypotese er, "at det, der skete efter Genforeningen i 1920, i princippet blot byggede videre på den eksisterende efterretningsorganisation". Men de påpeger også, at analysen opererer på det hypotetiske plan, da der stort set ikke findes arkivmateriale fra mellemkrigstiden.¹⁸ Denne artikel bakker Grøn og Clemmesens konklusion op og viser, at Generalstabens på trods af begrænsede ressourcer fortsatte med at udvide og konsolidere den indenlandske efterretningstjeneste.

Det meste arkivmateriale om det militære brevduevæsen er gået tabt, og denne artikel trækker derfor på et sammensat og fragmentarisk materiale. På trods af de store lakuner i Generalstabens arkiv er der bevaret to arkivæsker om det militære brevduevæsen i Danmark fra ca. 1913 til 1945, men materialet er meget tilfældigt

12 Bjerg, p. 82; Lunding & Lippert, p. 69.

13 Jf. Grøn & Clemmesen, pp. 91-92.

14 Afhøring af Nordentoft, Den parlamentariske Kommission, Bind I, bilagsbind, sp. 70.

15 Bjerg, p. 60.

16 Bjerg, p. 60.

17 Lunding & Lippert, p. 45.

18 Grøn & Clemmesen, pp. 87-91; se også Bruhn, pp. 33-38.

og primært administrativt. Dokumenterne er nummereret, og det er tydeligt, at staben har rensset grundigt ud, inden den lod sagerne falde i tyskernes hænder. Enkelte af de mere fortrolige brevduesager har dog overlevet, fordi Generalstabens under besættelsen gemte dem (sammen med mange andre sager, der nu indgår i det såkaldte Stockholmarkiv) i en blikdåse, som staben gravede ned i det nordlige København. Her findes blandt andet vejledninger til efterretningsfolkene og en oversigt med navne, adresser og hverv på brevduekyndige efterretningsfolk fra mellemkrigstiden. Da materiale om Generalstabens Efterretningssektions organisatoriske forhold ellers er helt fraværende for denne periode, kaster det nyt lys på staben i mellemkrigstiden. Derudover har Generalstabens Efterretningssektions arvtager, Forsvarets Efterretningstjeneste, bevaret en arkivæske med brevduesager fra besættelsestiden og lige derefter. Fra midten af 1920'erne er kildesituationen lidt bedre, fordi brevdueerne rykkede ind i forsvaret, og der var derfor flere aktører, der benyttede brevdue, heriblandt rytteriet, infanteriet og marinen. Generalstabens korresponderede også med Udenrigsministeriet, Justitsministeriet og Post- & Telegrafvæsenet (P&T) om enkelte brevduerelaterede spørgsmål, så i deres arkiver findes også begrænset materiale. Men det meste materiale om det militære brevduevæsen og Generalstabens Efterretningssektion findes i arkivet fra Krigsministeriets 5. Kontor, "Mobiliseringskontoret", som staben var underlagt og rapporterede til. Det er dog primært korrespondancer, som er bevaret, hvorimod sagerne ofte er gået tabt. Men i de finansieringsforespørgsler, som staben jævnligt sendte til Krigsministeriet, gjorde staben samtidig kort rede for efterretningstjenestens udvikling. Forespørgslerne gør det muligt at spore efterretningstjenestens udvikling, økonomiske råderum og geografiske spredning de første år efter krigen og igen i 1930'erne, hvilket tidligere forskning ikke har gjort.

Denne artikel dokumenterer udviklingen inden for det militære brevduevæsen i Danmark. Men på grund af arkivmaterialets fragmentariske karakter kan der kun blive tale om en skitsering af de strukturelle og institutionelle rammer for brevduevæsenet. Artiklen undersøger, hvorfor brevdueerne fik deres guldalder i moderne krigsførelse i første halvdel af 1900-tallet, og hvilke funktioner brevdueerne skulle udføre i forsvaret af Danmark. Artiklen behandler hidtil oversete aspekter af forsvarsforberedelserne i Danmark, af neutralitetspolitikken og af forholdet til Tyskland både før og under besættelsen. Samtidig bringer artiklen ny viden om Generalstabens Efterretningssektion. Artiklen argumenterer for, at brevduen – en årtusinder gammel og næsten glemt teknologi – fik sin guldalder i moderne krigsførelse i første halvdel af 1900-tallet, fordi den kunne udfylde nogle huller, som opstod på grund af de moderne teknologier, såsom telekommunikation, fly og ubåde. Artiklens analyse kan inddeles i tre overordnede perioder: En kontinuitetsperiode fra 1919-1925, hvor Generalstabens fortsatte sit samarbejde fra før krigen med De danske Brevdueforeninger om at træne duer i efterretningsvæsenets tjeneste, og brevduesporten i Danmark nåede nye højder. En ekspansionsperiode fra 1925-1939, hvor brevdueerne rykkede ind i forsvaret, hærens garnisoner trænede med brevdue, og

Generalstaben foretog forsøg med vinterflyvning og transportable brevdueslag. Og en krigsperiode fra 1939-1945, hvor brevdue verden over indrulleredes i militærtjeneste, og en lille del af brevdueerne kæmpede for Danmarks frihed i modstandsbevægelsen.

Brevduer i efterretningsvæsenets tjeneste (1919-1925)

Siden Den Fransk-Prøjsiske Krig (1870-1871) havde militære myndigheder i Europa opbygget militære brevduetjenester. I Danmark var Generalstaben også overbevist om, at brevduer var en effektiv og pålidelig nødkommunikationskanal, så siden 1880'erne havde staben investeret mange ressourcer i at opbygge det militære brevduesystem som en uadskillelig del af den militære efterretningstjeneste.¹⁹ I 1919 rådede Generalstabens Efterretningssektion over en militær brevduestation, "Generalstabens Brevduestation", på Ingeniørregimentets kaserne i København og over fire hemmelige brevduestationer, som var tilknyttet efterretningsgrupper rundt om i landet.²⁰ Efterretningsgruppernes rolle var blandt andet at indberette meldinger om fjendtlige troppebevægelser og invasion. Indtil 1951 havde Danmark ikke en stående sikrings- og beredskabsstyrke, så det var derfor afgørende, at agenterne altid kunne komme i kontakt med staben, så mobiliseringen af forsvaret kunne iværksættes. Som udgangspunkt skulle agenterne sende meldingerne med telegrafen eller telefonen, men hvis de moderne kommunikationsmidler ikke virkede, skulle brevdueerne sættes ind. Generalstabens Efterretningssektion anbefalede gruppelederne, at de i tilfælde af krig altid gemte nogle brevduer i nærheden "til øjeblikkeligt Brug".²¹ Formuleringen viser, at brevdue blev set som et hurtigt og sikkert alternativ til telekommunikationen. En brevdue i baghånden kunne betyde forskellen på, om den rettidige varsling nåede at ankomme. Det var en velkendt problemstilling, at under krig gik den angribende part systematisk efter at sætte modstanderens kommunikationsforbindelser ud af kraft. Den britiske historiker Elizabeth Bruton har ligefrem karakteriseret 1. Verdenskrig som "Cable Wars".²² I en rapport fra 1908 forudså Generalstaben da også, at hvis Danmark blev angrebet, ville fjenden som det første ødelægge telefon- og telegrafkablerne og dernæst de trådløse modtage- og afsendestationer. Brevduerne ville så være det eneste tilgængelige kommunikationsmiddel.²³

19 Nielsen, 2019, pp. 97-112.

20 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 27-11-1919 til Krigsministeriet (KM).

21 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, Vejledning for Efterretningsmænd & GE 5-4-1911 til Krigsministeriet; jf. Nielsen, 2019, p. 105.

22 Bruton, pp. 159-182.

23 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, Generalstaben 1-6-1908 til Krigsministeriet.

Hele Generalstabens Efterretningssektion, herunder brevduevæsenet, var bygget op på frivillighedens basis. Agenterne var ulønnede ”patriotiske militærfri Mænd, der frivilligt har stillet sig til Raadighed for Generalstabens til Gavn for Fædrelandets Forsvar”.²⁴ Generalstabens samarbejdede også tæt med organisationen ”De danske Brevdueforeninger” (D.d.B.), hvor de fleste af landets private brevdueforeninger var samlet, og hvor staben sad på præsidentposten. D.d.B. var blevet oprettet i 1901 på Generalstabens Efterretningssektions foranledning, og brevdueforeningerne forpligtede sig til at stille deres brevduer til rådighed for krigsmyndighederne i tilfælde af krig eller mobilisering, ligesom duerne skulle trænes på ruter, som Generalstabens fastlagde, og som var relevante for krigsmyndighedernes kommunikationsinfrastruktur.²⁵ Brevduens meritter under 1. Verdenskrig skabte en øget folkelig interesse for brevduer og brevdueopdræt, og alene i 1918 voksede antallet af foreninger i D.d.B. fra 16 til 29.²⁶ I de andre nordiske lande var brevduesagen også i fremgang, og i januar 1919 stiftede D.d.B. i samarbejde med Norsk Brevdue Union og Svenska Brevduveförbundet en brevduesammenslutning: ”Skandinavisk Brevdue Union”, som skulle fremme brevduesporten i de nordiske lande.²⁷

Som Henrik Stevnsborg har formuleret det, var 1920’erne ”et afrustnings og demilitariserings årti”.²⁸ Krigen var overstået, truslen fra Tyskland minimeret, og ned- og afrustning, ”fredsdividenden”, var derfor på dagsordenen i de fleste demokratiske lande. Overalt i Europa skar regeringerne i forsvarsbudgetterne. I Danmark var holdningen, at fremtidige problemer skulle løses i fællesskab, og ræsonnementet var, at det var unødvendigt at have et stort stående militær. De første år efter krigen var den største bekymring og sikkerhedspolitiske trussel Rusland, men Genforeningen i 1920 skabte øget fokus på Tyskland. I august 1920 begyndte forsvarsforberedelserne af Sønderjylland, og i 1921 havde Generalstabens udarbejdet en ”Forsvarsplan”, som lagde op til, at forsvaret af Jylland skulle foregå så tæt på den nye dansk-tyske grænse som muligt. Den første indsats skulle foregå i Åbenrå, mens den første egentlige forsvarslinje skulle ligge fra Haderslev til Ribe.²⁹ Staben nyorganiserede derfor ”et hemmeligt civil Efterretningsvæsen i de sønderjyske Landsdele i tilknytning til det sydjyske Næt”.³⁰ Det betød en kraftig udbygning af ”saavel Efterretningsomraadet som Personellet”.³¹ Årene

24 Bjerg, p. 66.

25 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Kort fremstilling for samarbejdet med D.d.B. 8-2-1950; *Brevduen: Organ for De danske Brevdueforeninger (Brevduen)* 1951 jubilæumsnummer.

26 *Brevduen*, 1951.

27 *Brevduen* nr. 2, 1919.

28 Stevnsborg, p. 56.

29 Grøn & Clemmesen, pp. 99-100.

30 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 25-5-1920 til KM.

31 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 7-6-1921 til KM.

efter organiserede Generalstaben en udenlandsk tjeneste i Nordtyskland, bl.a. i Sydslesvig og Holsten.³² Som Grøn og Clemmesen har argumenteret for, må det formodes, at denne tjeneste byggede videre på den, staben havde i området før og under krigen.³³ Derudover planlagde Generalstaben, at den udenlandske efterretningstjeneste i Sverige skulle færdiggøres, ligesom dem i Holland, England og Belgien skulle udvides og omorganiseres.³⁴ Staben indgik også aftaler med nye agenter i England, Holland og Tyskland.³⁵

Statspolitiet og Generalstabens Efterretningssektion var også begyndt at samarbejde om den "præventive Efterretningstjeneste" inden 1. Verdenskrig, og i mellemkrigstiden fortsatte samarbejdet, der blandt andet gik ud på at overvåge formodede bolsjevikker og sympatisører fra den yderste venstrefløj. Stevnsborg påpeger dog, at samarbejdet ebbede ud i midten af 1920'erne, da der ikke var noget at indberette.³⁶ Men af en rapport fra rigspolitichefen fremgår det imidlertid, at samarbejdet fortsatte, og i 1928 blev det formaliseret, og der udarbejdedes detaljerede planer for udvekslingen af informationer.³⁷

Det største problem for Generalstaben var manglende finansiering. Krigsministeriet, som finansierede staben, havde hele tiden været vaklende i holdningen til brevduer. Men efter pres fra Generalstaben bevilligede Krigsministeriet dog stadig 1.000 kroner årligt på Finansloven til det militære brevduevæsen i årene efter 1. Verdenskrig.³⁸ De begrænsede midler betød, at staben kun havde ressourcer til at finansiere dens egen militære brevduestation i København og de fire hemmelige stationer, men ikke nok til også at aflønne de private brevdueforeninger i D.d.B., som udgjorde hovedparten af det militære brevduevæsen. Det var et problem, at de ikke kunne modtage økonomisk støtte, fordi de fleste af brevdueopdrætterne var underbemidlede folk fra arbejderklassen. En socialdemokrat gik så langt som i 1945 at hævde, at brevduesporten var "en Opdragelse i Socialisme!".³⁹ Selv om det utvivlsomt var en for vidtløftig konklusion, var mange af brevdueopdrætterne mennesker "under meget beskedne Livsvilkaar".⁴⁰

32 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 23-3-1921 til KM.

33 Jf. Grøn & Clemmesen, p. 100.

34 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 23-3-1921 til KM; GE 28-3-1921 til KM.

35 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 28-3-1921 til KM.

36 Stevnsborg, pp. 56-57; Jf. Thing, pp. 157-170.

37 RA. Rigspolitichefen. Fastjournalsager (1911 - 1954) 53, j.nr. IV 60⁸. Ks. 539, Referat af samarbejdet med GE, oktober 1937.

38 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, GE 14-3-1919 til KM; RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GS 27.11.1919 til KM.

39 Arbejdermuseets arkiv og bibliotek. H.C. Hansens arkiv (37). Ks 12, A. Mikkelsen 9-8-1945 til H.C. Hansen.

40 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Præsidenten for D.d.B. 9-3-1922 til GE; *Brevduen* nr. 1, januar 1920; jf. RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, GE 1-6-1908 til Krigsministeriet.

For at finde finansiering anbefalede Generalstaben Krigsministeriet, at D.d.B. fik totalisatorbevilling, som det kendtes fra Belgien, England og Tyskland. Bevillingen ville hjælpe foreningerne økonomisk, og samtidig ville totalisatorspil højne offentlighedens opmærksomhed på det for militæret vigtige brevdueopdræt og betyde, at der kom flere foreninger, samt at brevdueopdrætterne trænede duerne væsentligt mere end kun på de årlige kapflyvninger. Så i 1922 fik D.d.B. tilladelse til at organisere totalisatorspil på brevduer.⁴¹ Duespillet var en stor succes, og som Generalstaben havde forudset, fik det endnu flere personer til at opdrætte og træne brevduer. Allerede i 1924 omfattede D.d.B. 52 brevdueforeninger i hele landet, ca. 1.100 aktive medlemmer og 9.000 duer, som var trænet på Generalstabens ruter.⁴² Nogenlunde samme tid omorganiserede Generalstaben brevduevæsenet. Staben beholdt sin egen brevduestation i København, men nedlagde de fire hemmelige brevduestationer. Arkivmaterialet til denne periode er fraværende i Krigsministeriets og Generalstabens arkiver, så årsagen fremgår ikke af materialet, men det er nærliggende at formode, at det skyldtes nedskæringer i forbindelse med reorganiseringen af hæren i 1922. Den nye hærlov indskrænkede forsvaret markant, reducerede antallet af befalingsmænd og lagde øget vægt på reserveofficerer, som skulle stå for mobiliseringen.⁴³ Ræsonnementet bag loven var, at Danmark ikke kunne forsvare sig selv, men at England og Frankrig ville komme Danmark til undsætning, så det gjaldt om at forsinke de fjendtlige tropper, indtil forstærkningerne ankom. De danske tropper skulle først sikre Sønderjylland og dernæst trække sig op igennem Jylland til området nord for Limfjorden.⁴⁴

Hærloven af 1922 med dens øgede fokus på dvælende styrker og mobilisering betød, at det var endnu vigtigere end tidligere for Generalstaben at kunne modtage rettidig varsling fra agenterne om fjendtlige tropper og invasion, så mobiliseringen af forsvaret kunne iværksættes hurtigst muligt. Men samtidig var der færre ressourcer at trække på. Formentlig derfor lagde staben yderligere vægt på de frivillige samarbejder. Staben havde længe samarbejdet med Telegrafdirektoratet (fra 1927 Post- & Telegrafvæsenet/P&T), som hjalp staben med at overvåge mistænkelige personer og organisationer.⁴⁵ Det tyder på, at P&T efter krigen også hjalp efterretningstjenesten med at indsætte agenter på centrale poster i post- og

41 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Præsidenten for D.d.B. 9-3-1922 til GE; GE til KM 12.4.1922 og Skattedepartementet til KM 5.5.1922; RA. Skattedepartementet, 4. Kontor. Journalsager, brevduer (1929-1939). Pk 1: København Amt.

42 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 16-8-1924 til KM.

43 Salmonsens konversationsleksikon. Anden Udgave. Bind XXVI: Supplement, s. 246.

44 Clemmesen, 2008, p. 52.

45 Se f.eks. RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, GE 30-5-1911 til KM & Ministeriet for Offentlige Arbejder 4-7-1905 til KM; RA. Telegrafdirektoratet, Sekretariat. Registre til journaler. Ks. B45-B47 & ks. C1-C3, årgange 1915-1919, under Generalstaben.

telegrafkontorerne.⁴⁶ Det fremgår af P&T's arkiv, at samarbejdet med staben blev udvidet i 1925, så der "under en faretruende udenrigspolitisk Situation med Udsigt til Krig" skulle etableres militære "Centralstationer" på de lokale telegrafcentraler i Aalborg og Odense. Centralstationerne skulle fungere som ekstraordinære forbindelsesled mellem krigsmyndighederne og efterretningstjenestens agenter, ligesom de hemmelige brevduestationer havde gjort og på den måde erstatte dem. I instruks til centralstationerne anførte Generalstabens, at det var "af største Betydning", at meldingerne fra efterretningsfolkene kom frem hurtigst muligt. Hvis agenterne ikke kunne få telefon- og telegrafforbindelse med krigsmyndighederne, skulle de sende meldingerne med brevduer.⁴⁷ Til begge Centralstationer ville Generalstabens levere 80 duer fra dens militære brevduestation i København, så stationerne løbende kunne sende efterretninger til staben. Stationen i Odense ville desuden modtage 20 duer fra den 2. Jyske Division i Viborg. Derudover ville stationen i Odense modtage 80 duer fra foreninger i Aalborg, mens duestationen i Aalborg ville modtage 40 duer fra lokale brevduforeninger i Odense.⁴⁸ På den måde ville krigsmyndighederne kunne opretholde kontakten med de forskellige landsdele. Når situationen spidsede til, ville Generalstabens Efterretningssektion sende et kodet telegram til centralbestyreren: "Til Hr. H.N. Send Varerne. Anton", der varslede, at der skulle oprettes en brevduestation i tilknytning til Centralstationen. Staben sørgede for, at bestyreren fik assistance af en brevdukyndig person.⁴⁹

Forskellige steder i landet aftalte Generalstabens også med agenter fra efterretningstjenesten, at de skulle være parate til at oprette en hemmelig brevduestation i deres hjem, når det kunne forventes, at de moderne kommunikationsforbindelser ville blive sat ud af kraft. En civilklædt person ville levere brevduerne med bil i løbet af natten for at skjule lasten. Agenten skulle opbevare duerne i et lukket rum og måtte kun benytte dem, hvis det ikke var muligt at få forbindelse med Generalstabens på andre måder.⁵⁰

Så selv om forsvaret var underlagt sparekniven, lykkedes det alligevel Generalstabens at udvide og konsolidere efterretningstjenesten, herunder brevduvæsenet. Men Generalstabens var efterhånden også vant til at arbejde med lave og

46 Grøn & Clemmesen, p. 103.

47 RA. Generaldirektoratet for Post- & Telegrafvæsenet, Journalsager. DT4. Ks, 6839, Instruks for Centralstation Aalborg. Bilag 1, 1925.

48 RA. Generaldirektoratet for Post- & Telegrafvæsenet, Journalsager. DT4. Ks, 6839, Underbilag A til Instruks for Brevducentral Aalborg & Underbilag A til Instruks for Brevducentral Odense.

49 RA. Generaldirektoratet for Post- & Telegrafvæsenet, Journalsager. DT4. Ks, 6839, GE "Instruks for Brevducentral Aalborg" 1926.

50 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Udtagne Sager 1940-45, Ks. 3. Brevduesager til Blikdåsen, læg 15, Instruks for Oprettelse af hemmelige Brevdustationer til Brug for det indenlandske Efterretningsvæsen.

varierende bevillinger. Sådan havde det været siden efterretningstjenestens spæde begyndelse i 1870'erne.⁵¹

Efterretningsvirksomhed forklædt som sport

I Generalstabens vurdering var brevduerne uundværlige i efterretningstjenesten, og staben var meget opmærksom på, at andre landes efterretningstjenester også trænede brevduer.⁵² I 1922 blev politidirektøren i København, politimestrene og tjenestemændene i Statspolitiet pålagt blandt andet at indsende oplysninger til staben om udlændinge i Danmark, som havde brevduer.⁵³ Generalstabens havde flere gange fået direkte syn for sagen om, at udenlandske magter fløj med brevduer i Danmark. Som Michael Clemmesen har vist, opklarede Generalstabens i 1907 efter flere års efterforskning en sag med to store russiske brevduestationer i København og Esbjerg, der fløj med duer til og fra Tyskland og England.⁵⁴ I 1912 erfarede Generalstabens, at tyskerne trænede brevduer i Danmark.⁵⁵ Og i 1914 fandt staben igen et russisk brevduehold, denne gang på Hotel Bristol på Rådhuspladsen i København.⁵⁶

Generalstabens vidste, at det tyske militær siden slutningen af 1800-tallet havde haft en omfattende brevduetjeneste,⁵⁷ som ved udbruddet af 1. Verdenskrig omfattede ca. 400.000 krigstrænede brevduer.⁵⁸ Tyskernes brevduetjeneste blev opretholdt i mellemkrigstiden, så da det tyske gesandtskab i Danmark ved udgangen af 1921 tog kontakt til Udenrigsministeriet for at få tilladelse til, at en tysk brevdueforening kunne arrangere kapflyvninger fra Danmark til Tyskland, forholdt både Generalstabens og Krigsministeriet sig fra første færd meget skeptiske til ansøgningen og advarede på det kraftigste mod at give tilladelsen. I Generalstabens vurde-

51 Jf. Clemmesen, 2012, pp. 104-132.

52 Se f.eks. RA. Generalstabens Efterretningssektion. V. Forskellige Efterretninger 1904-43. FTR-Meddelelser fra Efterretningssektionen 1916-17. Ks. C3, Instruktion for Brevdueslag ved Ypres-Gruppen 5-12-1917 & Meddelelser fra Udlandet 29-5-1918; RA. Krigsministeriet 5. kontor, Skrivelser 1881-1910. Ks. 044. Brevduer, Rapport 3-8-1881; RA. Forsvarsministeriet. Militære rejserapporter (1746-1966), nr. 524. Ks. 139, Kaptajn E. J. C. Rambuschs Beretning 7-5-1887.

53 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, Kundgørelse for Statspolitiet nr. 1, 1922. Instruktion angaaende Fremskaffelse af Oplysninger til Brug for det militære Efterretningsvæsen, cirkulæret var også blevet udsendt 6-2-1911, 15-8-1913 & 24-7-1918.

54 Clemmesen, 2011, pp. 3-13.

55 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, GE 8-3-1912 til KM.

56 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Forsvarschefen 9-3-1951 til forsvarsministeren.

57 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Skrivelser 1881-1910. Ks. 044. Brevduer, Rapport 3-8-1881.

58 RA. Generalstabens Efterretningssektion. V. Forskellige Efterretninger 1904-43. FTR-Meddelelser fra Efterretningssektionen 1916-17. Ks. C3, Meddelelser fra Udlandet 29-5-1918.

ring udgjorde alle trænedes brevdUER en potentiel sikkerhedstrussel, fordi de på et hvilket som helst tidspunkt ville kunne bruges til ulovlig efterretningsvirksomhed. Men staben må have vidst, at et afslag til Tyskland var højst usandsynligt, da det ville sende et signal, som regeringen ikke ønskede at sende, fordi Tyskland kunne opfatte det negativt. Så det gjaldt om at få det bedste ud af situationen, og da staben selv havde en interesse i at kunne træne brevdUER i at flyve fra Tyskland, hvor staben som nævnt var ved at udvide og konsolidere dens efterretningstjeneste, kunne staben acceptere udenlandske brevdUER i Danmark, hvis danske brevdUEopdrættere samtidig fik tilladelse til at flyve fra de pågældende lande.⁵⁹ Justitsministeriet og Udenrigsministeriet mente ikke, at der var lovhjemmel til at forbyde flyvninger fra Danmark.⁶⁰ Så på trods af advarslerne gav Udenrigsministeriet tilladelsen.⁶¹ Men da Udenrigsministeriet forhørte sig hos den tyske regering om tilladelse til, at danske brevdUEforeninger også måtte flyve fra Tyskland, afviste tyskerne det.⁶²

For den danske regering var forholdet til Tyskland hele tiden en balancegang. Nederlaget i 1864 stod stadig i frisk erindring, og i begyndelsen af 1923 kunne agenter fra Sønderjylland berette om stigende uro og oprustning Tyskland, ikke mindst i Sydslesvig og Holsten, hvor der næsten herskede "lovløse Tilstande".⁶³ Årsagen var den fransk-belgiske besættelse af Ruhrområdet.⁶⁴ Tyskland havde ikke officielt anerkendt den nye grænsedragning, og den stigende uro kunne betyde, at tyskerne tog Sønderjylland tilbage eller det, som var værre. Staben udvidede det tyske efterretningsvæsen, så der på "vigtige Pladser langs Østersøen" blev etableret nye kontakter. Inden krigen havde staben haft brevdUEstationer i Tyskland,⁶⁵ men dem rådede staben tilsyneladende ikke længere over, og da staben vidste, at der var risiko for, at de tyske myndigheder overvågede kommunikationsforbindelserne, var det nødvendigt jævnlgt at besøge agenterne i området.⁶⁶

1925 indvilligede Udenrigsministeriet igen i at lade en tysk brevdUEforening flyve fra Gredsted i Danmark til Leipzig i Tyskland.⁶⁷ De tyske dUER blev dog

59 RA. Udenrigsministeriet. Gruppeordnede Sager 1909-45. 13 Dan 1/3. Ks. 4126, GS 22-12-1921 til UM & KM 3-7-1922 til UM 3.7.1922; RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GS 27.6.1922.

60 Lov nr. 150 af 2. august 1914.

61 RA. Udenrigsministeriet. Gruppeordnede Sager 1909-45. 13 Dan 1/3. Ks. 4126, Referat 7-7-1922.

62 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, UM 4-9-1923 til KM.

63 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 23-11-1923 til KM, jf. GE 31-3-1924 til KM.

64 Grøn & Clemmesen, p. 113.

65 Generalstabens Taktiske Afdeling til Generalstabens 18.2.1908, Krigsministeriet 5. kontor 1896-1912.

66 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 31-3-1924 til KM; Jf. RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, GE 8-3-1912 til KM.

67 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, UM 17-7-1925 til KM.

ikke sendt af sted fra Gredsted, men fra Bramminge, og den person, som stod for afsendelsen af brevduerne, kom ikke fra Leipzig, men fra München.⁶⁸ Så da tyskerne året efter ønskede at få tilladelse til at flyve fra Bramminge, Viborg og Hjørring, mente både Generalstaben og Krigsministeriet, at der var tale om tysk efterretningsvirksomhed, ikke mindst fordi Viborg og Hjørring militært var vigtige for Danmark. I Viborg fandtes eksempelvis den 2. Jyske Division (den Jysk-Fynske Kommando). Generalstaben og Krigsministeriet anbefalede derfor, at tyskerne enten fik afslag, eller at Generalstaben kontrollerede kapflyvningerne.⁶⁹ Udenrigsministeriet, som ikke ønskede at træde den mægtige nabo i syd over tærne, gav tilladelsen, men understregede, at kapflyvningerne skulle kontrolleres fra dansk side.⁷⁰ Men igen spillede tyskerne danskerne et puds. De gav forkerte oplysninger om, hvilke ruter de transporterede duerne ind i landet på, og de gav forkerte oplysninger om antallet af duer. Og hver gang Generalstaben og Statspolitiet mødte op for at kontrollere kapflyvningerne, undlod tyskerne enten at afsende duerne eller afsendte dem fra et andet sted. Det bestyrkede Generalstabens mistanke om, at duerne blev trænet til tysk efterretningsvirksomhed, som staben skrev i en rapport til Krigsministeriet.⁷¹ Der er noget, som tyder på, at staben havde ret. I alt fald var værnemagten meget interesseret i rapporten, som den udtog fra Krigsministeriets arkiv i godt otte måneder under besættelsen.⁷²

På trods af at Generalstaben nok en gang indskærpede, at tyskerne ikke fremadrettet burde få tilladelse til at flyve med brevduer fra dansk jord, gav Udenrigsministeriet tyskerne tilladelsen, da de ansøgte om det igen i 1927. Denne gang stillede Udenrigsministeriet det dog som en klar betingelse, at danske duer også måtte flyve fra Tyskland, hvilket den tyske regering accepterede.⁷³ Kort tid efter begyndte D.d.B., hvor Generalstaben stadig præsiderede, at arrangere kapflyvninger fra Tyskland.⁷⁴ I slutningen af 1930'erne arrangerede tyskerne også kapflyvninger fra England, blandt andet fra Kent og Croydon. Den britiske efterretningsstjeneste MI5 ærgrede sig sidenhen over, at man havde været så blåøjede at give tilladelsen.⁷⁵

68 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 8-5-1926 til KM.

69 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 8-5-1926 til KM; UM 18-5-1926 til KM; Deutsche Gesandtschaft Verbalnote 11-3-1926 & UM 18-3-1926 til KM; RA. Rigspolitichefen. Fortrolig journal 1921-1939; RA. Udenrigsministeriet. Gruppeordnede Sager 1909-45. 13 Dan 1/3. Ks. 4126, Notits. Tyske Brevdueflyvninger i Danmark 17-5-1926.

70 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Verbalnote 18-5-1926.

71 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Rapport af 31-1-1927.

72 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Note på rapport af 31-1-1927 "Udtaget af Arkivet af Værnemagten 1.9.1943. Atter modt. tilbage 22-2-1944".

73 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, UM 28-5-1927 & 9-7-1927 til KM.

74 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Verbalnote 6-6-1928.

75 Corera, p. 95.

Sagerne viser, hvor meget brevdueerne indgik i det stordiplomatiske spil. Forhandlingerne foregik på regeringsniveau, og der var en stor frygt for fremmede brevduer. Det var velkendt, at brevduesporten blomstrede, netop fordi krigsmyndighederne brugte brevdueerne til krig og efterretningsvirksomhed. En trænet brevdue var derfor altid en potentiel sikkerhedstrussel, og brevduekapflyvninger var til en vis grad efterretningsvirksomhed forklædt som sport. Men der kunne også være andre grunde til at afvise end frykten for fremmede efterretningstjenester. For eksempel forsøgte Danmark i mange år at få en aftale med Frankrig, men den franske regering afviste uden begrundelse hver gang. I 1928 lykkedes det for det danske gesandtskab i Frankrig at få et uofficielt svar på den franske modvilje, som skyldtes, at franskmændene ikke havde nogen militær eller efterretningsmæssig interesse i at flyve fra Danmark. Danmark var ganske enkelt for uinteressant ud fra et fransk sikkerhedspolitisk synspunkt.⁷⁶ Selv i nabolandet Sverige, som Danmark ellers samarbejdede med på brevdueområdet, var de meget tilbageholdende med at give tilladelsen de første år efter krigen. Først i 1922 kunne den svenske Generalstab meddele til Generalstabens Efterretningssektion i København, at de kunne acceptere danske brevduer i Sverige.⁷⁷

Brevduerne i trøjen (1925-1939)

I Generalstabens vurdering var brevdueerne ikke kun egnet til efterretningsvirksomhed. Krigserfaringerne viste, at de også kunne tjene en kritisk funktion som kommunikationsmiddel i militær krigsførelse, når de moderne kommunikationsmidler enten ikke virkede, ikke var etableret, eller hvor der var fare for, at de blev overvåget. Hærens kommunikationsmidler sorterede under Generalstaben, som også deltog i udarbejdelsen af meddelelses- og feltreglementer, og staben ønskede at indføre brevduer i alle hærens afdelingers signaltjenester.⁷⁸

I midten af 1920'erne tog Generalstaben de første skridt til at udbrede kendskabet i forsvaret til de militære brevduer. Staben oprettede en "Meldecentral" i København, der var tilknyttet Armékommandoen i København, og en i Viborg, der var tilknyttet 2. Jyske Division, og som begge havde brevduer.⁷⁹ Generalstaben fik hurtigt en stærk allieret i Rytteriet, som stod for den feltmæssige efterretningstje-

76 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Forslag til gensidig Overenskomst 3-2-1928.

77 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Den svenske Generalstab i Stockholm 16-2-1922 til GE.

78 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, "E" 3-3-1950.

79 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Udtagne Sager 1940-45. Ks. 3. Brevduesager til Blikdåsen, læg 15, GE 14-10-1933 til den Brevduekyndige ved Meldecentral København; Enigma Museum. Materiale fra Odense postkontor, kælderkiste, uregistreret, Instruks for Centralstation Odense 26-8-1933.

neste. Som 5. Dragonregiment påpegede, var brevduen et vigtigt efterretningsmiddel, som vil ”forøge Rytteriets Værdi i Sikrings- og Efterretningstjenesten, ikke alene vil det spare Rytteriet for mange kostbare Melderyttere og befordre en betydelig hurtigere og sikrere Indsendelse af vigtige Meldinger, men det vil ogsaa sætte Efterretningskommandoer i Stand til i kritiske Situationer at faa afleveret Efterretninger, som det ellers vilde være dem umuligt at faa overbragt”.⁸⁰ I 1926 finansierede Generalstaben et brevdueslag på 3. Dragonregiments kaserne i Aarhus og et duehus, som var monteret på en vogn.⁸¹ Med økonomisk støtte fra Generalstaben indførte Generalinspektøren for Rytteriet en brevduetjeneste ved Rytteriets befalingsmandsskoler i Næstved, så alle befalingsmændene blev oplært i den korrekte brug af brevdue.⁸² På Grønnegade Kaserne i Næstved fandtes allerede et brevdueslag, som havde været der siden 1908.⁸³ Staben udarbejdede

3. Dragonregimentets transportable brevdueslag. Af økonomiske hensyn måtte regimentet nøjes med et hestetrukket slag frem for det foretrukne automobiltrukne. Rigsarkivet. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115.

80 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, 5. Dragonregiment 4-11-1927 til KM.

81 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 3-3-1928 til KM.

82 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Generalinspektøren for Rytteriet 30-4-1928 til KM & Rytteriets befalingsmandsskoler 25-6-1929 til KM.

83 Nielsen, p. 105; Kristoffersen, p. 8.

også en "Foreløbig Vejledning for Brevduetjenesten ved Tropperne", som blev løbende revideret.⁸⁴

Efter indstilling fra Generalinspektøren for Rytteriet accepterede Krigsministeriet ved udgangen af 1926, at alle tre danske rytterregimenter afholdt øvelser i brevdueflyvning. Duerne skulle dels stilles til rådighed af private foreninger under D.d.B. i Jylland og dels af Generalstabens Brevduestation i København, som også skulle sørge for tornystre, depecheholdere, instrukser etc.⁸⁵ I marts 1927 bevilligede Krigsministeriet desuden 3. Dragonregiment midler til at fremstille et transportabelt brevdueslag, så duerne kunne trænes i at finde tilbage til bevægelige slag og dermed finde større anvendelse ved fronten.⁸⁶ I Sverige havde de militære myndigheder også opbygget en brevduetjeneste med faste slag, og svenskerne havde årene før med succes trænet brevduer fra bevægelige slag, som efterfølgende blev placeret ved divisionerne. På grund af det skandinaviske brevduesamarbejde fik Dragonregimentet lov at låne den svenske beretning om forsøgene.⁸⁷

Brevdueøvelserne ved alle tre rytterregimenter var succesfulde, og regimenterne anbefalede Krigsministeriet at lade dem fortsætte.⁸⁸ Både Generalstabens og Generalinspektøren for Rytteriet anbefalede også, at regimenterne fik faste brevdueslag.⁸⁹ 3. Dragonregiments indledende øvelser med det transportable brevdueslag viste også, at de kunne have et stort potentiale i militæret, og Generalstabens ønskede, at alle tre rytterregimenter skulle have transportable brevdueslag, så de kunne fortsætte forsøgene. På baggrund af de indhøstede erfaringer ville Generalstabens fastsætte "de endelige Bestemmelser for Brevduetjenestens Organisation ved Tropperne".⁹⁰ I 1927 pålagde 1. Jyske Division infanteriet ("Fodfolket") og artilleriet at påbegynde forsøg med brevduer.⁹¹

84 RA. Forsvarskommandoen. Østre Landsdelskommando. A. Sagsarkiv 53. Ks. A-53, Generalkommandoen 12-8-1933 til Gardehusarregimentet & Foreløbig Vejledning for Brevduetjenesten ved Tropperne 1933.

85 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Krigsministeriet 1. Kontor 8-12-1926 til Mobiliseringskontoret.

86 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Krigsministeriet 1. Kontor 20-5-1927 til Mobiliseringskontoret.

87 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Chefen for 3. Dragonregiment 24-1-1928 & 20-3-1929.

88 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Gardehusarregimentet 27-10-1927 til KM; 3. Dragonregiment 30-10-1927 til KM.

89 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 3-3-1928 til KM & GE 4-6-1928 til KM.

90 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 3-3-1928 til KM.

91 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, 2. Regiment 18-10-1927 til 1. Jyske Division & 1. Feltartilleriregiment 15-10-1927 til 1. Jyske Division.

Brevduerne i flåden

På trods af det historiske modsætningsforhold mellem de to militære værn – Hæren og Flåden – foregik der et godt samarbejde på brevdueområdet. I 1926, nogenlunde samme tid som Generalstabens begyndte forsøgene med brevduer i hæren, pålagde Marineministeriet Søværnets Flyvevæsen og Marinestaben at udarbejde en samlet rapport om, hvordan brevduer bedst kunne benyttes i flådens skibe og fly.⁹² I perioden før 1. Verdenskrig havde marinen eksperimenteret med brevduer, og i 1918 etablerede "Luftmarinen" en fast maritim brevduestation i København med brevduer, som blev doneret af Generalstabens. Luftmarineslaget deltog i D.d.B.'s årlige kapflyvninger, og i årene op til Marineministeriets henvendelse fremviste duerne gode resultater.

I rapporten til Marineministeriet forklarede Flyvevæsenet og Marinestaben, at brevduerne skulle være en "Nødhjælp" og et supplement til krigsfartøjerne. På marinens skibe, hvor der allerede var effektiv radiotelegrafi, kunne brevduer bruges, når man ikke ville røbe sin position over for fjenden. Duerne kunne muligvis gøre nytte i ubådene, hvor det var hurtigere at komme op til overfladen og slippe duerne fri end at rejse antennen. I flådens fly, hvor der ofte ikke var radiokommunikation til rådighed, kunne brevduerne tjene en vigtig funktion. Flyvevæsenet og Marinestaben anbefalede, at den militære brevduetjeneste forblev under Generalstabens, men samtidig skulle flåden opretholde Luftmarinens brevduestation, som skulle træne duerne i at flyve fra flådens ubåde og fly, og som skulle stille duer til rådighed for de af flådens fartøjer, der var interesserede.⁹³ Marineministeriet accepterede anbefalingen, og i de følgende år trænede Flyvevæsenet brevduerne, ligesom duerne stadig deltog i D.d.B.'s kapflyvninger, hvor de var blandt de bedste i København.⁹⁴ Luftmarinestationen kunne sågar supplere Generalstabens Efterretningssektion med enkelte dueunger til øvelserne i hæren.⁹⁵ Igennem brevduesamarbejdet var jorden således gødet for det efterretningssamarbejde mellem Generalstabens Efterretningssektion og Marinestabens Efterretningssektion, som indledtes, da Nordentoft blev chef i 1938.⁹⁶

Duerne i flyene og ubådene viser, hvor meget militære myndigheder satsede på nyopfundne teknologier, såsom fly, ubåde og radiokommunikation, som øge-

92 RA. Søværnets Flyvevæsen A. Sagsarkiv. Ks. A25. Brevduer 1925-32, Marineministeriet 17-3-1926 til Flyvevæsenet.

93 RA. Søværnets Flyvevæsen A. Sagsarkiv. Ks. A25. Brevduer 1925-32, Chefen for Marinestaben og Chefen for Flyvevæsenet 21-2-1927 til Marineministeriet.

94 RA. Søværnets Flyvevæsen A. Sagsarkiv. Ks. A25. Brevduer 1925-32, Oversigt over Flyvevæsenets Brevdueslags Udvikling 28-10-1931; RA. Søværnets Flyvevæsen A. Sagsarkiv. Ks. A123. Brevduer 1933-41, Kortfattet Oversigt over Flyvevæsenets Brevdueslag i Aarene 1918-1941.

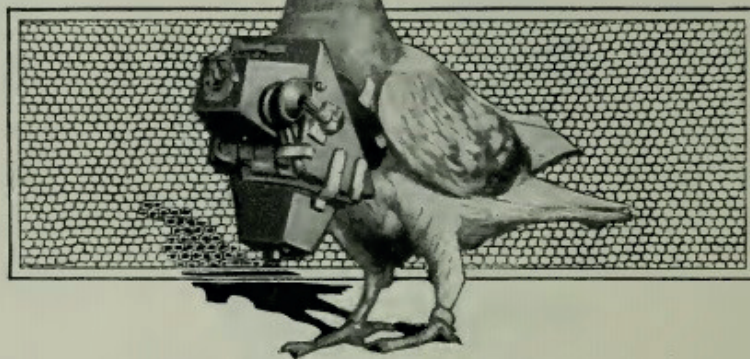
95 RA. Søværnets Flyvevæsen A. Sagsarkiv. Ks. A25. Brevduer 1925-32, GE 15-7-1930 til Chefen for Flyvevæsenet.

96 Bjerg, p. 63.

The Pigeon Spy and His Work in War

How a German apothecary filled Prescriptions by carrier Pigeons and how

his son invented a camera whereby pigeons could make photographs for the German army

Brevduekameraet var en tysk opfindelse, som automatisk tog billeder med korte mellemrum, så duerne kunne bruges til rekognosceringsopgaver. Popular Science Monthly, Volume 88, 1916.

de krigseffektiviteten, men som samtidig til en vis grad var ufærdige og upålidelige. Mange teknologier blev – og bliver – opfundet og udviklet til krigsførelse, men de var ofte næsten på prøvestadiet, når de indførtes i forsvaret. Den øgede afhængighed af de nye teknologier skabte derfor også øget sårbarhed og et behov for andre mere gennemtestede og sikre alternativer og supplementer. Brevduehistorien er således fyldt med eksempler på en form for ”fusion” mellem brevduer og nyere teknologier. Under Den Fransk-Prøjsiske Krig (1870-1871) kunne de belejrede parisere eksempelvis kun holde kontakt med regeringen i Tours ved hjælp af brevduer. Men da pariserne ikke havde været forberedte, måtte brevduerne flyves ind til Paris med luftballon. Kamerateknologien gjorde det samtidig muligt at nedskalere størrelsen på beskederne, så duerne kunne transportere store tekstmængder.⁹⁷ I begyndelsen af 1900-tallet, hvor kameraerne var blevet mindre, begyndte de militære myndigheder i Europa at eksperimentere med at montere kameraerne på brevduerne, så duerne som en form for præindustrielle droner kunne varetage rekognosceringsopgaver. I Danmark købte Generalsta-

⁹⁷ Osman, pp. 13-15.

ben eksempelvis et brevduekamera i 1914.⁹⁸ Og under 2. Verdenskrig forsøgte amerikanerne sig med brevduemissiler, hvor en brevdue blev monteret inde i spidsen af et missil. Projektet blev dog skrinlagt igen.⁹⁹ Det virker da også som et risikabelt projekt at lade en brevdue dirigere et missil, da brevduens eneste styrke er, at den altid finder hjem.

De ovenstående eksempler viser, at brevduerne både var et alternativ og et supplement til de nyere teknologier. Brevduerne fløj ubesværet ind over fjendens linjer, de var resistente over for gasangreb, og der er flere eksempler på, at brevduerne fortsatte deres rejse, selv om de var ramt af flere skud.¹⁰⁰ Brevduerne var derfor ideelle som budbringere under krig. Men krigene – og krigsteknologierne – skabte samtidig nye muligheder for at bruge og fusionere brevduerne på. Så krigsmyndighederne i Europa genopdagede ikke bare brevduen, de genopfandt den også, så den kunne tjene et hav af nye funktioner, som den moderne krigsførelse enten muliggjorde eller nødvendiggjorde. Jo flere nye krigsteknologier, der kom på markedet, og jo mere krigene blev ”moderne”, jo mere steg efterspørgslen på brevduer, både til traditionelle og utraditionelle opgaver.

Krisen kradser

I 1931 var forsøgene i den danske hær lige ved at stoppe. Den økonomiske krise, som rasede i store dele af verden, ramte også Danmark. Krigsministeriet besluttede at stoppe det årlige tilskud på Finansloven til brevduevæsenet, og selv Krigsministeriets Ærespræmie, som ministeriet havde doneret til kapflyvningsmesterskaber siden 1912, valgte ministeriet at afskaffe.¹⁰¹ På det tidspunkt gav Krigsministeriet desuden 25.000 kroner årligt til Generalstabens ”taktiske og statistiske Virksomhed”, hvor efterretningstjenesten og brevduevæsenet hørte under. Men ministeriet annoncerede, at staben måtte forvente en reduktion på 10 % næste år.¹⁰² Det skete dog ikke, men to år efter, i 1933, fik Generalstabens en endnu større mavepuster, da Krigsministeriet sænkede det årlige beløb fra 25.000 kroner til 9.000 kroner.¹⁰³ Årsagen var formentlig igen den nye hærlov, der var blevet vedtaget året før, og som reducerede de to værnets budget med 20 %.¹⁰⁴ Generalstabens afsatte 3.600 kroner til efterretningstjenestens administration og 1.600

98 *Brevduen* nr. 4, 1914: ”Forskelligt”.

99 Schultz-Figueroa, pp. 92-111.

100 Jf. Osman, 1928.

101 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 21-11-1930 & 3-3-1931 til KM;

102 GE 8-8-1931 til Mobiliseringskontoret.

103 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 20-2-1933 til Generalkommandoen.

104 Glenthøj, p. 35; Lunding & Lippert, p. 45.

kroner til brevduevæsenet.¹⁰⁵ Timing'en kunne ikke have været værre. Hitler var lige kommet til magten, og truslen fra Tyskland var større, end den havde været i mange år. Det fremgår ikke af arkivmaterialet, men den markante nedskæring kan have betydet en reduktion af efterretningstjenesten. Mandskabsmæssigt behøver det dog ikke at have haft den store betydning for den indenlandske tjeneste. Det eneste, som det kostede at vedligeholde netværket, var udgifterne til en officer, som rejste rundt i landet og talte med agenterne for at holde dem motiveret, og de udgifter fik staben stadig dækket. Ved siden af de andre bevillinger havde staben nemlig siden 1912 fået bevilliget 63 rejsedage årligt til at inspicere og opretholde det indenlandske netværk, og den bevilling fortsatte uændret.¹⁰⁶ Staben havde således de samme ressourcer til at vedligeholde det indenlandske netværk som hidtil, og det virker derfor usandsynligt, at staben skulle have valgt at nedprioritere denne gren, ikke mindst på det tidspunkt. Et enkelt dokument peger også på, at staben ikke nedprioriterede den indenlandske tjeneste, men i stedet skærpede den, så varslingsstrukturerne var på plads, hvis Danmark blev angrebet. Der er i Stockholmarkivet bevaret en sjælden liste over noget af efterretningstjenestens mandskab fra 1930'erne med navne, hverv og i nogle tilfælde adresser på de agenter eller "Tillidsmænd" i det sydlige Danmark, som i tilfælde af krig skulle benytte brevduer. Listen har kun overlevet til i dag, fordi Generalstabens under besættelsen gemte den i den omtalte blikdåse. Listen er udateret, men ifølge P. Winkel, som gjorde tjeneste i Generalstabens Efterretningssektion under besættelsen, er den fra 1933.¹⁰⁷ Hvis den datering er korrekt, viser listen, at staben i 1933 havde et stærkt varslingsnetværk, som stadig eksisterede ved krigsudbruddet i 1939. Generalstabens Efterretningssektion havde brevduekyndige tillidsmænd i 17 byer i Syddanmark, nemlig i Esbjerg, Tønder, Tinglev, Gråsten, Skærbæk, Toftlund, Åbenrå, Haderslev, Sønderborg, Assens, Fåborg, Nyborg, Ærøskøbing, Rudkøbing, Nakskov, Maribo og Nykøbing Falster. Ved mobilisering ville tillidsmændene modtage mellem 20 og 30 brevduer med tog eller bil fra brevdueopdrættere i Viborg, Aarhus, Aalborg, Odense og København, så tillidsmændene kunne opretholde kommunikationen med de militære hovedsæder. Den store koncentration af tillidsmænd med brevduer i det sydlige Danmark og omkring Østersøhavnene, som skulle advare mod invasion, gik tilbage til tiden før 1. Verdenskrig.¹⁰⁸ Generalstabens havde jo også i årene efter krigen udvidet og omorganiseret det sønderjyske efterretningsnetværk. I enkelte tilfælde var det tillidsmændene selv, som håndterede brevduerne, men ellers havde de tilkøbt

105 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 20-2-1932 til Generalkommandoen & Generalkommandoen 23-2-1933 til KM.

106 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 7-9-1938.

107 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Arkivnøgle. Vedr. XXXVI. Ks. 1, P. Winkels registratur.

108 Grøn & Clemmesen, pp. 96-97.

en brevduekyndig person. I Tønder var det eksempelvis den lokale bagermester, der var tillidsmand, men sognefogeden, som modtog og håndterede duerne. I Åbenrå var det besynderligt nok en bankassistent, som skulle benytte brevduer, men en anden tillidsmand i byen, som skulle modtage duerne, selv om han ifølge oversigten ikke havde plads til opbevaring. Med blyantskrift har staben tilføjet på den maskinskrevne liste, at "Farver Jacobsen ved Besked om Duerne".¹⁰⁹ Farver Jacob Jacobsen fra Åbenrå spillede en central rolle i efterretningstjenesten i besættelsesårene 1942-43, men var altså allerede en vigtig person inden krigen.¹¹⁰

Listen giver også et interessant indblik i, hvem der arbejdede som agenter for Generalstabens. Bjerg gengiver i *Ligaen* en liste over mobiliseringsparate tillidsmænd fra besættelsen, hvor det fremgår, at stort set alle de agenter af åbenlyse årsager var folk fra militæret.¹¹¹ Men sådan var det ikke med de brevduekyndige tillidsfolk i mellemkrigstiden. Det fremgår, at staben primært rekrutterede brevdueagenter iblandt borgerskabet og de højere samfundslag. På listen figurerer således en konsul, en dommerfuldmægtig, en sognefoged, en sognerådsformand, en bankbestyrer, en bagermester, en overlæge, en overlærer, en assurandør, en boghandler, en stationsforstander, en bankkasserer, en bankassistent, en maskinfabrikant, et postbud, en grundbogssekretær, en løjtnant, en lærer, en snedkermester, en apoteker, en landinspektør, tre gårdejere og tre købmænd.¹¹² Der havde sneget sig en enkelt løjtnant ind i rækkerne, men ellers er militæret fraværende, selv om det spillede en central rolle i D.d.B.'s ledelse. I overbestyrelsen for D.d.B., hvor Generalstabens havde præsidentposten, sad således også en overofficiant fra hæren.¹¹³ Overrepræsentationen af spydspidser på agentlisten repræsenterer ikke nødvendigvis efterretningstjenestens generelle mandskabsstrukturer i mellemkrigstiden. De brevduekyndige tillidsfolk skulle vel som udgangspunkt være velhavende hus ejere, som kunne undvære et rum til brevduerne, uden at det tiltrak sig opmærksomhed. Det er dog plausibelt, at mange af agenterne generelt set var velstående borgere med huse ved grænsen eller kysterne, eller borgere, som i kraft af deres arbejde rejste meget eller havde kontakt med mange personer. Samtidig må det have været en forventning, at agenterne havde egne telefoner, hvilket kun hver tredje husstand havde i midten af 1930'erne. Uanset hvad viser listen, at staben havde et stærkt netværk i de øverste lag af samfundet. Da de fleste af brevdueopdrætterne derimod var arbejdere, havde staben også et godt netværk blandt dem.

109 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Udtagne Sager 1940-45, Ks. 3. Brevduesager til Blikdåsen, læg 15, Oversigt over tillidsmænd.

110 Det formoder Grøn & Clemmesen også, p. 142.

111 Bjerg, p. 160.

112 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Udtagne Sager 1940-45, Ks. 3. Brevduesager til Blikdåsen, læg 15, Oversigt over tillidsmænd.

113 *Brevduen* nr. 9, 1940.

Tilbage til forsøgene i hæren: Generalstaben var stadig overbevist om brevduernes relevans som reservesignalmiddel i forsvaret, og de foregående års forsøg havde bekræftet dette til fulde, men nedskæringerne i 1933 gjorde, at staben måtte skære ind til benet. I Generalstabens vurdering var det civil-militære samarbejde med brevdueforeningerne det vigtigste, fordi D.d.B. rådede over et vidtforgrenet net af brevdueslag, som spandt hele landet sammen. Generalstaben mente, at hvis præmierne for kapflyvningerne blev fjernet, ville det sende et forkert signal til D.d.B. om, at brevduerne ikke længere havde krigsmyndighedernes interesse. Men da de 1.600 kroner, som staben nu havde til rådighed, kun kunne finansiere Generalstabens Brevduestation i København og præmierne til kapflyvningerne, måtte staben både nedlægge de faste brevdueslag i Aarhus og Næstved og det bevægelige dueslag, som var blevet rykket til København.¹¹⁴

Men mod forventning stoppede forsøgene ikke. Tværtimod fik den øgede trussel fra syd forsøgene i hæren til at intensiveres, men der blev endnu en gang lagt mere vægt på det civil-militære samarbejde. Infanteri- og rytterregimenterne fortsatte med at træne med brevduer, men nu var det ikke med deres egne duer, men med duer fra D.d.B. og med udstyr fra Generalstabens.¹¹⁵ D.d.B. stillede desuden duer til rådighed for alle garnisonerne i landet, ligesom dueopdrætterne bidrog med deres viden til den militære uddannelse i brevduetjeneste.¹¹⁶ I 1933 skrev Generalkommandoen til gardehusarregimentet, at da der ikke var udsigt til, at husarerne foreløbig ville få radioudstyr, skulle forsøgene med brevduerne intensiveres.¹¹⁷ Krigsministeriet havde heller ikke helt afskrevet brevduerne, og da meget af Generalstabens brevdueudstyr var forældet og konstant udlånt til rytterregimenterne og rytterskolerne, accepterede Krigsministeriet efter ansøgning, at Generalstabens brugte 800 kroner til indkøb af nye brevduetornystre, depechebøger og depecheholdere, så brevduearbejdet i militæret kunne fortsætte.¹¹⁸ Året efter bevilligede Krigsministeriet 3.000 kroner til yderligere indkøb af brevduemateriel.¹¹⁹

I Meddelelsesreglementet for infanteriet fra 1934 blev for første gang indført en redegørelse for brevduehåndtering, heriblandt hvordan en brevdue pakkes i

114 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, GE 21-11-1930 til KM & GE 3-3-1931 til KM.

115 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Generalkommandoen 22-12-1932 til KM & Krigsministeriet 4. Kontor 5-4-1933 til Mobiliseringskontoret.

116 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Brevduevæsenet 1934/35; RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, GS 29-6-1940 til KM.

117 RA. Forsvarskommandoen. Østre Landsdelskommando. A. Sagsarkiv 53. Ks. A-53, Generalkommandoen 15-2-1933 til Gardehusarerne.

118 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Generalkommandoen 22-12-1932 til KM & Krigsministeriet 4. Kontor 5-4-1933 til Mobiliseringskontoret; RA. Forsvarskommandoen. Østre Landsdelskommando. A. Sagsarkiv 53. Ks. A-53, Generalkommandoen 15-2-1933 til Gardehusarerne.

119 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Krigsministeriet 4. Kontor 30-1-1934 til Mobiliseringskontoret.

et brevdueetornyster.¹²⁰ Samme år blev der oprettet et brevdueslag på artillerikaserne i Ringsted.¹²¹ Generalstabens anmodede desuden D.d.B. om at begynde at træne duerne i vinterflyvning, hvor duerne normalt klarede sig væsentlig værre, og i samme ombæring fik staben efter ansøgning en årlig bevilling på 400 kroner til at indføre præmier ved vinterflyvningerne.¹²² I midten af 1930'erne rådede D.d.B. over 2.155 brevdueslag over hele landet med 38.818 brevduer, der var trænet på ruter, som Generalstabens havde fastlagt.¹²³ I 1936 skrev præsidenten for D.d.B., at alle landets kaserner var informeret om, hvilke afdelinger under D.d.B., de skulle kontakte for at låne brevduer.¹²⁴ Generalstabens Brevduestation, som var et forbillede for andre brevdueslag, udlånte også brevduer til hærens københavnske afdelinger, bl.a. Gardehusarregimentet, som i perioder lånte duer flere gange ugentligt.¹²⁵ For at imødekomme militærets store efterspørgsel på brevduer og brevdueudstyr finansierede Krigsministeriet indkøb af knap 10.000 nye depecheholdere til forsøgene.¹²⁶ Derudover blev der indkøbt godt 15.000 depecheholdere, som blev placeret ved hærens mobiliseringssteder.¹²⁷ Det forholdsvis høje antal depecheholdere vidner om, hvor stor betydning brevduerne i forsvaret trods alt blev tilskrevet. Så selv om bevillingen til Generalstabens var faldet drastisk, steg udgifterne, og de mange løbende ekstrabevillinger, som staben modtog til rejser og til indkøb af materiel og præmier m.m., gør det meget svært at vurdere, hvor stort et budget staben reelt arbejdede med. Men det er misvisende, når Nordentoft, som blev chef i 1938, efter befrielsen hævdede, at staben i 1938 kun havde 2.800 kroner at udføre efterretningsvirksomhed for.

I 1937 kom der en ny forsvarsordning, som dog ikke ændrede forholdene for efterretningstjenesten. Men i 1938 blev der tilført flere ressourcer til efterretningstjenesten, og staben gik i gang med at udbygge et efterretningsnetværk i

120 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1913 mm. Ks. C-8, Uddrag af Meddelelsesreglementet for Fodfolket 1934; RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Til Ingeniørregimentet 16-3-1935.

121 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1913 mm. Ks. C-8, Til D.d.B. 3-9-1940.

122 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Krigsministeriet 2. Kontor 14-3-1935 til Mobiliseringskontoret.

123 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Brevduevæsenet 1934/35.

124 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1913 mm. Ks. C-8, Præsidenten for D.d.B. 22-1-1936; RA. Forsvarskommandoen. Østre Landsdelskommando. A. Sagsarkiv 53. Ks. A-53, Generalkommandoen 19-5-1948 til Sjællandske division.

125 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Til Ingeniørregimentet 16-3-1935; RA. Krigsministeriet 5. kontor. Skrivelser. Efterretningsvæsen 1896-1912. Ks. 050, GE 15.6.1912 til KM.

126 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Krigsministeriet 4. Kontor 31-1-1936 til Mobiliseringskontoret.

127 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Udtagne Sager 1940-45, Ks. 3. Brevduesager til Blikdåsen, læg 15, Oversigt over Oplægning af Mobiliseringsbeholdning af Depecheholdere & Generalkommandoen 4-2-1936 til Telegrafbataillonen.

Nordtyskland.¹²⁸ Det må formodes, at denne tjeneste byggede på den, som staben tidligere havde haft i området, men formentlig havde været nødt til at nedlægge på grund af nedskæringerne. Ved udgangen af august 1939 og de første to dage af september, da verdenskrigen var under opsejling, rejste Generalstabens rundt til de tidligere omtalte 17 syddanske byer for at sikre sig, at de brevduekyndige tillidsmænd havde et rum klar til brevdueerne samt de nødvendige instruktioner og depecheholdere.¹²⁹ Netværket var nu aktiveret og klar til at træde i funktion.

Fuglekrisen (1939-1945)

Generalstabens Efterretningssektions rolle under 2. Verdenskrig er godt belyst.¹³⁰ Men der findes, så vidt vides, endnu ingen undersøgelser af det militære brevduevæsen under krigen, som det følgende afsnit handler om. Ligesom under 1. Verdenskrig indførte de fleste lande forbud mod fremmede duer, og Danmark var ingen undtagelse. Den 1. marts 1940 udstedte Ministeriet for Landbrug og Fiskeri en "Bekendtgørelse om Udførsel og Indførsel af Brevduer", som indskærpede, at det krævede ministeriets tilladelse at føre duer ind og ud af Danmark.¹³¹ Generalstabens indførte også forbud mod, at udlændinge var med i De danske Brevdueforeninger, da de kunne bruge duerne til spionage. De udenlandske dueopdrættere, der allerede var medlemmer af D.d.B., blev ekskluderet.¹³²

Efterretningstjenesten fungerede upåklageligt under krigen. I månederne op til den 9. april modtog staben efterretninger om tyske troppebevægelser og om et forestående angreb og delvis besættelse af Skandinavien, og under besættelsen sendte agenterne udførlige meldinger om den tyske krigsmaskine.¹³³ Man da tyskerne ikke indførte overvågning af de indenlandske telefon-, telegraf- og brevforbindelser, fik staben ikke brug for brevdueerne som ekstraordinær forbindelse. Staben kunne have benyttet brevdueerne til at sende de meldinger til Sverige, som skulle videre til England. Men som Bjerg har vist, fandt staben andre måder at omgå udlandscensuren på. Meldinger blev givet forklædt som pressesamtaler, eller de blev sendt med kurerer i blandt andet tandpastatuber, hule tænder eller lukkede containere.¹³⁴ Kreativiteten fejlede ikke noget. Staben etablerede også

128 Bjerg, p. 61.

129 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmmarkivet. Udtagne Sager 1940-45, Ks. 3. Brevduesager til Blikdåsen, læg 15, Notitser om besøg ved tillidsmændene august og september 1939.

130 Roslyng-Jensen, 1980; Bjerg, 1985.

131 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Generalkommandoen 11-2-1941 til KM.

132 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Til formanden for Brevdueforeningen København 7-11-1939.

133 Afhøring af Nordentoft, Den parlamentariske Kommission, Bind I, bilagsbind, sp. 57; Bjerg, p. 89.

134 Bjerg, pp. 139, 160, 164, 241; Volmer Gyths erindringer i *Hjemmet*, nr. 15-19, 1966.

nye illegale modstandsgrupper blandt militærfolk i blandt andet Vejle og Tinglev, hvor staben som nævnt også havde en brevduekyndig tillidsmand.¹³⁵

Generalstabens og D.d.B. indførte en skrap selvjustits for at undgå, at tyskerne internerede eller aflivede brevduerne, som det skete i flere af de besatte lande. Den 14. april afholdt D.d.B. et ekstraordinært møde i København, hvor præsidenten, kaptajn E.M. Nordentoft, som også var chef for Generalstabens Efterretningssektion, deltog sammen med formanden og den samlede overbestyrelse. På mødet vedtog deltagerne, at "under hensyntagen til Nødvendigheden som Følge af den verdenspolitiske Situations Udvikling og Indflydelse paa Forholdene for Brevduesporten i Danmark" skulle der indføres begrænsninger på brugen af brevduer.¹³⁶ De nye regler betød blandt andet, at D.d.B. fik forbud mod at træne med brevduer, og hvis brevduer fra andre slag kom flyvende, skulle de aflives, og de identifikationsringe, som de skulle have på fødderne, skulle sendes ind til D.d.B. Alle duer uden ringe på fødderne skulle også aflives, og det blev forbudt at transportere brevduerne. Et cirkulære med de nye regler blev udsendt til samtlige brevdueforeninger i D.d.B., som havde ansvaret for, at alle medlemmer i foreningerne modtog og underskrev cirkulæret.¹³⁷ D.d.B. trykte også cirkulæret på forsiden i foreningsorganet *Brevduen*.¹³⁸

Den 21. april 1941 udstedte Justitsministeriet en bekendtgørelse, som lovfæstede Generalstabens cirkulære og fastlagde, at overtrædelser af reglerne kunne medføre op til to års fængsel.¹³⁹ Det ser dog ikke ud til, at den hårdeste straf med to års fængsel nogensinde blev pådømt, men medlemmer, som brød reglerne, blev ekskluderet af den brevdueforening, de var medlem af, og politiet aflivede deres duer.¹⁴⁰ I Generalstabens arkiv ligger der utallige fod-ringe fra duer, som har måttet lade livet.¹⁴¹ Nogle gange fik de pågældende brevdueopdrættere også en bødestraf, og i alt fald i et enkelt tilfælde anmodede Generalstabens om, at lovovertræderne skulle have en fængselsstraf.¹⁴² Men bekendtgørelsen medførte også en lempelse, da brevdueopdrætterne på Sjælland og de omkringliggende øer nu kunne ansøge Generalstabens om tilladelse til

135 Bjerg, p. 111; Jf. Grøn & Clemmesen, p. 151.

136 *Brevduen* nr. 9, 1940.

137 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1913 mm. Ks. C-8, Til Foreningerne 23-5-1940.

138 *Brevduen* nr. 9, 1940.

139 RA. Justitsministeriet 3. Kontor. Journalsager 1909-1945. 1941/780, Kundgørelse for Hæren. Bekendtgørelse angaaende Brevduer 21-4-1941.

140 Se f.eks. RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Formanden for Brevdueforeningen Vestjyden 27-11-1942 til I.P. Jørgensen & GE 4-3-1942 til D.d.B.

141 Se f.eks. RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Rapport 10-7-1943 & Rapport fra Opdagelsespolitiet 17-11-1943.

142 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, GE til Politidirektøren i København 30.9.1944.

at træningsflyve med duerne og transportere dem fra et sted til et andet.¹⁴³ Bekendtgørelsen kom i stand efter forhandling mellem staben og Abwehr, som overså, at aftalen gjorde det muligt for staben legitimt at rejse rundt i landet og pleje det indenlandske efterretningsnetværk.¹⁴⁴ Så efterfølgende rejste staben landet tyndt under påskud af at skulle føre kontrol med, at brevduereglerne overholdtes, og at de ekskluderede medlemmer ikke stadig fløj med deres duer.¹⁴⁵ Ritmester Lunding, som på grund af sin fortid i rytteriet havde et stort kendskab til brevduer, foretog rejserne og vedligeholdelsen af det jyske efterretningsnetværk.¹⁴⁶

På grund af de nye regler kunne det danske militær også genoptage træningen med brevduer, som D.d.B. udlånte til øvelserne. Eksempelvis trænede Pioneer- og Telegrafskolen officerer i brevduetjeneste under besættelsen.¹⁴⁷ Det var dog stadig ikke tilladt af flyve duer til og fra Jylland. Det erfarede Nordfyns Elitekvægavlerforening, da den i sommeren 1942 ansøgte om tilladelse til dagligt at transportere tyresæd med brevduer fra Fyn til Jylland. Generalstabens afslog forespørgslen i henhold til de gældende regler, men oplyste, at kvægavlerforeningen kunne melde sig ind i D.d.B. og anskaffe brevduerne ”af Hensyn til eventuel senere Transport af Sæd”.¹⁴⁸ Forespørgslen viser, at det ikke kun var de militære myndigheder, som så et potentiale i brevduerne under krigen, hvor der var mangel på brændstof, og bevægelsesfriheden var begrænset.

Den tyske brevduetjeneste

Siden slutningen af 1800-tallet havde det tyske militær som nævnt haft en omfattende brevduetjeneste, som under 2. Verdenskrig havde adskillige afdelinger. Lederen af SS, Heinrich Himmler, var selv brevdueopdrætter, og både SS og hæren havde deres egne brevduedivisioner. De fleste Abwehr-enheder i de besatte lande rådede også over en brevduemeenhed.¹⁴⁹

143 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1913 mm. Ks. C-8, Kundgørelse for Hæren. Bekendtgørelse angaaende Brevduer 21-4-1941 & Præsidenten for D.d.B. 5-7-1941 til Formanden for D.d.B.

144 Bjerg, pp. 121-122, Volmer Gyths erindringer i *Hjemmet*, nr. 15-19, 1966.

145 RA. Justitsministeriet 3. Kontor. Journalsager 1909-1945. 1941/780. Ks. 2455, Justitsministeriet 23-4-1941; RA. Bornholms Politi. Sager vedr. besættelsen og efterkrigstiden. Fotografering 1942-43 mm. Ks. XV-3, Fortegnelse over udtraadte eller ekskluderede Medlemmer under D.d.B. maj 1942.

146 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Lunding 7-12-1950 til D.d.B.; Bjerg, p. 122.

147 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, GE 14-12-1942 til D.d.B.

148 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, GE 6-8-1942 til politimesteren i Bogense Købstad.

149 Corera, pp. 94-95.

ske vestkyst.¹⁵¹ En væsentlig årsag til, at tyskerne benyttede brevdUER i Danmark, var, at brevdUERne tilbød overvågningsfri kommunikation, og tyskerne frygtede – med en vis ret – at deres telefonsamtaler blev aflyttet ”in grossem Umfang” af modstandsfolk.¹⁵² Samtidig var der materiale- og brændstofmangel i krigsårene. Den illegale nyhedstjeneste *Information*, som fulgte nøje med i den tyske brevdU-etjeneste, kunne i september 1944 fortælle, at tyskerne ikke længere havde ”Raad til at sende Observationsflyvemaskiner ud, men forsøger at klare sig med BrevdUER, der transporterer Miniaturekameraer, som foretager Fotograferinger”.¹⁵³

Tyskerne fik forsyninger af brevdUER ved blandt andet at beslaglægge dem i de besatte lande som ”spoils of war”.¹⁵⁴ På grund af samarbejdet mellem danske og tyske myndigheder foregik udleveringen af brevdUER til værnemagten dog delvist ad frivillighedens vej i Danmark. I maj 1943 stillede tyskerne krav om, at D.d.B. skulle sælge 500 danske brevdUEunger til den militære brevdU-etjeneste. Efter aftale med Generalstaben solgte medlemmer af D.d.B. 587 danske brevdUEunger med stamtavle til tyskerne for 7,50 kroner pr. due.¹⁵⁵ Samme år rykkede Generalstaben sit brevdUESlag fra Ingeniørkasernen til Ingeniørregimentets militære øvelsesplads i Ryvangen. Men ved undtagelsestilstandens indførelse i august 1943 beslaglagde tyskerne hele området, herunder brevdUESlaget og alle dUERne, som et led i Operation Safari, hvor tyskerne afsatte det danske forsvar.¹⁵⁶ Tyskerne havde på det tidspunkt allerede overtaget Luftmarinens brevdUESlag i København sammen med alle dUERne og bygningerne.¹⁵⁷

I februar 1944 skete det, som mange brevdUEopdrættere havde frygtet, siden tyskerne besatte Danmark. Den øverstkommanderende for de tyske tropper i Danmark, Hermann von Hanneken, udstedte en befaling om, at alle brevdUER i Jylland og på bl.a. Læsø, Anholt, Hesselø, Sejerø, Samsø, Endelave, Æbelø, Bågø, Årø og Als enten skulle aflives eller evakueres, da brevdUERne kunne benyttes til

151 Mouritzen, pp. 213-214; Silkeborg Bunker Museum, Kort over Briefftaubenverbindungen Dänemark 15-4-1945.

152 RA. Ministeriet for offentlige Arbejder. Telefonsager (TLF (TLJ)) (1945-1952) 1945/1072. Ks. 2, Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der SD in Dänemark 8-12-1944 til Udenrigsministeriet; Jf. Nielsen, 2021, pp. 201-205.

153 *Information* 13-9-1944 & 11-9-1944.

154 Corera, p. 95.

155 RA. Generalstabens Efterretningssektion. BrevdUESager 1942-43 mm. Ks. C-9, An der Dänische Generalkommando 4-5-1943 & Jens Knudsen 10-5-1943 til Nordentoft; RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, D.d.B. 8-6-1944 til KM; *Brevduen* 1951 (jubilæumsskrift).

156 RA. Generalstabens Efterretningssektion. BrevdUESager 1942-43 mm. Ks. C-9, Generalstaben 25-5-1943 til Abwehrstelle & Overofficiant P.W.S. 4-10-1945 til GE; *Brevduen* 1951 (jubilæumsskrift).

157 RA. Generalstabens Efterretningssektion. BrevdUESager 1913 mm. Ks. C-8, Marineministeriet 10-7-1941 til GE; RA. Søværnets Flyvevæsen A. Sagsarkiv. (A123). BrevdUER 1933-41, Flyvevæsenet til Brevdueforeningen København.

efterretningsvirksomhed.¹⁵⁸ Tyskerne var med rette begyndt at frygte en snarlig allieret invasion af Europa, så i Frankrig og Belgien udstedte de lignende forbud.¹⁵⁹ I en skrivelse fra Abwehr til Rigspolitichefen den 22. februar tilbød tyskerne at købe nogle af brevduerne fra Vestjylland, så de kunne indgå i den tyske brevduetjeneste. Ingen af de danske brevdueopdrættere ønskede dog at sælge flere duer til besættelsesmagten, end de allerede havde gjort, så i stedet blev 12.484 brevduer evakueret til Sjælland og øerne, og de resterende 13.307 duer blev aflivet.¹⁶⁰ Hvis brevdueopdrætterne regnede med, at de var ude af kniben, tog de fejl. Det manglende salg af duer betød, at den tyske militære brevduetjeneste var i underskud på brevduer, så i maj 1944, få uger efter brevdueevakueringen, stillede værnemagten krav om, at D.d.B. skulle sælge 1.000 brevdueunger til tyskerne for 10 kroner stykket. Pengene skulle udbetales fra værnemagtskontoen i Nationalbanken. Normalt ville Generalstaben have håndteret henvendelsen, men staben var – ligesom resten af militæret – blevet afsat ved undtagelsestilstandens indførelse, og D.d.B.'s præsident, Generalstabens oberstløjtnant E.M. Nordentoft, havde taget flugten til Sverige. D.d.B. frygtede, at hvis de ikke solgte duerne til værnemagten frivilligt, ville tyskerne enten konfiskere duerne eller aflive dem. D.d.B. opfordrede derfor på egen hånd medlemmerne til at gå med til salget, og den 30. maj 1944 havde D.d.B. afleveret i alt 523 brevdueunger til tyskerne.¹⁶¹ Udenrigsministeriets Kontor for særlige Handelssager, som skulle godkende handlerne med tyskerne, ville imidlertid ikke acceptere prisen på 10 kroner pr. due, som værnemagten havde stillet brevdueopdrætterne i udsigt, fordi kødprisen pr. due kun var beregnet til 2,5 kroner, og fordi den høje pris på 10 kroner "vilde i sig selv indeholde en Opmuntring til Levering af Brevdueunger over Værnemagtskontoen, og det er netop dette, der ikke ønskes".¹⁶² Problemet var altså ikke, at D.d.B. leverede duer til tyskerne, men derimod at det var den danske stat, som finansierede købet. Udenrigsministeriet var kategorisk i sin afvisning af prisen, men ministeriet ønskede at gå stille med dørene, formentlig for at værnemagten ikke skulle få kendskab til, at ministeriet stillede sig hindrende i vejen for salget. Så Udenrigsministeriet gav over for Krigsministeriet udtryk for, at sagen ikke egnede sig "til skriftlig Behandling", og at ministeriet ikke var "saa ivrig efter at faa Sagen oversendt". På Krigsministeriets maskinskrevne referat af forhandlin-

158 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Rigspolitichefen Cirkulære 1944 nr. 19, 15-3-1944; RA. Bornholms Politi. Sager vedr. besættelsen og efterkrigstiden. Fotografering 1942-43 mm. Ks. XV-3, Rigspolitichefen "Ang. Brevduers Evakuering fra Jylland".

159 Corera, p. 255.

160 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Rigspolitichefen Cirkulære 1944 nr. 19, 15-3-1944; *Brevduen* 1951 (jubilæumsskrift); *Brevduen* nr. 8, 1985.

161 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, D.d.B. 8-6-1944 til KM.

162 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, UM 19-6-1944 & 5-8-1944 til KM.

gerne med Udenrigsministeriet er desuden anført med fyldepen, at referatet af forhandlingerne skulle ”kasseres”, hvilket det i sagens natur ikke er blevet.¹⁶³ Efter måneders tovtækkeri svarede D.d.B. til Udenrigsministeriet, at dueopdrætterne nægtede at modtage betaling for de allerede leverede duer, og de ville heller ikke frivilligt levere flere duer til tyskerne.¹⁶⁴ Desværre fremgår det ikke af arkivmateriale, om D.d.B. alligevel fortsatte med at levere duer til tyskerne. Men uanset om de fortsatte leveringen, havde tyskerne allerede fået over 500 brevduer gratis.

Fremmede fugle

Tyskerne var meget bekymrede for, at andre lande også benyttede brevduer til efterretningsvirksomhed, så det tyske militær trænede falke til at fange og uskadiggøre brevduer. Chefen for det tyske flyvevåben, Hermann Göring, var også ankermand for den militære falkonertjeneste.¹⁶⁵ Via den systematiske masseovervågning, som tyskerne i samarbejde med den danske regering udførte på de danske post-, telegraf- og telefonforbindelser med udlandet,¹⁶⁶ fik tyskerne nys om ulovlige brevduehold i Danmark.¹⁶⁷ Tyskerne granskede også Krigsministeriets arkiv med korrespondancerne om det militære brevduevæsen i Danmark og sendte forespørgsler til de danske myndigheder om brevdueopdrættere og brevduehold.¹⁶⁸ Frygten for udenlandske brevduer var ikke ubegrundet. De allierede benyttede brevduer i stor målestok. Britiske brevdueopdrættere stillede eksempelvis knap 200.000 brevduer til rådighed for de allierede under krigen. En udbredt strategi var at smide brevduer i faldskærme ned over de besatte lande, i håb om at duerne blev fundet af folk, som kunne forsyne de allierede med oplysninger om den tyske krigsmaskine. Eksempelvis blev seks allierede brevduer i faldskærme kastet ned et sted mellem Dølby og Trustrup lidt uden for Skive natten til den 27. juli 1942. Generalstabens indleverede efterfølgende brevduefaldskærmene med tilbehør til Abwehr, heriblandt en papcylinder med to døde duer. Generalstabens forklarede til Abwehr, at den ene due var død, fordi dens faldskærm ikke havde udfoldet sig, den anden due havde Generalstabens selv aflivet.¹⁶⁹ Ifølge den officielle meddelelse var de fire sidste duer blevet sluppet fri af

163 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, Referat 14-6-1944.

164 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, UM 22-8-1944 til KM.

165 Corera, p. 89.

166 Jf. Nielsen, 2021, pp. 162-259.

167 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, An Herrn Kaptajn Nordentoft 25-2-1942, 24-3-1942 & 14-8-1942.

168 RA. Krigsministeriet 5. kontor, Indkomne sager 1917-40. Ks. A115, Note på rapport af 31-1-1927; RA. Justitsministeriet 3. Kontor. Journalsager 1941/780, referat.

169 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, GE 4-8-1942 til Abwehrstelle & Abwehrstelle 3-8-1942 til kaptajn Nordentoft ”Brieftaubenabwurf bei Skive”.

dem, som fandt duerne, men uden at have medbragt beskeder.¹⁷⁰ Det lader dog til at være forkert. I sine erindringer nævnte kaptajn Volmer Gyth, som gjorde tjeneste i efterretningssektionen 1938-1948, at BBC's dansksprogede udsendelse bragte "en tak til manden på Skive-egnen for hilsenen med brevduen". Sagen gav anledning til en del ballade, fordi Abwehr efterfølgende ville have anholdt personen, som sendte beskeden.¹⁷¹ Vedrørende den brevdue, som staben aflivede, er det muligt, at staben gjorde det for at gøre tyskerne tilfredse. Men det er også muligt, at Generalstabens frygtede, at tyskerne skulle sende falske oplysninger til de allierede med duen. Allerede i "Foreløbig Vejledning for Brevduetjenesten ved Tropperne" fra mellemkrigstiden havde Generalstabens advaret mod, at brevdue-erne faldt i "Fjendehaand, da det kan føre til, at man modtager falske Meldinger med Brevduen".¹⁷² I et andet tilfælde var det præcis det, som skete. Politimesteren i Rudkøbing fandt under besættelsen en brevdue med en depeche med hollandsk tekst på. Da staben efterfølgende af rapporterede til Abwehr, tilstod tyskerne, at det var dem, som havde skrevet teksten for at vildlede englænderne.¹⁷³ Når tyskerne fangede udenlandske duer i Danmark, blev de dog for det meste aflivet. I perioden fra den 7. maj 1941 til den 16. august 1941 blev 49 udenlandske duer aflivet.¹⁷⁴

Efter brevduerfaldsskærmstropperne var landet i Skive, forlangte Abwehr, at alle brevdue, som blev smidt ned over Danmark, skulle afleveres til Abwehr, som ville beslutte, hvad der skulle gøres.¹⁷⁵ Tyskerne havde konstateret, at der var "ualmindeligt mange Brevduer her paa Vestkysten, hovedsageligt engelske og svenske".¹⁷⁶ I 1943 udlovede tyskerne desuden en dusør til folk, som indbragte brevdue, der var blevet kastet ned med faldskærme.¹⁷⁷ Selv om 90 % af faldskærmstropperne aldrig så deres hjemslag igen, fortsatte de allierede strategien med at smide brevdue ned over de besatte lande. Fra april 1941 til september 1944 kastede de allierede 16.554 brevdue ned over det besatte Europa, fra det nordlige Danmark til det sydlige Frankrig.¹⁷⁸ En af briternes brevdue, "Mercury", modtog efter krigen en tapperhedsmedalje – sammen med 31 andre

170 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Sager LXXXIX.2, Landmeldecen-
tralen 27-7-1942.

171 Volmer Gyths erindringer i *Hjemmet*, nr. 15-19, 1966.

172 RA. Forsvarskommandoen. Østre Landsdelskommando. A. Sagsarkiv 53. Ks. A-53, Foreløbig
Vejledning for Brevduetjenesten ved Tropperne 1933.

173 Bjerg, p. 122; Volmer Gyths erindringer i *Hjemmet*, nr. 15- 19, 1966.

174 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Stockholmarkivet. Sager LXXXVI, Fortegnelse over
dræbte, fremmede Duer 18-10-1941.

175 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, GE 1-8-1942 til
rigspolitichefen.

176 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1913 mm. Ks. C-8, Ribe Politikreds
26-7-1941 til GE.

177 RA. Håndskriftssamlingen. XVI. Militärarchiv Freiburg. Ks 64, læg 862.

178 Corera, p. 10

brevduer – for heltemodig indsats. Den havde fløjet de mere end 600 km fra Danmark hjem til England.¹⁷⁹ Angiveligt medbragte den en hemmelig melding fra den danske modstandsbevægelse.¹⁸⁰

Igennem 1943 steg modstandskampen i Danmark. Sabotagen udstillede den danske regerings manglende evne til at styre sin befolkning og bidrog til, at den danske samarbejdspolitik stod på randen af kollaps. De tilspidsede forhold fik også konsekvenser for brevduerne. I maj 1943 forbød Abwehr al træningsflyvning med brevduer i Danmark,¹⁸¹ og efter undtagelsestilstandens indførelse i august modtog D.d.B. besked fra de tyske myndigheder om, at kontrollen med brevduerne fremadrettet ville blive foretaget af tyskerne, fordi Generalstabens ikke længere var i funktion.¹⁸² Det lykkedes imidlertid D.d.B. at få Justitsministeriet til at udforme en bekendtgørelse, som svarede til den, ministeriet havde udstedt i 1941, men hvor det var rigspolitichefen, i stedet for Generalstabens, som foretog kontrollen.¹⁸³ Ved udgangen af 1943 stillede tyskerne også krav om, at alle former for faglehold skulle forbydes, men på grund af krigens udvikling og en eksplicit beslutning fra Justitsministeriet og rigspolitichefen om at trække sagen ud i langdrag, løb den ordre ud i sandet igen.¹⁸⁴

En due i hånden er bedre end ti på taget

I begyndelsen af 1945, hvor det kun var et spørgsmål om tid, før Tyskland tabte krigen, og hvor modstandskampen i Danmark tog til i styrke, fik en lille del af landets brevduer for første gang mulighed for at kæmpe for landets frihed.¹⁸⁵ Sekretæren i D.d.B., opdagelsesbetjent J.P. Jørgensen, som også var med i overbestyrelsen, sørgede for, at særligt betroede medlemmer af D.d.B. stillede deres duer til rådighed for modstandsfolkene i Region V. Sjælland og Lolland-Falster.

179 Hawthorne, p. 104.

180 Det hævder Mark Mau, p. 37, uden kildehenvisning, men det har ikke været muligt at få bekræftet i kildematerialet.

181 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Meddelelse fra Præsidenten 1-5-1943.

182 RA. Udenrigsministeriet. Gruppeordnede Sager 1909-45. 13 Dan 1/3. Ks. 4126, Referat 10-2-1944.

183 RA. Udenrigsministeriet. Gruppeordnede Sager 1909-45. 13 Dan 1/3. Ks. 4126, Justitsministeriet 19-2-1944 til UM.

184 RA. Justitsministeriets 3. Kontor. Journalsager 1941/780. Ks., 2171, Abwehrstelle 23-12-1943 til Rigspolitichefen, Rigspolitichefen 27-3-1944 til Justitsministeriet & Referat af møde 23-3-1944; RA. Udenrigsministeriet. Gruppeordnede Sager 1909-45. 13 Dan 1/3. Ks. 4126, Justitsministeriet 19-2-1944 til UM; RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, GE 15-9-1950 til Generalkommandoen.

185 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Præsidenten for D.d.B 12-9-1945 til Formanden for D.d.B.; RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Kort fremstilling for samarbejdet med D.d.B. 8-2-1950.

Alt foregik i stor hemmelighed, ikke mindst fordi Axel Hartel fra Bondepartiet, som var allieret med DNSAP, også sad i overbestyrelsen for D.d.B. Nord for København etablerede modstandsbevægelsen en hemmelig brevduestation, som fungerede som ekstraordinær kommunikationsforbindelse mellem København og provinsen. 12 brevdueopdrættere fra D.d.B. på Sjælland og Lolland-Falster leverede duer til modstandsbevægelsen, ligesom de modtog duer fra stationen nord for København, så kommunikationen kunne opretholdes begge veje.¹⁸⁶ Brevdueslaget på Grønnegade Kaserne i Næstved fungerede fra marts 1945 også som illegal brevduestation med ansvar for forbindelsen Region 5 – Ringsted.¹⁸⁷

På grund af hemmeligholdelsen har duernes modstandskamp desværre ikke efterladt sig mange spor i arkivmaterialet, så det er ikke til at sige, i hvilket omfang duerne rent faktisk blev benyttet. Generalstabens konkluderede efter krigen, at brevduerne havde ydet ”forsvaret og modstandsbevægelsen værdifuld hjælp”, uden dog at uddybe, hvad det indebar.¹⁸⁸ De brevdueopdrættere, der havde hjulpet modstandsbevægelsen, modtog frihedskæmpernes armbind. Samtidig fik J.P. Jørgensen, som havde opereret under dæknavnet ”Poul Møller”, en følgeskrivelse, hvor modstandsbevægelsen takkede for hjælpen:

Maa det paa denne Maade være mig tilladt at bringe Dem selv og Deres uforfærdede Medarbejdere Regionens Tak for den Hjælp, Brevdueforeningen ydede til den sjællandske Modstandsbevægelse ved Etablering af vor Aktions Forbindelsestjeneste [...] Duerne blev brugt, og svarede til Forventningerne. Bevidstheden om, at vi der havde en Forbindelsesmulighed, der ikke vilde svigte, betød meget for os. En speciel Tak retter jeg til Dem selv og de Folk, der organiserede Nettet. Vi ved, at det var med Livet som Indsats for Dem og alle Dueejerne...¹⁸⁹

Efter krigen stod tiden igen i brevduens tegn. Generalstabens brevdueslag på Ryvangen, som tyskerne havde beslåglagt under Operation Safari, blev genetableret med duer og materiel, som tyskerne havde efterladt.¹⁹⁰ En del af de tyske brevduer, hvoraf mange havde dansk oprindelse, fandt også vej til medlemmer af D.d.B.¹⁹¹ Generalkommandoen overtog desuden tyskernes transportable brev-

186 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Præsidenten for D.d.B. 12-9-1945 til Formanden for D.d.B.; *Brevduen* 1951 (jubilæumsskrift); *Brevduen* nr. 8, 1985; *Brevduen* nr. 9, 1985.

187 Kristoffersen, p. 9.

188 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Kort fremstilling for samarbejdet med D.d.B. 8-2-1950.

189 Region V. Sjælland 22-6-1945 til Poul Møller, Brevet er gengivet i *Brevduen* nr. 9, 1985.

190 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, Generalkommandoen 9-3-1946 til KM & KM 26-3-1946 til Generalkommandoen; RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Formanden for D.d.B. 8-9-1955 til Præsidenten for D.d.B.

191 RA. Generalstabens Efterretningssektion. Brevduesager 1942-43 mm. Ks. C-9, Præsidenten for D.d.B. 5-10-1945 til Formanden for D.d.B.

Da krigen var slut, skulle der ryddes op efter den tyske militære brevduetjeneste. I Bangsbo Fort ved Frederikshavn kunne de bygge et helt tårn ud af de mange efterladte brevduekasser. Kystmuseet, Bangsbo Fort.

dueslag, som blev uddelt til landets garnisoner.¹⁹² Generalkommandoen oprettede også faste militære brevdueslag i Høvelte, i Almegårdslejren på Bornholm, i Viborg og ved den dansk-tyske grænse.¹⁹³ Generalstaben fortsatte desuden det civil-militære samarbejde med D.d.B., som i 1950 var vokset til 214 foreninger, 5.000 brevdueslag og godt 100.000 krigstrænede brevduer.¹⁹⁴

192 RA. Krigsministeriet 3. Kontor. Indkomne Sager. Ingeniørtroppernes særlige materiel. Ks A417, Generalkommandoen 2-9-1948 til KM.

193 RA. Krigsministeriet 5. kontor. Indkomne Sager 1899-1947. Ks. A116, Generalkommandoen 21-9-1948 til KM; RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Generalkommandoen til Telegrafbataillonen 1950.

194 RA. Forsvarets Efterretningstjeneste. Brevduesagen 1940-51. Ks. 3, Kort fremstilling for samarbejdet med D.d.B. 8-2-1950.

I 1961 overtog Hjemmeværnet brevdueslaget på Ryvangen, og året efter ansvaret for militærets samarbejde med D.d.B. I 1999 stoppede det civil-militære samarbejde om brevduevæsenet officielt.¹⁹⁵

Konklusion

Som artiklen har vist, florerede Generalstabens Efterretningssektions militære brevduetjeneste i mellemkrigstiden, og flere og flere private brevdueopdrættere stillede deres brevduer til rådighed for krigsmyndighederne. I 1924 rådede Generalstabens Efterretningssektion over ca. 9.000 trænede brevduer, men i 1940 var tallet steget til 60.000 brevduer, som var fordelt over hele landet og trænet på ruter, der var vigtige for de militære myndigheder. De drastiske nedskæringer efter 1. Verdenskrig og igen i begyndelsen af 1930'erne tvang ganske vist Generalstabens Efterretningssektion til at søge nye veje og lægge endnu mere vægt på det civil-militære samarbejde. Men staben var efterhånden vant til at navigere uden om nedlukningen af efterretningstjenesten på trods af begrænsede midler og varierende bevillinger. Hele Generalstabens Efterretningssektion med dens landsomfattende netværk af agenter og brevduestationer var baseret på patriotiske mænd, som ikke fik løn, men udførte det betroede hverv af fædrelandskærlighed.

I Generalstabens optik udgjorde brevduerne en uundværlig del af forsvarets signaltjeneste, og i mellemkrigstiden lykkedes det staben at få udbredt brevduer til alle hærens garnisoner, til marinen og til kommandostationerne. Alle befalingsmænd blev trænet i den korrekte brug af duer, og flere end 15.000 depecheholdere fordeltes rundt i landet. Brevduerne var ikke længere kun en del af efterretningstjenesten, men en integreret del af det danske forsvars signalmidler, som skulle sikre hurtig og pålidelig krigskommunikation. Militære autoriteter satsede meget på at have de nyeste våben og teknologier, såsom radiokommunikation, fly og ubåde, som potentielt øgede krigseffektiviteten, men som samtidig var ufærdige og upålidelige. Krigene og forsvarsforberedelserne udstillede de moderne teknologiers svagheder og mangler og skabte et behov for andre mere lavteknologiske alternativer. Brevduerne var aldrig tænkt som en erstatning for radioen, telefonen eller telegrafan, men en nødhjælp eller en "reserveteknologi", som skulle træde i kraft, når de moderne kommunikationsmidler enten ikke virkede, ikke var etablerede, eller hvor der var frygt for, at fjenden overvågede dem. Samtidig var brevduerne et supplement til de nye teknologier, og der kom mange mere eller mindre vellykkede forsøg på at genopfinde krigsbrevduen og fusionere den med blandt andet kameraer, faldskærme og missiler. Brevduen fik således sin guldalder i første halvdel af 1900-tallet, fordi den kunne udfylde nogle huller og

195 Friis, p. 296.

udbedre nogle mangler, som opstod, når de nye teknologier blev brugt i moderne krigsførelse.

Under 2. Verdenskrig etablerede den tyske besættelsesmagt også en militær brevduetjeneste i Danmark, der forbandt alle de militære knudepunkter, og som ikke kunne overvåges eller saboteres. Tyskerne var også hele tiden på jagt efter allierede brevdUER, der blev kastet ned med faldskærme over de besatte lande. Men i slutningen af krigen lykkedes det alligevel for modstandsbevægelsen på Sjælland og Lolland-Falster at etablere et net af brevduestationer, som sikrede den hemmelige kommunikation mellem de illegale modstandsceller. Duerne stod distancen og beviste igen, at det sidste kapitel i de militære brevduers bevingede historie endnu ikke var skrevet. Tiden vil vise, om brevdUERne igen vil få en renaissance under fremtidige cyberkrige, hvor behovet for sikker kommunikation vil være større – og endnu mere uopnåelig – end nogensinde før.

Trykte kilder og litteratur

- Bjerg, Hans Christian, *Ligaen: Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945*, bind I. (København 1985)
- Brevduen: Organ for De Danske Brevdueforeninger*, forskellige udgaver og årgange. (København)
- Bruhn, Kristian, *Den hemmelige stat: Rets- og administrationshistoriske studier i den danske efterretningstjeneste fra de slesvigske krige til tiden omkring 1. Verdenskrig*, upubliceret ph.d.-afhandling. (København 2017)
- Bruton, Elizabeth, "Cable Wars: Military and State Surveillance of the British Telegraph Cable Network during World War One", i Andreas Marklund og Mogens Rüdiger (ed.): *Historizing Infrastructure*. (Aalborg 2017)
- Cavling, Viggo, *Paa Valpladsen: Beretninger fra Verdun, Berlin og Picardiet under 1. verdenskrig*. (København 1918)
- Clemmesen, Michael, "Brevduer og Fyrtårnsbesøg: Russisk efterretningsaktivitet og interesse i Danmark op mod 1. verdenskrig", *Krigshistorisk Tidsskrift*, Årg. 47, nr. 3 (2011).
- Clemmesen, Michael, "Dansk forsvar under tysk dominans", 2008. http://www.clemmesen.org/articles/Dansk_forsvar_under_tysk_dominans.pdf
- Clemmesen, Michael, *Den lange vej mod 9. april – Historien om de fyrre år før den tyske operation mod Norge og Danmark i 1940*. (Odense 2010)
- Clemmesen, Michael, *Det lille land før den store krig – De danske farvande, stormagtsstrategier, efterretninger og forsvarsforberedelser omkring kriserne 1911-13*. (Odense 2012)
- Clemmesen, Michael, *Jyllands landforsvar fra 1901 til 1940*, Udgivet af forfatteren med støtte fra Det Krigsvidenskabelige Selskab. (København 1982)
- Corera, Gordon, *Special Pigeon Service: The Untold Story of World War II Resistance in Europe*. (New York 2018)
- Den parlamentariske Kommissions Beretning*, bind I med Bilag. (København 1945-56)
- Edgerton, David, *The Shock of the Old: Technology and Global History since 1900*. (London 2006)
- Friis, Torsten, *Den danske Krigstelegraf: Telegraftruppernes udvikling indtil 1. Verdenskrig*. (Næstved 2012)
- Glenthøj, Rasmus, *Lejren ved Avedøre*. (Hvidovre 2005)
- Grøn, Ole & Michael Clemmesen, "Skyggerne på væggen: Et forsøg på delvis rekonstruktion af efterretningstjenesten i og fra Sønderjylland fra 1920 til ca. 1950", *Fra Krig og Fred. Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift*. (Odense 2014)
- Hawthorne, Peter, *The Animal Victoria Cross: The Dickin Medal*. (South Yorkshire 2019)
- Kirchhoff, Hans, *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb. En studie i kollaboration og modstand*, I-III. (København 1979)
- Hjemmet*, Nr. 15-19, 1966.
- Kristoffersen, Svend, "Et udfaset Signalmiddel", *Gardehusaren* nr. 5, 1996.
- Lunding, H.M. & O. Lippert, *Stemplet fortroligt*. (København 1970)
- Mau, Mark, *Man binder os på mund og hånd: kommunikation under besættelsen*. (København 2005)
- Mouritzen, Dan, *Gefechtstand Silkeborg Bad: Det tyske militære hovedkvarter på Silkeborg Bad. Den tyske værnemagt i Silkeborg og omegn 1940-1945*. (Silkeborg 2003)
- Nielsen, Jacob Vrist, "Når højteknologien fejler: Brevduen som kritisk infrastruktur under krise og krig i Danmark 1880-1918", *TEMP: Tidsskrift for Historie* 2019, 9(18).

- Nielsen, Jacob Vrist, *Truslen mod demokratiet: Teleovervågning i Danmark 1916-1945*, upubliceret ph.d.-afhandling. (København 2021)
- Osman, Alfred, *Pigeons in the Great War. A Complete History of the Carrier-Pigeon Service during the Great War, 1914 -1918*. (London 1928)
- Ritvo, Harriet, "Animal Planet", *Environmental History* Vol. 9, No. 2, 2004.
- Ritvo, Harriet, "On the Animal Turn", *Daedalus* Vol. 136, No. 4, 2007.
- Roslyng-Jensen, Palle, *Værnenes politik – politikernes værn*. (København 1980)
- Skjoldager, Karen Gram, *Grænsen ligger fast: Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940*. (Åbenrå 2006)
- Schultz-Figueroa, Benjamin, "Project Pigeon: Rendering the War Animal through Optical Technology", *JCMS: Journal of Cinema and Media Studies*, University of Texas Press, Volume 58, Number 4, 2019.
- Stevnsborg, Henrik, *Politiet 1938-47: Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*. (København 1992)
- Swart, Sandra, *Riding High: Horses, Humans and History in South Africa*, Wits University Press, 2010.
- Thing, Morten, "Da politiet var lige ved at få et efterretningsvæsen", i Ning de Coninck-Smith, Mogens Rüdiger & Morten Thing (red.), *Historiens kultur: fortælling, kritik, metode*. (København 1997)
- Vandersommers, Dan, "The 'Animal Turn' in History", *Aha Today* (The blog of the American Historical Association), 3. November 2016. <http://blog.historians.org/2016/11/animal-turn-history/>.

Summary

'For Immediate Use!': The Homing Pigeon as Communication Channel in the Danish Defence, 1919-1945

Drawing on a complex and fragmentary archival source material, this article investigates why homing pigeons had their "golden age" in the first half of the 20th century, and which functions homing pigeons were to perform in the defence of Denmark. The analytical framework for the study is the defence preparations in Denmark and the General Staff's Intelligence Section who oversaw the military pigeon service.

The article examines unexplored aspects of the defence preparations in Denmark, of Danish neutrality policy and of the relationship with neighbouring Germany both before and during the German occupation (1940-1945). Moreover, the article conveys new knowledge on the General Staff's Intelligence Section. The article shows that military authorities hazardously invested in the newest weapons and technologies, such as telecommunications, aircrafts, and submarines, that potentially increased war efficiency but at the same time were unfinished and unreliable. Modern warfare exhibited the weaknesses of the new technologies and created a demand for other low-tech alternatives and "reserve technologies".

The article argues that the homing pigeon – a millennia old and almost forgotten technology – had its golden age in modern warfare in the first half of the 20th century, because it could bridge the gaps, which arose due to the inefficiency of modern technologies. The war authorities did not just rediscover the homing pigeon, they also reinvented it and fused it with parachutes, missiles, and cameras, so that it could serve a range of new features that modern warfare necessitated.

TRINE ENGHOLM MICHELSEN

En spion tæt på regeringen: Horst von Pflugk-Harttungs arbejde for Abwehr og Gestapo i 1930'ernes Danmark

I efteråret 1938 afdækkede danske sikkerhedsmyndigheder en omfattende spionaffære med tråde til Berlin. Gerningsmanden var en tysk journalist og flådeofficer, Horst von Pflugk-Harttung, der siden 1933 havde fungeret som den danske regerings betroede sikkerhedspolitiske rådgiver. Parallelt havde Pflugk-Harttung opbygget et landsdækkende efterretningsnetværk, som ad snoede veje smuglede militære og politiske rapporter ned til den tyske militære efterretningstjeneste Abwehr i Berlin. Personen Pflugk-Harttung og den skandale, han

Horst von Pflugk-Harttung (f. 1889) havde været aktiv i et højreekstremistisk korps, der januar 1919 myrdede de tyske kommunistledere Rosa Luxembourg og Karl Liebknecht. Han blev sikkerhedspolitisk rådgiver for den danske regering i 1933, men afsløret som spion i 1938 (Sverige Riksarkivet)]

forårsagede, er underbelyst i danmarkshistorien. Ved afsløringen pålagde regeringen medierne at neddyse den pinlige sag. ”Pflugk-Harttung havde først og fremmest spioneret mod Sovjetrusland”, skrev Nationaltidende. ”Spionagen har ikke været rettet mod Danmark”, skrev Socialdemokraten.

Det er forståeligt, at sagen, især dens baggrund, blev mørklagt i datiden. Men hverken Pflugk-Harttung eller de projekter, hans arbejdsgivere havde med ham i Danmark, er siden blevet grundigt behandlet i forskningen. Endvidere trænger det opfølgende spørgsmål sig på: Hvordan kunne danske myndigheder så længe have været uvidende om spionagen? Hvilken relation, hvilket samarbejde bestod der mellem regeringen og Pflugk-Harttung?

Datidens aktører og andre primære kilder om Pflugk-Harttung

For at få en karakteristik af Pflugk-Harttung og et kendskab til tysk efterretningsvirksomhed i datiden har jeg orienteret mig i 1930'ernes mediebillede.¹⁹⁶ Navnlig den kommunistiske presse er rig på omtale af Pflugk-Harttung. Han var nemlig genstand for had blandt kommunister, da han stod anklaget for i januar 1919 at have myrdet den tyske kommunistleder Karl Liebknecht i Berlin. I 1930'erne var Pflugk-Harttung derfor fast stof i DKP's presse, der ville afsløre ærkefjenden Tysklands efterretningsvirksomhed i Danmark. Målet var samtidig at påvise, at danske myndigheder forfulgte kommunister og samarbejdede med Hitlertyskland fra 1933. Dette stærkt politiske kildemateriale skal derfor læses med kritiske øjne.

Det samme gælder den østrigske journalist Kurt Singer, som i 1943 udgav en bog om Pflugk-Harttung og hans efterretningsvirksomhed i Danmark. Singer var under krigen selv efterretnings- og påvirkningsagent for både briterne, svenskerne og amerikanerne. Han satte sig for både at dokumentere Hitlers forbrydelser og at drive antinazistisk propaganda og vildledning.¹⁹⁷ Singers portræt af Pflugk-Harttung lider desuden under manglende henvisninger, men værket og dets detaljer er svære at komme udenom. Nogle forskere, der beskæftiger sig med Pflugk-Harttung, tager klart afstand fra Singers værk, mens jeg hører til dem, der vælger kritisk at bruge dele af hans udsagn, når det kan bekræftes andetsteds.¹⁹⁸

Relevante aktørberetninger i forhold til Pflugk-Harttung er efterretningsofficerer og sikkerhedsmyndigheder, som havde føling med Abwehrs arbejde i

196 Nationaltidende, Socialdemokraten, Berlingske Tidende og Arbejderbladet.

197 Kurt Singers værk *Duel of the North* udkom 1943 med midler fra den amerikanske efterretningstjeneste OSS, jfr. Singers eget udsagn i et interview trykt i Los Angeles Times, 14. december 2005. Samme bog udkom på dansk, *Spioner blandt os*, i 1946.

198 Prysers storværk fra 2012 baserer sig på dele af Singers analyser, mens skarpe kritikere eksempelvis er Skov Kristensen 2007 og Henriksen 2013.

Danmark. Der foreligger interviews af danske politimyndigheder fra 1946¹⁹⁹ og beretninger fra den lille gruppe af danske efterretningsfolk, der samarbejdede med dansk politi om spionagesagen sommeren 1938.²⁰⁰ Britiske, amerikanske og tyske efterretningstjenester har afklassificerede rapporter om Pflugk-Harttung, herunder referater af de afhøringer, som vestlige efterretningstjenester havde med Pflugk-Harttung. Han blev fra 1945 vurderet som en mulig nøgleperson til samarbejde om den ny fjende, Sovjetunionen. Navnlig OSS (CIA's forgænger) var aktiv på dette punkt.²⁰¹ Den danske efterretningstjeneste prøvede noget lignende.²⁰²

Endelig har tyske Abwehrofficer selv udgivet beretninger om deres efterretningsaktiviteter. Et eksempel er Gert Buchheit (1970), som forklarer, at Hitler-tyskland spionerede i de neutrale lande både for at skaffe viden til militær planlægning og for politisk at sondere landene og dets elite med henblik på at påvirke dem til at tjene tyske interesser.²⁰³

Forskning i tysk efterretningsvirksomhed i Danmark i 1930'erne og i Pflugk-Harttung

I den etablerede forskning om den danske småstats neutralitetspolitik i 1930'erne er der bred enighed om, at Danmark havde en tyskerkurs. Grundmotivet var at forhindre, at Danmark i krigstilfælde ville blive besat af Tyskland og risikerede at blive gjort til en lydstat. Men Abwehrs rolle for tyskerkursen er knap synlig.

I nyere standardværker om militær- og diplomatihistorie lægger nogle vægt på en høj grad af tysk afpresning og en højt betalt pris for at undgå tysk aggression, andre at der var rum for et mere frit og proaktivt diplomati. Bo Lidegaard (2011 og 2018) peger på udenrigsminister P. Munch som den dygtige arkitekt bag en principiel illusionsløs neutralitetspolitik. P. Munchs udenrigspolitiske teori gik ud på, at et stærkt forsvar var direkte kontraproduktivt, fordi det umuligt kunne afværge truslen, og snarere end at afværge angreb ville et stærkt forsvar i sig selv fremprovokere tysk overfald. Sikkerhedspolitik bestod derfor for P. Munch

199 Beretninger og afhøringerne af *Abwehrs* stab i Hamborg og Flensborg 1946 ved politimyndighederne i Sønderjylland, Abwehrstelle Hamburg Hovedrapport, Frihedsmuseets arkiv, 1936 24B-20.685. Dette materiale rummer også afhøringer af Abwehragenter fra de umiddelbare efterkrigsår.

200 Efterretningsofficer Volmer Gyths "Oplæg Til Erindringer", Frihedsmuseets arkiv. 22-15.268 og Hans Lundings trykte erindringer *Stemplet fortroligt*, ss. 45-46.

201 For OSS' afhøringer af Pflugk-Harttung, hvor han fortæller om sin antikommunistiske virksomhed i Danmark, se Peer Henrik Hansens afhandling fra 2008, s. 205-214.

202 Christmas Møller 1995, s. 119 ff.

203 Buchheit 1970. Gert Buchheit var efterretningsofficer under Wilhelm Canaris i 1930'erne. Den danske efterretningsofficer Hans Lunding er interviewet i forordet. Jeg betragter materialet som aktørberetning og ikke forskning.

i vedvarende at berolige om, at dansk neutralitet var autentisk og hele tiden at søge velvilje overfor Berlin, uden at give køb på det indre danske samfundsliv.²⁰⁴ Steen Andersen (2020) uddyber, hvori dette tyskvendte diplomati bestod. Det var mindre selve indholdet af politikken, det handlede om, og mere at sikre goodwill i Berlin og hos de stedlige tyske diplomater.²⁰⁵

Men Pflugk-Harttung optræder ikke i Lidegaard og Andersens værker, og Abwehr er fraværende. Det er svært at finde dokumentation for tysk efterretningsvirksomhed og dennes rolle i den tyskvendte neutralitetskurs. Abwehrs arkiver blev destrueret i 1944. Det skyldtes, at Himmlers nazistiske korps (SS) og hans efterretningsstjeneste (SD) på det tidspunkt havde fået vished om konspirationer mod Hitler i Abwehrs ledelse og eliminerede både rivalen og dens materiale. Forskningen har derfor måttet gå frem ved at rekonstruere fragmenter fra andre kildesamlinger.²⁰⁶ Særligt for 1930'erne har kilderne været sparsomme. I den norske historiker Tore Pryser's storværk om Abwehr i Skandinavien 1930-1950 fylder 1930'er-året kun 30 ud af 600 sider. Pryser omtaler Horst von Pflugk-Harttung som én af de helt centrale efterretningsaktører i Danmark, aktiv i både infiltration, undergravende virksomhed og militær spionage. Men han gør det kun på få sider, og referencerne er gengangere fra andres værker.²⁰⁷

I 1968 behandlede mentalitetshistorikeren Richard Andersen tidsånden i den danske politiske og militære elite i 1930'erne. Der var tilslutning fra stort set alle partier til P. Munchs neutralitetspolitik, herunder at betale den pris af velvilje mod Berlin, som det måtte koste at skåne landet for krig. De uhyrlige økonomiske og menneskelige ofre, som Første Verdenskrig havde budt på, lå tæt i erindringen. Andersen omtaler helt kort Pflugk-Harttung som en central efterretningsmand og koordinator af Hitlertysklands spionage i Danmark. Den var ifølge Andersen omfattende, men ukendt. Han kommer ikke ind på relationen mellem regeringen og Pflugk-Harttung.²⁰⁸

I juristen Carl Madsens bog *Flygtning* 33 fra 1972 indgår et studie af Pflugk-Harttung og hans undergravende politiarbejde i Danmark. Madsen fik adgang til akter i de østtyske arkiver og viser, at Pflugk-Harttung fra Danmark

204 Lidegaard 2011, s. 62-63.

205 Steen Andersen *Der er intet foruroligende for Danmark* (2020). Andersens case er forslaget fra foråret 1939 om den dansk-tyske ikkeangrebspagt, som ikke havde Danmarks hverken juridiske eller militære interesse, men alene i dansk synsvinkel var et signal til Berlin om, at Danmark var mere end parat til at bekræfte neutralitet og ikke skjult samarbejdede med Tysklands fjender.

206 Ifølge Dr. Marcus Faulkner, specialist i Abwehr på Kings College, i en samtale med mig juli 2021, er der stadig store videnshuller om Abwehrs operationer i udlandet, hvorimod den tyske ledelse og indflydelse i tysk udenrigspolitik er vel afdækket.

207 Pryser 2012, s. 36-38.

208 Andersen udgav *Danmark i 1930'erne* i 1968 og genudgav i 1977. Om Pflugk-Harttung se s. 356-362.

drev jagt på russiske og tyske kommunister ved hjælp af Gestapos afdeling i Hamborg og med støtte fra dansk politi og danske nazister. Madsens bog er samtidig et politisk kamp- og anklageskrift mod et i hans øjne nazificeret dansk politi, inklusive daværende justitsminister K.K. Steincke.²⁰⁹ Erik Nørgaard tager i sin bog *Krigen før krigen* (1986) afsæt i Madsens forskning i Gestapos arbejde i Danmark og udpeger Pflugk-Harttung som bagmanden bag overvågningen og forfølgelsen af kommunister blandt de tyske flygtninge, der havde søgt ind i Danmark efter Hitlers magtovertagelse i 1933.²¹⁰

Flere forfattere er på forskelligt kildegrundlag nået frem til, at Abwehr var ganske aktiv i Danmark i 1930'erne, og vurderer, at Abwehr i perioden blandt Nazitysklands mange og rivaliserende efterretningstjenester havde en slags eneret på operationer i Danmark.²¹¹ I 1987 beskriver A.R. Jørgensen de tyske efterretningstjenesters politiske og militære spionage i Danmark fra midten af 1930'erne.²¹² Jørgensen nævner dog ikke Pflugk-Harttung. Det gør derimod Henrik Stevnsborg i sin afhandling fra 1992 om politiets kontraefterretning 1938-1947. Emnet er Pflugk-Harttungs straffesag i 1938, som afdækkede en del af tyskerens omfangsrige spionage mod fremmede skibe fra Danmark.²¹³

Hans Schultz Hansen beskrev i 2017 Abwehrs meldenet over grænsen i Sønderjylland og viste, at Danmark op gennem 1930'erne fungerede som en sluse ud mod den krigsførende verden. Tyske agenter i fjendtlige lande kunne sende post hjem via modtagere i Danmark. Ved krigsudbruddet 1939 aktiverede *Abwehr Flensborg* et krigsbidragende meldenet i selve Danmark med dækadresser, kurerer og spioner, der leverede specifik viden om veje, broer, jernbaneanlæg og danske garnisoner i Jylland. Lars Christiansen tegner et portræt af en typisk Abwehragent fra dette meldenet, Christian Jebsen, som var hvervet på grund af sine interesser som radioamatør og blev sat ind i Jylland i slutningen af 1930'erne.²¹⁴

209 Madsen 1972, s. 82. Madsen var kommunist og blev anholdt af dansk politi og sat i Horserød juni 1941 alene for politisk virksomhed. En stor del af sit liv efter krigen brugte han på at kritisere dansk politi.

210 Nørgaard *Krigen før krigen*, 1966, s. 46 + 132-133. Andre forskere har afdækket den underjordiske tysk-russiske efterretningskrig, der foregik i emigrantmiljøet, dog uden at nævne Pflugk-Harttungs rolle. Se bl.a. Hans Uwe Petersen: "Flygtninge fra Hitlertyskland. En indføring i eksilforskningen", *Historisk Tidsskrift*, 14. januar 1985 og Hans Kirchhoff "Udbringes af riget. Om udleveringen af den første tyske emigrant til Gestapo under besættelsen. En mikrostudie i dansk neutralitet-og flygtningepolitik", *Historisk Tidsskrift*, bd. 107, 2007, ss. 102-148.

211 Se Skov Kristensen 2007 samt Brissaud 1974, en biografi om Abwehrchefen Canaris, der bl.a. baserer sig på interviews af den danske efterretningsofficer Hans Lunding.

212 Jørgensen 1987, s. 10-13. Såvel det tyske militær, politi og nazistpartiet havde op til flere efterretningstjenester.

213 Stevnsborg 1992, s. 80 + 110-111.

214 Christiansen 2014.

Jesper Düring Jørgensen portrætterede i 2007²¹⁵ den danske forfatter Louis von Kohl som påvirkningsagent for Abwehr. Von Kohl havde under Første Verdenskrig arbejdet for det tyske udenrigsministerium. I årene 1938-1939 lykkedes det ham at få den danske regering til diskret at ansætte ham dels som en art spindoktor, dels som civil kontraefterretningsmand i det nyoprettede danske sikkerhedspoliti. Düring kommer herved ind på den anden vinkel i studiet af Abwehr i Danmark, nemlig hvorvidt danske myndigheder samarbejdede med Abwehr, og i hvor høj grad regeringen var vidende eller ikke vidende om tyske undergravede aktiviteter i landet.

Militærhistorikeren Michael Clemmesen har vist, at Abwehr opererede mod Danmark i slutningen af 1920'erne. Dansk og tysk efterretningsvirksomhed rettet mod udlandet havde i tiåret efter den russiske revolution og bolsjevikernes magtovertagelse i Moskva 1917 et nøgternt behov for at udveksle informationer om den ny sovjetrussiske modstanders militære styrker. Men den ny koalitionsregering i 1929, Stauning-Munch, lod sig presse til en tyskerkurs, da begge havde den opfattelse, at der ikke var andre muligheder over for den mægtige nabo i syd. Her spillede Abwehr en central rolle ved at presse Danmark til at gå stadig længere i at fremme tyske militære interesser i Østersøområdet.²¹⁶

En rig og grundig kilde til relationen mellem Pflugk-Harttung og den danske regering er en upubliceret specialeafhandling fra 2013.²¹⁷ Jesper Thestrup Henriksen har foretaget en mængde arkivstudier vedrørende Pflugk-Harttungs rolle og projekter i Skandinavien. Han har lagt hovedvægt på straffesagen i 1938 og viser, at det ikke var Danmark men England, nærmere bestemt den engelske efterretningstjeneste MI6, der igangsatte straffesagen. MI6 tippede i 1938 danske sikkerhedsmyndigheder om Pflugk-Harttungs militære spionage. Den engelske nationale interesse for at blande sig i interne danske forhold var at forhindre Abwehrs nøjere kendskab til, at *Royal Navy* øgede sin flådeaktivitet sommeren 1938 som modvægt til *Kriegsmarine*, der var stærkt til stede i danske farvande.

Henriksens kildemateriale og vurderinger er brugbare til at belyse også denne artikels forskningsspørgsmål. Pflugk-Harttung-familiens privatarkiv og hans erindringer kaster lys på tyskerens baggrund og personlige motiver. Rigsarkivets Håndskriftsamling med dokumenter fra Oberkommando der Wehr-

215 Düring Jørgensen, Jesper: "Der Gentlemanerpresser" – eller spindoktor i utide", *Over Stregen. Under besættelsen* s. 451-502 (2007).

216 Clemmesen 2019, s. 333-338. Abwehr konstruerede efterretninger om, at Danmark havde et tæt efterretningssamarbejde med Frankrig og kritiserede Stauning-Munchregeringen for at have opført sig "uneutralt". For at rense sig for denne kritik valgte regeringen at afbryde ethvert samarbejde med franskmændene. Et planlagt kupforsvar af Sønderjylland med krigsveteraner og frivillige blev lagt på hylden og dansk forsvarspolitik nedrustet til et niveau, hvor det med vilje skulle signalere ikke at kunne løse forsvarsopgaver.

217 Jesper Thestrup Henriksen har venligt ladet mig læse og benytte hans afhandling, *Horst von Pflugk-Harttung og Danmark, 1932-1939*, Syddansk Universitet 2013.

macht, Oberkommando der Marine og Auswärtiges Amt giver oplysninger om Pflugk-Harttungs arbejdsgivere i Berlin. Det tyske udenrigsministeriums arkiv, Politisches Archiv des Auswärtiges Amt, afdækker forhold om Pflugk-Harttungs indrejse i Danmark i 1932. Pflugk-Harttungs retssag fra 1938-1939 fra Københavns Byrets 6. afdeling indeholder efterforskningsrapporter, afhøringer af Pflugk-Harttungs efterretningspartnere under anklage og beretninger fra de involverede kriminalbetjente. I Landsarkivet for Sønderjylland (LS) har Henriksen fundet brevkorrespondance mellem Pflugk-Harttung og den sønderjyske indflydelsesrige grænselandspolitiker, tidligere minister og folketingsmand, H.P. Hanssen fra perioden 1932 til 1936. Pflugk-Harttung benyttede Hanssen til at få en fod indenfor i spidsen af det danske samfund. Endelig har Henriksen gennemgået Pflugk-Harttungs udlændingesag i Justitsministeriets arkiv og der fundet nogle af den danske regerings motiver til at invitere tyskeren ind i et fortroligt samarbejde.²¹⁸

Denne artikel rekonstruerer gennem et kronologisk og kildenært studie Pflugk-Harttungs vej ind i Abwehr og i det Danmark, han virkede i igennem syv år. Derigennem suppleres og udfordres den eksisterende forskning: Hvad var den danske regerings interesse i samarbejdet med Pflugk-Harttung, og hvordan lod det sig gøre, at Pflugk-Harttung kunne operere så længe i Danmark? Hvad var Pflugk-Harttungs egen og hans baglands bagtanker med opholdet i Danmark, og hvorvidt skadede hans tilstedeværelse danske vitale interesser?

Højreekstremistisk asylansøger i Danmark

Historieforskningen har bekræftet kommunisternes påstand om, at Pflugk-Harttung personligt stod bag mordet på den tyske kommunistleder Karl Liebknecht januar 1919, og at det var politisk motiveret.

Horst Gustav Friedrich von Pflugk-Harttung blev født 1889 og opfostret i den præjssiske elite. Han fik en militær uddannelse og tjente under Første Verdenskrig som ubådskaptajn i den kejserlige marine. Han var loyal overfor kejseren og havde det dårligt med, at Tyskland skulle underlægge sig Versaillestraktaten ved fredsslutningen, hvor Tyskland blev kastet ud i politisk kaos. Da var den tyske kejser flygtet til Holland og havde efterladt et land i oprør. Slaget stod mellem kommunister, der ønskede verdensrevolution, og højreekstremistiske militser, der nægtede at anerkende Tysklands nederlag og ville have kejseren genindsat.²¹⁹

Pflugk-Harttung blev drivende kraft i et af de paramilitære frikorps, *Garde-Kavallerie-Schützen-Divisionen* (GKSD), som opstod i de tyske revolutionsdage oktober 1918. Pflugk-Harttung og GKSD gik målrettet efter at dræbe de

218 Henriksens kildebeskrivelser, s. 14-24.

219 Pflugk-Harttungs private optegnelser anført i Henriksen 2013, s. 10.

to tyske kommunistledere Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht. Den 14. januar 1919 pågreb frikorpset dem og indsatte dem på et selvbestaltet hovedkvarter, Hotel Eden ved Berlin Zoo. Her mishandlede officererne kommunistlederne, satte dem i to biler, officielt til afhøring i det nærliggende Moabit-fængsel. Men på vej gennem Tiergarten hev de deres passagerer ud, skød dem ned bagfra, surrede tunge sten med ståltråd om ligene og smed dem i Landwehrkanalen.²²⁰

Pflugk-Harttung havde gode forbindelser i den militære domstol, som skulle dømme de anklagede for mordene. Det lykkedes ham at slippe fri efter varetagtsfængslingen og at gå i eksil. Der var tale om flugt fra vrede tyske kommunister. Pflugk-Harttung tog først et ophold i Danmark, blandt andet på Bornholm. Det er muligvis i dette tidsrum, at han giftede sig med en dansk kvinde, hvilket fik betydning for hans senere ophold i Danmark.²²¹

I de følgende år levede Pflugk-Harttung på skift i eksil i Holland og Sverige, hvor han videreførte sin politiske kamp mod sovjetkommunistiske netværk. På overfladen var han handelsmand, men reelt etablerede han vagtværn til hollandske og svenske fascistiske ligaer. I 1926 bosatte han sig mere fast med sin familie i Sverige under dække som presseattaché ved Tysklands ambassade i Stockholm. Derfra indsamlede han efterretninger om den sovjetiske flåde og fortsatte med at overvåge svenske kommunister og sovjetrussiske agenter.²²² Svenske myndigheder har højst sandsynligt kendt til, at Pflugk-Harttung var efterretningsmand og har tålt hans ophold, fordi den svenske generalstab ønskede at få del i tyske efterretninger om den militære trussel fra Sovjetunionen.²²³

Men en sag om våbensmugling fældede ham. Svenske demokratiske kredse havde i 1931 bragt frem i offentligheden, at Pflugk-Harttung via den tyske ambassades kurerpost og kriminelle netværk havde indsmuglet en mængde håndvåben og ammunition til højreekstremistiske svenske vagtkorps. Til formålet havde Pflugk-Harttung infiltreret svensk politi og sikret sig kontakter i de dele af svensk erhvervsliv, der støttede de hemmelige svenske borgerværn.²²⁴ Så åbenlys en indblanding i svenske indre anliggender tålte det neutrale Sverige ikke. I slutningen af 1931 stod Pflugk-Harttung til dom og udvisning. Sverige lod ham

220 For en ny og grundig analyse af forløbet: Heiko Suhr 2020, s. 186-198.

221 Journalisten Carl Henrik Clemmesen fortæller om romancen og giftermålet i "Dobbeltmennesket Pflugk-Harttung", BT, 23. november 1938.

222 Om Pflugk-Harttungs blandede beskæftigelse i Sverige: Henriksen 2013, s. 11, Pryser 2012, s. 36-37 og Singer 1946, s. 20-23.

223 Den svenske generalstab havde som den danske generalstab i 1920'erne et nøgternt behov for et efterretningssamarbejde med *Abwehr* mod den nye kontinentale magt Sovjetunionen, som omtalt blandt andet i Kurt Kempffs arkiv. Se Lundqvists skrivelse om de dansk-svenske relationer, 12. marts 1943, Krigsarkivet Stockholm.

224 "De svenske fascister har indsmuglet våben", *Socialdemokraten*, 11. oktober 1931. Om det anti-kommunistiske arbejde, herunder våbensmugling og samarbejde med svenske fascister, Pryser 2012, s. 36.

vælge et andet opholdsland og lagde stor diplomatisk kraft ind på at finde muligheder for et modtagerland gennem foråret 1932.²²⁵

Pflugk-Harttung ønskede at tage ophold i Norge og begrundede sin asylansøgning med, at han i årevis havde måttet leve uden for Tyskland, fordi han var udsat for politisk forfølgelse: "Kommunistiske elementer ville sandsynligvis søge at komme ham til livs i anledning af, at han i sin tid affyrede det skud, der dræbte Liebknecht, da han forsøgte at flygte". I sit forsvar formulerede han, at det var "forbundet med livsfare at rejse hjem til Tyskland".²²⁶ Sammen med sin familie indrejste han tidligt forår 1932 i Norge, men hans asylbegrundelse førte til oprør i den norske arbejderbevægelse. Det norske *Arbeiderbladet* fremlagde mordsagen fra 1919 i detaljer og bragte den norske venstrefløj i kog.²²⁷ I marts 1932 rejste Pflugk-Harttung derfor for en kort periode alene til Tyskland og sendte sin familie tilbage til Sverige.²²⁸

En varm tysk forbindelse

Danmark åbnede sig som et alternativt og oplagt nyt værtsland for Pflugk-Harttung. Han var dansk gift, og hans familie så velvilligt på ham. Men Pflugk-Harttungs begrundelse for i stedet at få asyl i Danmark blev også omtalt i den danske kommunistiske og socialdemokratiske presse tidlig forår 1932. Det skabte blæst om Pflugk-Harttungs person. Samtidig fremgår det af Pflugk-Harttungs udlændingesag, at der gennem foråret 1932 uden for offentlighedens lys blev udvist interesse hos danske ministre for at få Pflugk-Harttung diskret ind i landet. Den valgte metode var at trække sagen i langdrag, indtil offentligheden havde glemt medieomtalen af Pflugk-Harttung.²²⁹ Han skulle diskret indrejse i landet og efterfølgende ansøge om midlertidig opholdstilladelse, som kunne forlænges i det uendelige.²³⁰

Regeringen havde akut brug for Pflugk-Harttung til at løse et betændt problem. Tyskland havde aldrig formelt anerkendt Første Verdenskrigs fredsaftale og derfor heller ikke resultatet af den danske folkeafstemning i 1920 om grænsedragningen i Sønderjylland. I de første efterkrigsår havde der været ro om

225 "Liebknechts drabsmand udvises fra Sverige", Dagens Nyheder, 16. januar 1932.

226 Dagens Nyheder, 16. januar 1932.

227 Om Pflugk-Harttungs samarbejde med Quisling, Singer 1946, s. 25, og offentlighedens kendskab og protester dertil, Pryser 2012, s. 36.

228 Pflugk-Harttungs udlændingesag, Henriksen 2013, s. 34.

229 Endnu i efteråret 1932 optrådte Pflugk-Harttung i dansk presse som for eksempel "Liebknechts Morder i Danmark", Arbejderbladet 28. oktober 1932.

230 "Det ville være behageligt for den danske regering, dersom sagen foreløbig bliver træneret, således at man ikke insisterede på en afgørelse netop nu, hvor offentlighedens interesse for den er vakt", citerer Henriksen en dansk embedsmand for i den dansk-svenske korrespondance om sagen: Henriksen 2013, s. 33-34.

grænsen, men det internationale børskrak i 1929 og den globale uro på verdensmarkederne, som ramte Tyskland hårdt hos høj og lav, havde styrket nazismen i Tyskland, også de lokale nazister i Slesvig-Holsten. De var begyndt at agitere med krav om at få den tabte region igen. Hvis regeringen ville undgå, at tyske nazister i det tyske område Slesvig-Holsten endte med at tage sagen i egen hånd og simpelthen storme grænsen og flytte grænsepælene mod nord, skulle de sikre sig en varm forbindelse til Berlin, der kunne holde Tyskland informeret om den danske regerings holdninger. Den sønderjyske politiker H.P. Hanssen, de dansksindede nordslesvigeres leder, var i foråret 1932 en ivrig fortaler for, at Pflugk-Harttung kunne sondere stemningen i Berlin for en bekræftelse af, at grænsen lå fast. Hanssen talte også for, at Pflugk-Harttung kunne bevæges til diskret at tale den danske grænsesag i Tyskland.²³¹

H.P. Hanssen var i perioden blevet venskabeligt knyttet til Pflugk-Harttung. Af Henriksens afhandling, der uddyber denne relation, fremgår det ikke, om Abwehr stod bag kontakten. En ven fra det radikale parti havde introduceret H.P. Hanssen til den landsforviste flådeofficer. Pflugk-Harttung og Hanssen fandt hurtigt ud af at drage nytte af hinanden. Tyskeren skaffede sønderjyden oplysninger om den tyske regerings syn på grænsen i Berlin, og sønderjyden hjalp med kontakter på Christiansborg. At dømme efter korrespondancen mellem H.P. Hanssen og justitsminister C.Th. Zahle vurderede regeringen, at Pflugk-Harttung var én der mere generelt ville kunne tale Danmarks sag i Berlin og over for de stedlige tyske diplomater. Denne venlige tysker var tæt på magten i Berlin og stod desuden i nær forbindelse med den tyske ambassadør i Danmark, Herbert von Richthofen.²³²

Hvor udbredt ønsket om at samarbejde med Pflugk-Harttung var i den danske politiske og militære ledelse, er det ikke muligt at finde svar på i kilderne. Der kan have været et politisk motiv for eksempel i den danske flådeledelse i skikkelse af viceadmiral Hjalmar Rehnitz. Han nød godt af tyskerkursen, for den havde opgraderet den danske flåde ved at have iværksat et dansk-tysk flådesamarbejde i Østersøen, hvorimod generalstabens interesse var mindre. Tyskerkursen bremsede moderniseringen af den danske landhær.²³³ Men Rehnitzers arkiv er destrueret, så det er ikke muligt at finde forbindelser mellem ham og Pflugk-Harttung.

231 Om H.P. Hanssen som fortaler for Pflugk-Harttung som rådgiver, se Stevnsborg 1992, s. 182-184.

232 H.P. Hanssens korrespondance i Landsarkivet for Sønderjylland, gennemgået i Henriksen 2013, s. 36-37 + 78.

233 Om Hjalmar Rehnitzers aftaler med den tyske flåde om at holde øvelser i danske farvande og hans opstart på en ordning med en tysk flådeattaché, se Clemmesen 2019, s. 299-401. Om Rehnitzers tyskerkurs og hans ensidige fjendebillede rettet mod Sovjetunionen: Clemmesen 2010, s. 552.

Den danske politiledelse protesterede mod at få Pflugk-Harttung ind i landet og henviste til tyskerens højreekstremistiske forbindelser. Han var dømt for at have indsmuglet våben i Sverige, og han stod trods alt endnu som anklaget for mord. Men Pflugk-Harttung må have syntes så væsentlig for ministrene, at de så stort på hans ekstremistiske fortid. I diskussionerne bagatelliserede H.P. Hanssen Pflugk-Harttungs mørke fortid. Efter hvad man hørte fra betroede tyske kilder, var han i 1919 kun vagtmand nede på det hotel i Berlin, hvor mordene havde fundet sted. Desuden havde kommunisterne angrebet den lovligt siddende regering. Regeringen valgte at lytte til sønderjyden og ikke politiledelsen.²³⁴

Sådan gik det til, at Pflugk-Harttung i årene 1932-1933 skabte sig en spiontilværelse i Danmark fra en fireværelses lejlighed på Scherfigsvej i Hellerup, hvor han tog ophold med kone og børn.²³⁵ Ifølge amerikanske kilder var Pflugk-Harttungs politiske asyl i 1932 betinget af, at han af den danske regering var blevet bedt om "at fungere som forbindelsesmand til Tyskland". Pflugk-Harttung har i samtaler med amerikanske efterretningsfolk efter krigen fortalt, at han, da han accepterede dette, fik lov til at ernære sig som journalist i Danmark, selvom han ikke havde nogen arbejdstilladelse.²³⁶

Levevej for en Abwehragent i Danmark

Pflugk-Harttung fortæller selv, at han fra Berlin foråret 1932 fik en ordre om at fortsætte efterretningsarbejdet i Danmark. Det er uklart fra hvem. Kilden er hans egne erindringer.²³⁷

Den eksisterende forskning i Abwehr giver ikke svar på, hvem Pflugk-Harttungs egentlige arbejdsgivere havde været i Holland og siden i Sverige i perioden 1919 til 1931. I 1920'erne havde den tyske militære efterretningstjeneste som sådan ikke det store engagement i udenlandske efterretningsoperationer. Abwehr var oprettet i 1922 under den tyske landhær med det defensivt klingende navn og det officielle forehavende i forhold til Versaillestraktaten alene at skulle afværge trusler ved Tysklands grænser.

Det er kendt, at Pflugk-Harttung i sit eksil fik økonomisk støtte fra sin gode ven Wilhelm Canaris, en flådekammerat fra de antidemokratiske militser til-

234 Om diskussionerne om Pflugk-Harttungs asylsag, se Stevnsborg 1992, s. 182-184

235 Om Pflugk-Harttungs bolig og familie i Hellerup, se efterretningsofficer Volmer Gyths brev til Kurt Singer, 10. februar 1944 "I Anledning Af Udgivelsen Dual of the North." Stockholmsarkivet, Generalstabens Efterretningssektion Kasse 0201-018.

236 Disse udsagn er fra en dansk politirapport i OSS' arkiver 1946: Hansen 2008, s. 209-210.

237 Henriksen 2013, s. 33.

bage i 1918-1919.²³⁸ Relationen og finansieringen fra Canaris indikerer, at Pflugk-Harttung var lønnet af "Det sorte rigsværn", hvori Canaris indtog en ledende rolle. Dette illegale værn, oprettet i 1919, havde støtte fra officerskredse i det tyske rigsværn og fra formuende erhvervsfolk, der ville underminere den tyske demokratiske Weimarrepublik, bekæmpe den indre fjende, kommunisterne, og genopruste Tyskland mod de ydre fjender ved at omgå sejrherrenes forbud i fredstraktaten.²³⁹ En nøglefigur var flådeofficeren Walter Lohmann, der havde opbakning i regeringen til at søsætte militære initiativer kamufleret som civil genopbygning.²⁴⁰ Men Lohmann var sat ud af spil, da Pflugk-Harttung fik sin udvisningsdom i 1932. Tyske demokratiske kræfter havde ført sag an mod Lohmann og vundet den.²⁴¹ Det har givetvis skabt problemer for Pflugk-Harttungs karriere og lønudbetaling i Sverige.²⁴²

Samtidig havde Pflugk-Harttung i Stockholm en tilknytning til den tyske ambassade som korrespondent, den typiske metode for Abwehr at placere folk i de neutrale lande.²⁴³ Det kunne tyde på, at han havde fået sikret sig en lønnet relation til Abwehr, skønt den efterretningsvirksomhed, han havde drevet fra Stockholm, ikke på det tidspunkt havde Abwehrs store interesse.²⁴⁴ I det hele taget havde Abwehr ikke mange midler i 1931-32 til at lønne folk udenlands. Det er således ikke kendt, hvordan det lykkedes for Pflugk-Harttung at tale Danmark op overfor Abwehrs hovedkvarter i Berlin og skabe mulighed for en ny karriere i det skandinaviske naboland. Danmark havde, sammenlignet med Sverige, ikke den strategiske betydning, som landet fik senere i 1930'erne. Det kan have været daværende chef for Abwehr Conrad Patzig, der kunne se en fordel i at have Pflugk-Harttung i Danmark for at presse på for at fastholde Danmark på en tyskerkurs. Abwehr var blevet opgraderet, da Pflugk-Hart-

238 Canaris' støtte til Pflugk-Harttungs antikommunistiske arbejde fremgår af Canaris-biografien, Mueller 2017, s. 48 + s. 81-82.

239 Om Canaris' karriere og involvering i det såkaldte "Schwarte Reichswehr", se Remmele 1997.

240 Om Lohmanns efterretningsnetværk, se Remmele 1997, s. 313-376. Lohmann, som var ud af en skibsrederfamilie, fik umiddelbart efter krigen de allierede til at godkende kontrakter om at sejle tyske krigsfanger hjem og afvikle den tyske flåde. Lohmann brugte indtjeningen til at videreføre den hemmelige genoprustning via *Naval Transport Division*.

241 The Lohmann Affair, CIA Historical Review, 22. september 1993.

242 Dr. Marcus Faulkner vurderede i en samtale med mig juli 2021, at Pflugk-Harttung efter al sandsynlighed fik økonomiske midler til sit skandinaviske efterretningsarbejde fra netop Lohmann.

243 Singer 1943, Pryser 2012 og Henriksen 2013.

244 I Københavns Byrets arkiv jfr. Henriksen 2013 ligger dokumentation for Pflugk-Harttungs første planer om kystspionage. Pflugk-Harttung havde i Sverige i sidste halvdel af 1920'erne opstartet Etapendienst, et system med meddelere ved svenske østersøhavne og kyststrækninger til at observere på den sovjetiske handels- og krigsflåde. Men ifølge mine samtaler med Faulkner havde Abwehr ikke villet kaste mange mark efter dette projekt. Den sovjetiske flåde var ikke prioriteret i 1920'erne.

tung søgte ind i Danmark. Lohmann var fjernet, men de stortyske ambitioner prægede fortsat den militære ledelse i Berlin, og den nye rigsværnsminister Groener havde i 1928 fået øgede beføjelser og grundlagt fællesværnstjenesten Abwehrabteilung.²⁴⁵

Ifølge den norske Abwehrhistoriker Tore Pryser var det samlede Skandinavien i slutningen af 1920'erne blevet mere interessant for den militære ledelse i Berlin. Interessen for militære efterretninger var dog størst i Norge og Sverige. Baser på den lange norske kyst og råstofforsyninger til krigsindustrien fra den svenske jernmalm havde direkte strategisk interesse. Men i de nordiske lande var det også værd at følge den politiske stemning.²⁴⁶ Kunne man påvirke opinion og regeringerne, ville Berlin øge sine muligheder for at disponere militært over lande, som Tyskland formodede ville forholde sig neutrale i en kommende krig, ligesom de havde gjort i krigen 1914-1918. Ifølge Gert Buchheit, der selv var Abwehrofficer under Wilhelm Canaris fra 1935, gjaldt det om at identificere den særlige lokale sensibilitet for med pressekampagner at skabe opbakning til Tyskland. Abwehr havde afdelinger for psykologisk krigsførelse rettet mod folkemasserne. Denne politiske opgave blev senere lagt i Himmlers efterretningstjeneste, men i 1930'erne tog Abwehr Ausland sig af den.²⁴⁷

Abwehrs pressestrategi tog udgangspunkt i, at demokratierne næsten for enhver pris ville undgå krig. Kunne man bevæge ledende politikere og folkeopinioner til at tænke, at det i grunden var en fordel, hvis Tyskland kunne nedkæmpe sovjetkommunisterne i Øst, var arbejdet fuldendt. Derfor afsatte Abwehr midler til redskaber for påvirkning og infiltration.²⁴⁸ Det var sandsynligvis den slags opgaver, som Pflugk-Harttung fik med i jobbeskrivelsen, da han skiftede opholdssted til Danmark.

Påvirkning af den danske stemning

Straks Pflugk-Harttung bosatte sig i Danmark, knyttede han sig til den tyske ambassade og deltog i pressearbejde under ambassadør Herbert von Richthofen. Pflugk-Harttung fik en stab af tyske korrespondenter under sig, heraf flere fra det tyske mindretal bosiddende rundt i landet. De havde som opgave at analysere og overvåge dansk presse. Enkelte af dem sendte analyser frem til Pflugk-Harttung om den danske befolknings følelser og påvirkelighed. Et netværk af tyske jour-

245 Om det ny og internationalt orienterede Abwehr, der fra slutningen af 1920'erne inddrog en kreds af tyske aktivistiske flådeofficerer, se Remmele 1997.

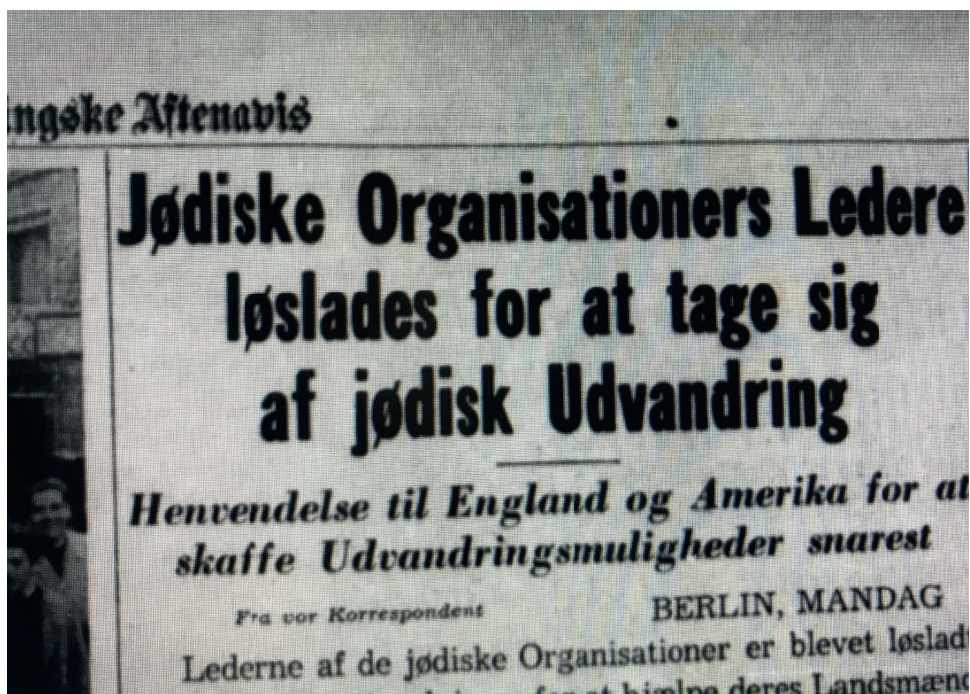
246 Pryser 2012, s. 19.

247 Buchheit 1970, s. 69. Se også Jørgensen 1987, s. 10.

248 Ifølge Buchheit 1970, s. 84-85, banede dette lange påvirkningsarbejde vejen for en stærkt fordelagtig aftale for Tyskland i 1935, hvor England havde godkendt, at Kriegsmarine oprustede i Østersøen.

nalister fungerede både som indsamlere og som dem, der fremsendte rapporter til Berlin.²⁴⁹

Kort efter at Pflugk-Harttung var begyndt at operere i Danmark, overtog Hitler magten i Berlin. Den ny kansler skulle sikres positiv omtale i danske medier. Derfor øvede den tyske ambassade et direkte pres gennem det danske Udenrigsministeries pressekontor. Klager indgik fra Pflugk-Harttungs medarbejdere, når negative artikler blev observeret.²⁵⁰ I Berlin kritiserede propagandaminister Goebbels danske diplomater, når han fik rapporter om, at danske artikler ikke levede op til den venlige tone, og disse diplomater blev afkrævet at overbringe formaninger til regeringen hjemme. Udenrigsminister P. Munch valgte i

Pressecensur indgik i dansk sikkerhedspolitik i 1930'erne. Udenrigsministeriet instruerede landets chefredaktører i kun at omtale Hitler og nazismen neutralt. Artiklen fra 1938 blev trykt efter SS-troppers omfattende overgreb på jøder i Tyskland under den såkaldte krystalnat november 1938.

249 Dokumentation findes i Pflugk-Harttungs retssag fra Københavns Byret, jfr. Henriksen 2013, s. 38-39.

250 Ifølge Andersen 1977, s. 356, klagede Richthofen til P. Munch marts 1933, hvilket blev fulgt op af pressemøder i Udenrigsministeriet med landets chefredaktører.

foråret 1933 at genoptage tidligere praksis for selvpålagt censur. Han indkaldte pressens repræsentanter og pålagde dem instrukser om at leve op til den neutrale stats linje.²⁵¹ I udenrigspolitisk pressetof, der omtalte Nazityskland, skulle tonen være neutral og venlig. Det indebar fortællelser for offentligheden, eller alternativt rent refererende artikler om de storpolitiske kriser.

Det er ikke sandsynligt, at Stauning og P. Munch selv troede på det officielle billede, pressen gav af den tyske nazisme og Hitlers intentioner. Befolkningen kendte ikke til det diplomatiske spil bag neutralitetskursen, som netop gik ud på at forhindre, at den tyske ekspansionspolitik og ideologi og kolossale oprustning fik konsekvenser for Danmark. Den selvpålagte pressecensur havde derfor både som mål at opretholde befolkningens tillid til den førte udenrigspolitiske linje og især forsikre diplomaterne på Kastelsvej om, at Danmark evnede at styre sine medier.²⁵²

Pflugk-Harttung var ambassadens officielle journalist og redaktør²⁵³ og stod for en dansksproget udgave af det tyske krigsministeries tidsskrift *Berliner Börsen Zeitung*.²⁵⁴ Artiklerne var nøje tilpasset et dansk publikum, som ifølge Abwehr var probritisk. Den danske befolkning var ganske vist mindre bekendt med angelsaksisk end med tysk kultur. Men havde de eget valg om et land, de ville støtte, var det England.²⁵⁵ For Abwehr var Danmarks befolkning en dannet og selvbevidst nation: antiautoritær, fredselskende og materialistisk indstillet, og i lighed med deres folkevalgte politikere var den ikke fristet af den nazistiske ideologi. Abwehr skelede til den permanent lave tilslutning til DNSAP. Snittet i den tyske propaganda i Danmark måtte derfor være et Tyskland fremstillet som en normal og fredselskende stat. Skræmmekampagner måtte undgås, for de risikerede at skubbe danskerne i armene på England. Fjendebilledet skulle så ofte som muligt præges i retning af de onde "bolsjevikker".

At miskreditere England var derimod vanskeligere. Den tyske propaganda forsøgte sig med forskelligt. At England gik egoistisk efter egne strategiske og økonomiske interesser. Eller alternativt, at England var svag og ikke ville kunne tage kampen op med bolsjevikkerne. Det kunne Danmark trygt overlade til Tyskland at gøre. En vis signalforvirring var til stede. Skulle Tyskland fremstå som den stærke, ville det let føre til skræmmekampagner. Men det gjorde ikke

251 Rasmus Kreth har redegjort herfor i sin afhandling fra 1998 på baggrund af Berlinske Tidendes arkiver fra 1930'erne.

252 Indtryk af danske dagblade 1933-1939. Se også Helstrup 2000 om regeringens såkaldte beroligelsespolitik overfor offentlighed og Berlin.

253 Hansen 2008, s. 206.

254 Tidsskriftet beholdt den tyske titel i Danmark. Ekstrakter findes i Frihedsmuseets arkiv under "1940 24G-diverse tysk propaganda i Danmark".

255 Abwehrs samlede analyse af dansk mentalitet: "Retningslinjer Til de Tyske Tropper, April 1940," Stockholmsarkivet, RA.

noget, at danskerne blev lidt forvirrede. Blot resultatet var at se England som en fjern magt, handlingssvækket af den parlamentariske tradition.²⁵⁶

Infiltrations- og påvirkningsforsøg

Pflugk-Harttung brugte sjældent sit journalistiske dække til at skrive artikler, men derimod til at opsøge, engagere og udfritte indflydelsesrige danskere og til at samle informationer til Berlin.²⁵⁷

Da Pflugk-Harttung i november 1938 blev anholdt, beslaglagde dansk politi en liste over personer fra Pflugk-Harttungs bankboks. Det var et katalog over vigtige danskere, deres politiske indstilling, hobbyer, personlige smag, venskabelige netværk osv. Dette "hvem er hvem"-katalog var til at hverve kilder, uden de selv vidste, at de var det. Ved omhyggeligt at beskrive deres profiler kunne han nemt foregive en enighed, når han mødte dem og på den måde gøre et godt indtryk, som senere kunne udnyttes. Det handlede om at opnå deres fulde fortrolighed. Kataloget omfattede hele det danske jetset, erhvervstop og politikere. Nogle skulle bruges til at levere informationer til Abwehr, andre havde tyskvenlige holdninger og kunne hverves som påvirkningsagenter, mens en tredje kategori ganske enkelt var folk med indflydelse på det øverste niveau i Danmark.²⁵⁸ Pflugk-Harttung nævnte selv nogle af navnene i afhøringer efter krigen. DSB-direktør Peter Knutzen og Eigil Thune Jacobsen i den danske politiledelse var ifølge ham "100 % protyske og havde adgange og forbindelse til Stauning". Gennem dem kunne han, ifølge eget udsagn, påvirke regeringen i retning af en protysk og antibritisk holdning.²⁵⁹

Meget tyder på, at dette relationsarbejde i den danske politiske elite lykkedes. Her skal det erindres, at tidsånden var med Pflugk-Harttung i 1930'erne. Danskerne, også eliten, var påvirket af antikommunisme og respekterede generelt Tyskland, ikke mindst Hitler som manden, der havde afskaffet arbejdsløsheden. Pflugk-Harttung havde et vindende væsen og gjorde sig i øvrigt umage med offentligt at tage afstand fra nazister.²⁶⁰ Selv efter anholdelsen gav rigsadvokat Pihl Pflugk-Harttung betegnelsen en "Ehrenmann", der havde gjort Danmark store

256 Indlæg i det dansksprogede *Berliner Börsen Zeitung* slår på den normale prøjsiske stat, ikke nazisme. Først ind i verdenskrigen efterår 1939 lanceres den lidt diffuse splittelseskampagne for danskerne i tegneserien "Den ædelmodige John Bull", se tysk propagandamateriale i Frihedsmuseets arkiv, "Berliner Börsen Zeitung, Dansksprogede Udgivelses Fra 1933."

257 Henriksen 2013, s. 42.

258 Beslaglagt personligt materiale og Pflugk-Harttungs egne optegnelser om sit politiske efterretningsarbejde i Danmark, ifølge Henriksen 2013, s. 44-47.

259 Peer-Henrik Hansen 2008, s. 208-209.

260 Henriksen 2013 s. 40-41.

ydelser ved at tale landets sag i Berlin.²⁶¹ I offentligheden var han kendt som den populære gentleman, der bevægede sig ubesværet i miljøer.²⁶² Han var journalisten ”med den stilfærdige charme” og et ”ægteskab med en dansk kvinde, som i sig selv var et stykke krigsromantik”. Man beundrede ham for at have været ”ubådschefen, der under første verdenskrig havde deltaget og med ære i slaget ved Jylland”.²⁶³

At infiltrationen lykkedes, er dog ikke det samme, som at påvirkningen af dansk udenrigspolitik gjorde. Når udenrigsminister P. Munch afviste at fordømme Hitlers oprustning i Folkeforbundet op gennem 1930’erne, hvorved han udsatte Danmark for de vestlige stormagters kritik, var det efter alt at dømme P. Munchs egen konsekvente ikke-provokationslinje, der motiverede ham. Det samme gælder de handelsaftaler, som Stauning-Munch-regeringen indgik med Hitlertyskland fra 1933. De var sandsynligvis ikke resultat af tysk manipulation eller pres, men fulgte af P. Munchs principielle neutralitetskurs. En stat, der handler med alle, signalerer, at man afstår for at blande sig i stormagternes militærpolitiske konkurrence.²⁶⁴

Der findes ikke rapporter i arkiverne, der viser hvilke aftaler Pflugk-Harttung i Danmark og regeringen i Berlin indgik i udenrigspolitiske spørgsmål, og hvad der fór igennem Stauning og P. Munchs sind, før de traf deres valg overfor Berlin i 1930’erne. Historikeren kan kun konstatere, hvad de gjorde. Det er en kendsgerning, at den danske regering trods tiltagende europæisk krise i de følgende år, Hitlers magtovertagelse, Tysklands accelererende oprustning og utilslørede imperialistiske forehavende, fortsatte med at dyrke relationen til Pflugk-Harttung, som må have syntes dem vigtig.

En interessant case for Berlins afpresning eller manipulation er grænsespørgsmålet. Det var selve anledningen for regeringen til at kalde Pflugk-Harttung til landet som rådgiver i 1932. Han kan højst sandsynligt have været en vigtig informant i Berlin om danske dilemmaer, som kunne udnyttes. Det kan konstateres, at han ikke hjalp regeringen ud af kattepinen. Grænsespørgsmålet forblev en voldsom hovedpine for regeringen op gennem 1930’erne.²⁶⁵ P. Munch havde den indstilling, at man ikke eksplicit skulle anmode Berlin om en garanti, idet man risikerede at fremprovokere et krav om grænserevision.

261 Karakteristikken af Pflugk-Harttung er citeret i Madsen 1972, s. 101 fra en skrivelse 15. februar 1939, fundet i Abwehrs materiale i østtyske arkiver.

262 Stevnsborg 1992, s. 182.-184.

263 Journalisten Carl Henrik Clemmesen karakteriserede således ”Dobbeltmennesket Pflugk-Harttung”, i BT 23. november 1938.

264 Andersen 1977, s. 356- 362, viser dog, at P. Munch ikke undgik åben kritik af, at handelsaftalerne med Tyskland nok var mere politiske end økonomisk gunstige for Danmark.

265 Ifølge Andersen 2020 var grænsespørgsmålet det største sikkerhedspolitiske emne i 1930’erne alene at dømme efter papirmængderne i regeringens sagsbehandling.

Samtidig var der ifølge daværende efterretningsofficer Volmer Gyth altid rigelige rejsepenge, når det drejede sig om at hente viden om politiske forhold syd for grænsen.²⁶⁶

Den østrigske forfatter og senere politolog Franz Borkenau var ikke i tvivl om, at Berlin udførte ren afpresning ved bevidst at holde Danmark hen i uvished og *ikke* kræve en revision, men derimod at lade truslen hænge i luften: "Landet er en strategisk port til Norden. Ved at koble, brød man Danmarks modstandskraft". Truslen om, at Berlin ville kræve grænserevision, var gennem 1930'erne en løftestang for andre tysknationale mål. "Nordslesvig er uden betydning, men Danmark ikke".²⁶⁷

Der *var* en risiko for nazistisk overfald ved grænsen. Siden 1930 havde de lokale stormtropper jævnligt truet med at vælte grænsepælene i Sønderjylland. De var ved at gøre alvor af det i påsken 1933, netop i de måneder Pflugk-Harttung etablerede sig fast i Danmark. Men ifølge historieforskningen havde hverken den afgåede tyske regering eller den nye kansler Hitler grænserevision på programmet og ville ikke have støttet de lokale nazister. Ganske vist var den dansk-tyske grænse et resultat af det af nazisternes så udskældte "diktat" fra Versaillestraktaten. Og nok havde lokale tyske nationalister i nogle år ført "jordkrig" i det tabte landområde. Tyske nordslesvigere havde oprettet en tysk kreditanstalt *Vogelgesang*, der udlånte statsmidler til tyske landmænd i Sønderjylland. Men det tyske udenrigsministerium støttede ikke tyskhedsplanerne og havde endda bremset kreditgivningen sydfra. Dels var det meget få vælgere, det drejede sig om, dels var Berlin ikke optaget af det stykke flade landbrugsland. Et fremtidigt stort germansk fællesskab havde forrang frem for lokale slesvig-holstenske ønsker om en grænserevision.²⁶⁸

Det er nærliggende at tænke, at Pflugk-Harttung gennem den fortrolighed, han opnåede på Slotsholmen, i lige så høj grad tilrettelagde påvirkningsoperationer mod den danske regering for sine arbejdsgivere i Berlin, som at han var Danmarks lobbyist i Berlin. I det ulige forhold mellem småstaten og det voksende tyske rige var der grundlag for taknemmelighedsgæld, så længe der ikke skete Danmark noget ondt. På kort sigt var regeringens varme forbindelse, Pflugk-Harttung, med til at sikre målet, at Danmark forblev uantastet af stormagternes konflikter. Men sårbarhederne tårnede sig op og satte danske vitale interesser i fare.

266 V. Gyth. "Oplæg Til Erindringer", 22-15.268, Frihedsmuseets arkiv.

267 Borkenau 1939, kapitel 5, der vedrører Hitlertysklands strategiske syn på Danmark. Borkenau (f. 1900) var af jødisk oprindelse og frafalden kommunist. Han blev kilde for det britiske Secret Service under den spanske borgerkrig og dermed vidne til det alliancepolitiske forspil til Anden Verdenskrig. Borkenau udgav analyser af europæisk politik fra sit eksil London i 1939 og blev idemanden bag efterkrigstidens teori om totalitarisme.

268 Rasmussen 2020.

Regeringen gav ifølge historikere, tidligere end offentligheden var klar over i datiden, tyskerne betydelige militære indrømmelser, som gik langt videre end et aktivistisk dansk diplomati i Berlin.²⁶⁹ Desuden forbød P. Munch på sin udenrigsministerpost den militære efterretningstjeneste at spionere mod Tyskland.²⁷⁰ Og regeringen var på vagt over for, at efterretningsfolk udvekslede efterretninger om Tyskland med England og Frankrig. Det tætte engelsk-danske efterretnings-samarbejde om Tyskland fra før Første Verdenskrig var sat i stå. I de første år efter Versaillesfreden for de lyse perspektiver om fred. Sidenhen var det af ikke-provokatoriske grunde i forhold til Berlin.²⁷¹ Alt andet lige gav det Slotsholmen en ringere efterretningsmæssig viden om de tyske udenrigspolitiske mål i mellemkrigstiden sammenlignet med årene op til Første Verdenskrig.

Uanset om regeringen selv opfattede disse indrømmelser som led i politikken for goodwill, og at de således tjente en dansk national interesse, var disse forsikringer om autentisk dansk neutralitet vejen til, at Tyskland gradvist kunne betragte Danmark som militært operationsområde. Som følge heraf må det have styrket opfattelsen i det engelske krigskabinet op gennem 1930'erne, om at Danmark var selvvalgt tysk indflydelsessfære.²⁷² Samlet må det have haft betydning for den tilstand af isolation, den danske regering følte sig i og agerede efter.

Dobbeltkasketter for Gestapo og Abwehr

Ifølge Singer blev Pflugk-Harttung under sit ophold i Sverige i 1920'erne nært ven med Hermann Göring, der selv var i eksil i landet.²⁷³ Sammen udtænkte de konceptet for Gestapo, som Göring satte i værk fra 1933. Det er ikke muligt at bekræfte Pflugk-Harttungs rolle som idemageren bag et hemmeligt politi til at bekæmpe den tyske stats fjender indenlands som udenlands. Men det var den aktivitet, han gav sig i kast med som det første, da han indrejste i Danmark i 1933. Han videreførte sin langvarige kamp mod verdenskommunismen og Sovjetstaten ved at etablere systematisk aflytning af Tysklands fjender. Parallelt med arbejdet som korrespondent for den tyske ambassade lejede Pflugk-Harttung sig ind i et større kontormiljø på 3. sal i det nyopførte kobberdækkede kontorhotel *Ved Vesterport* overfor Københavns Hovedbanegård. Hans radiofirma *Continental*, hvortil han knyttede svenske og finske teknisk kyndige Abwehrofficerer, var

269 Andersen 1977, s. 356-362. Den tyske flåde fik eksempelvis lov at bruge danske farvande til øvelser, og tyske ubåde at lægge til i havne i Flensborg Fjord.

270 Lunding 1970, s. 44 ff. om den beskårne tjeneste og forbuddet mod at indhente efterretninger gennem det danske diplomati fra midten af 1930'erne.

271 Denne indstilling gør efterretningsofficer Hans Lunding rede for i sine erindringer, s. 44-53.

272 Indrømmelserne er vist i Andersen 177, s. 377.

273 Singer 1943.

et dækforetagende for at aflytte den sovjetiske stats repræsentationer, der havde kontorer i samme bygning.²⁷⁴

Som dansk koordinator i det antikommunistiske arbejde brugte Pflugk-Harttung den nazistiske sagfører Eiler Pontoppidan. Abwehr i Berlin lønnede Pontoppidan, som skaffede Pflugk-Harttung håndlangere til at forfølge og overfalde kommunisterne.²⁷⁵ Pontoppidan havde siden 1930 samarbejdet med Gestapo i Hamborg om at registrere kommunister, der indrejste i Danmark. Han samarbejdede desuden med to kriminalfolk fra Københavns Politigård. De var gået ind på at anvende hårdhændede metoder.²⁷⁶ Blandt andet søgte de – dog forgæves – at kidnappe den tyske kommunist Ernst Wollweber, som havde taget ophold i Danmark efter Hitlers magtovertagelse. Wollweber var engageret af den russiske tjeneste NKVD, forløberen for KGB, til at bekæmpe fascistiske grupper i Europa. Fra 1936 under den spanske borgerkrig var både tyske og russiske agenter desuden involveret i at sabotere og sprænge hhv. ”røde” og ”hvide” fragtskibe i danske havne og farvande med krigsforsyninger til general Franco.²⁷⁷

Pflugk-Harttung og Eiler Pontoppidan etablerede også overvågning af Emigranthjemmet på Rådhuspladsen, et værested for tyske flygtninge. I 1936 sørgede Pontoppidan ligefrem for, at et indbrud fandt sted. Hans nazistiske hjælpere satte ved den lejlighed teknisk grej op og stjal en liste over de danskere, der støttede hjemmet.²⁷⁸ I dette foretagende fik han støtte fra tyske diplomater på ambassaden på Kastelsvej og andre diplomatiske missioner, herunder det tyske handelskammer. På Strøget tæt på Rådhuspladsen, Frederiksberggade 3-5, oprettede ambassaden i 1936 en restaurant ved navn *Guldæblet* med tilhørende bogcafé. Pflugk-Harttung bemandede disse to forretninger med tysktalende personale og gjorde dem til mødested for de observatører og håndlangere, der deltog i flygtningespionagen. Disse havde under sig fem medhjælpere fra dels Tyskland dels Island.²⁷⁹

For denne artikels undersøgelse er det væsentlig at afklare, hvorvidt den danske regering og sikkerhedsmyndigheder samarbejdede med Pflugk-Harttung

274 Pryser 2013, s. 34-37 og OSS-rapport, ”Denmark X-2 Handbook, March 1944”, Nazi War Crimes Disclosure Act 2007. Rapporten er et efterretningsbillede opbygget gennem flere år af Gestapo og Abwehr i Danmark. Den amerikanske tjeneste må have haft sine oplysninger fra MI6, idet USA først indledte efterretningssamarbejde om Danmark under krigen.

275 Nørgaard, 1986, s. 132-133, har bekræftet Madsen 1972 i, at Pontoppidan fik penge fra Abwehr i Berlin. Hans kontrakt med Pflugk-Harttung om overvågningsarbejdet kom frem under Pflugk-Harttungs straffesag i november 1938.

276 Stevnsborg 1992, s. 109 og Skov Kristensen 2007.

277 Nørgaard 1986, ss. 22-24. Den tyske undergrundskrig i 1930'erne er også fremstillet i Møller, Rosenfeldt og Jørgensen, *Den røde underverden*, 2019.

278 Hans Uwe Petersen: ”Emmigranthjemmet på Rådhuspladsen”, udateret artikel på Arbejdermuseet, <https://www.arbejdermuseet.dk/viden-samlinger/arbejderhistorien/temaer/international-solidaritet/emigranthjemmet-paa-raadhuspladsen/>

279 OSS-rapport, ”Denmark X-2 Handbook, March 1944”, Nazi War Crimes Disclosure Act 2007.

om antikommunistisk undergrundsarbejde på dansk jord. Carl Madsen er ikke i tvivl: Den danske regering hjalp den danske politiledelse med at indgå samarbejde med Gestapo gennem den nys ankomne Pflugk-Harttung. ”Han havde de bedste og mest nyttige forbindelser med. Således med de allerhøjeste justits- og politimyndigheder, med Stauning og med den nazistiske voldsforbryder Carlis Hansen”.²⁸⁰

Kilderne giver dog ikke dækning for, at der mellem Danmark og Tyskland bestod et samarbejde om overvågning og forfølgelse. Det synes at have begrænset sig til, hvad der foregik mellem Pflugk-Harttung, Pontoppidan og de få nazistisk indstillede kriminalfolk. Disse blev retsforfulgt i 1939 og fjernet fra politiets arbejde.²⁸¹ Ledelsen i dansk politi indgik dog i internationalt politiarbejde for så vidt, at Danmark havde interesse i at hindre skibssabotage på dansk territorium og farvand. Om den danske regering bevidst lukkede øjnene for Pflugk-Harttungs kommunistforfølgelse på dansk jord eller var intetanende, er uvist. Blot må det vurderes, at det ikke ville have været gunstigt for den tyskvenlige neutralitetslinje at afsløre deres Berlinkontakt i fordækte aktiviteter.

Militær spionage fra danske kyster

Fra 1935 begyndte Pflugk-Harttung at organisere en systematisk militær spionage fra Danmark. Modsat politisk spionage, som fremmede staters diplomater havde ret til, fx at overvåge danske medier, og rapportere til Berlin om danske politiske stemninger, var militær spionage strafbart ifølge dansk lov. Men hverken danske myndigheder eller regering anede noget om denne side af Pflugk-Harttung før straffesagen i 1938, og omfanget kom først for alvor frem efter krigen.²⁸²

Der er intet i kilderne, der peger på, at Abwehr havde beordret Pflugk-Harttung til at udføre denne aktivitet fra Danmark, men derimod at han selv havde en konkret plan og mange ambitioner med sig i lommen fra Sverige. I den tyske flåde havde det været hans speciale under Første Verdenskrig at hjælpe kejserrigets krigsskibe langt fra havn med informationer om fjendtlig flåde- og lufttrafik og nogle gange med forsyninger. Han var så småt i årene 1926-1931 startet op med denne aktivitet i Sverige, hvor han havde agenter i Østersøhavene, der fulgte den sovjetiske flåde. Fra Danmark ønskede han at opbygge en såkaldt etapetjeneste. Det bestod af loyale iagttagere placeret med systematisk af-

280 Madsen 1972, 82. Carlis Hansen var en dansk nazist, som i 1934 fik en voldsdom og fra midten af 1930'erne tog ophold i Erfurt i Tyskland, hvor han arbejdede for Abwehr, jfr. Skov Kristensen 2008.

281 Stevnsborg 1992, s. 109 og Skov Kristensen 2007.

282 Efterretningsofficeren Hans Lunding beklager i sine erindringer i 1967, at de ikke nåede at få greb om Etappendienst før efter krigen. Danmarks ringe kendskab bekræftes af Pryser 2012 og Henriksen 2013.

Pflugk-Harttungs ungdomskammerat fra Kiel, flådeofficeren Wilhelm Franz Canaris (1887-1945) blev fra 1935 øverste chef i Hitlers militære udlandsspiionage. Sammen opbyggede de et melderet for fremmede skibe langs danske kyster (Bundesarchiv)

målt indbyrdes afstand i havne og ved kyster langs hele Atlanterhavet, i Danmark fra Esbjerg til Skagen. Pflugk-Harttung mente, det var særlig vigtigt i lande, der forventedes at holde sig neutrale i den kommende krig. Sverige havde været en oplagt hovedstation for Skandinavien, men nu argumenterede Pflugk-Harttung for en selvstændig dansk observationskæde, da landet var et geostrategisk afgørende udsigtspunkt til alle maritime veje ind i Østersøen og et perfekt vindue mod den britiske nordsøflåde og den russiske østersøflåde. Han tog første initiativ til at etablere flådespiionage fra Danmark i 1933.²⁸³

283 I 1933 lagde flådeofficer Friedrich Frisius til med skibet *Leipzig* i Aarhus Havn for at aftale projektets etaper med ham: Henriksen 2013, s. 47-48.

Etapendienst Dänemark blev først sat i værk fra 1935. Højest sandsynligt kom projektet på glemte på dette tidspunkt, fordi Hitler januar samme år gjorde Pflugk-Harttungs ungdomsven, flådeofficeren Wilhelm Canaris til chef for *Abwehr*. Canaris havde indtil da ikke været involveret i efterretningsarbejde, men derimod været optaget af genoprustningsprogrammer.²⁸⁴

Canaris var mere end ven med Pflugk-Harttung. De var politisk sammensvorne fra de antidemokratiske militser fra 1918-1919.²⁸⁵ Det var Canaris, der havde brugt sine politiske forbindelser i den militære domstol til at hjælpe Pflugk-Harttung ud af fængslet og havde skaffet ham finansiering og missioner med hemmelig genoprustning af Tyskland. Canaris havde i mellemkrigstiden selv stået i spidsen for at få etableret en produktion af tyskkonstruerede ubåde i udlandet.²⁸⁶

Det skulle blive et mønster, at Pflugk-Harttung brugte sine flådekammerater fra 1919 i sin danmarksspionage. Med Canaris som chef var heldet med ham, fordi Canaris med de hemmelige våbenprogrammer havde gjort indtryk på Hitler og på *Abwehr*.²⁸⁷ I 1935 placerede Canaris endnu en kammerat, flådeofficeren Herbert Wichmann i *Abwehrs* nordeuropæiske spionagenet på det sømilitære område. Wichmann og Canaris kendte hinanden fra ubådsforsyningstjenesten i Argentina under Første Verdenskrig. Det fremgår ikke af kilderne, om Wichmann kendte Pflugk-Harttung fra tidligere, men de to fik et snævert samarbejde om overvågningen af engelske skibe fra danske kyster i årene 1936-1938. Wichmann opbyggede den oversøiske spionagestation i Hamborg, som også fik betydning for den organiserede spionage fra Danmark.²⁸⁸

Danske kriminalfolks afhøringer af *Abwehr*medarbejdere i Åbenrå 1946 løfter lidt af sløret for, hvordan *Abwehr* organiserede den militære spionage i Danmark. I Danmark tog *Abwehr* udgangspunkt i Esbjerg.²⁸⁹ Planen var et finmasket

284 Det fremgår af første bind af den seneste biografi om Wilhelm Canaris, Heiko Suhr, 2020.

285 Om venskabet, se Henriksen s. 21. Ifølge Gietinger 2018, s. 76-80, havde Canaris været del af den højreradikale terrorgruppe Consul (OC), som udførte politiske mord på Tysklands indre og ydre fjender: bolsjevikker, jøder, socialdemokratiske ledere og fremmede finansfolk.

286 H. Suhr 2020, s. 248-308.

287 Mueller 2017. Canaris' *Abwehr* spionerede for alle tre værn. I 1935 var han ven med Reinhard Heydrich, endnu en højreradikal, tidligere søofficer og leder af *Sicherheitsdienst* (SD). De to havde aftalt, at Canaris dækkede af for det lille Danmark, såfremt SD straks modtog kopi af alle rapporter. Fjendskabet mellem Canaris og Heydrich kom først ind i 1941 og bundede i deres forskellige syn på Hitler.

288 Bauer, Arthur, O. 2020. "Abwehrstelle Hamburg," KV 2 Files, KEW, National Archives Selected Files from German *Abwehr* Agents, Venligst Lagt Online Af A. O. Bauer og (AOB, Herbert) samt "Beretning Vedr. Ast Hamborg i Det Danske Rum, Oberleutnant Robert Sauber." Frihedsmuseets arkiv.

289 Om Wichmanns *Kutterunternehmendienst* se "Abwehrstelle Hamborgs Virke i Jylland Forud for Krigsudbruddet 1939. Afhøringer Af *Abwehr*agenter", Jelved og Uhrskov, Åbenrå Politi, Frihedsmuseets arkiv.

skandinavisk spionagenet langs kysterne. Til havs var det et meldenet af fiskekuttere, der bevægede sig langs den jyske vestkyst, til Skagen- over Göteborg, Oslo, Kristiansand og Stavanger op til Bergen. Til lands hvervede Abwehr meddelere, typisk fra det tyske mindretal og skaffede dem boliger ved de danske kyster og havne, hvorfra de skulle iagttage, fotografere og optegne fremmede skibe, der passerede Danmark.²⁹⁰

Pflugk-Harttung var den organiserende kraft på de sjællandske kyststrækninger. Men efter straffesagens akter at dømme havde han også greb om Jylland. Han placerede og hvervede observatører i de strategisk vigtige havnebyer Esbjerg, Ringkøbing, Skagen, Frederikshavn, Helsingør, Korsør og Gedser.²⁹¹ Meldenettet kom på plads i Jylland i løbet af 1937-1939.²⁹² De jyske skibsmeldinger skulle ned til grænsen og videre til den store Abwehrstation til Hamborg eller direkte til Berlin.²⁹³

Kystspionageagenterne i *Etappendienst Dänemark* fungerede som postkasser for *Abwehrs* efterretninger fra de store oversøiske etapper, når de skulle ekspederes til Tyskland. Neutrale lande var velegnede mellemstationer, så spionagen ikke blev opsnappet af fjenderne på en direkte vej mod Berlin. *Abwehr* benyttede sig af det forudset neutrale Danmark som transitland for penge og instrukser på tværs af kontinenterne. Igen ser man, at Pflugk-Harttung og Canaris i Danmark ikke skelnede mellem militær efterretningsvirksomhed og Hitlertysklands øvrige tilgængelige apparat i Danmark. I sidste halvdel af 1930'erne rådede Pflugk-Harttung over et stadig voksende tysk støtteapparat i Danmark. I 1936 var det tyske handelskammer i Amaliegade kommet til, *Dansk-tysk Selskab* i København var også i gang og bemandet med et stigende antal hjælpere til at modtage og videreformidle spionagerapporter fra de dansk-baserede agenter til Berlin.²⁹⁴

Pflugk-Harttung indledte et transnationalt kurersamarbejde med den dansk-gifte journalist Horst Edvard Hubert Ernst Gilbert.²⁹⁵ Gilbert er en kendt skikkelse fra dansk besættelseshistorie, idet han af modstandsfolk blev set som

290 Pflugk-Harttung-sagen og agenternes modus er beskrevet i "Den store spionaffære", *Nationaltidende* 23. november 1938.

291 Byer og dækvirksomheder blev afdækket i artiklen "Den store spionaffære", *Nationaltidende* 22. november 1938.

292 "Abwehrstelle Hamborgs Virke i Jylland Forud for Krigsudbruddet 1939". Frihedsmuseets arkiv samt Christiansens casestudie fra 2014 om radioagenten Christian Jebsen. Modsat Christiansen vurderer jeg, at Abwehr hvervede Jebsen tidligere end 1939, nemlig i 1936, da han da blev velhavende og etablerede sig i Nordjylland.

293 Povl Berthelsens rapport, Stockholm 1944, "Abwehrstelle Hamborgs Virke i Jylland Forud for Krigsudbruddet 1939, Åbenrå Politi, Frihedsmuseets arkiv.

294 "Nazitysklands Spioncentral", jfr. "Landesführer Haupt opretter tysk Handelskammer", *Arbejderbladet* 14. november 1936.

295 Om Pflugk-Harttungs samarbejde med Gilbert, Pryser 2012, s. 37.

vigtig tysk agent og af den grund blev likvideret i oktober 1944. Af relevans for dette studie havde Canaris indsat Gilbert i 1935 til at videreformidle Abwehrs transatlantiske meldinger fra Danmark. Gilbert var formelt knyttet til Himmler og Heydrichs *Sicherheitsdienst* (SD), men arbejdede reelt for Canaris og Pflugk-Harttung.²⁹⁶ Gilbert etablerede *Skandinavisk Telegrambureau* med kontorer på hhv. Sortedams Dossering 29 og Frederiksberg Allé 5. I de følgende år oprettede Gilbert en række presseagenturer bemandet med tyskvenlige danske, islandske, norske og svenske journalister. Gilbert rejste en del mellem de tre nordiske hovedstæder sammen med erhvervsfolk og journalister.²⁹⁷

Noget tyder på, at Pflugk-Harttung udnyttede sit svenske netværk fra 1920'erne i sit samarbejde med Gilbert. I Stockholm var i slutningen af 1930'erne placeret endnu en af vennerne fra de højreekstremistiske militser, Steffan.²⁹⁸ Sandsynligvis har Steffan med Pflugk-Harttung og Wichmann koordineret skibs- og havnespionagen med Abwehrs repræsentanter i Norge, Sverige, Finland og de baltiske lande.²⁹⁹

Pflugk-Harttungs skibsmeldenet var oprindeligt planlagt til først at være klar i 1938, men da den spanske borgerkrig brød ud sommeren 1936, beordrede den tyske militære ledelse det aktiveret straks. Pflugk-Harttung skulle hjælpe den fascistiske general Franco med at rapportere på de sovjetrussiske ”røde forsyningsfartøjer”, der sejlede gennem danske stræder, så de ”hvide” kunne bekæmpe dem.³⁰⁰ Canaris var personligt dybt engageret i den spanske borgerkrig og havde været den store fortaler for, at Hitler skulle støtte Francos front sommeren 1936. Det ville give den tyske flåde adgang til de spanske atlanterhavshavne, til den spanske jernmalm i Baskerlandet og til allierede i fronten mod USSR. Øgede ressourcer og dygtig organisering gjorde, at Canaris og Pflugk-Harttungs kystmeldenet i starten af 1938 var vokset til flere hundrede aktive, hvis man indregner observatører, kurerer og økonomifolk. Af alle fremmede spioner på dansk jord – russere, franskmænd, englændere og hollændere – var antallet af Abwehrs spioner langt det største.³⁰¹

296 Om arbejdsdelingen mellem Sicherheitsdienst og Canaris i 1930'erne, Schous rapport fra 1985, Niels Bjarke Schous arkiv, kasse 202, Rigsarkivet.

297 Om samarbejdet mellem Gilbert og Bulls Pressetjeneste i Stockholm: Schous rapport fra 1985, Niels Bjarke Schous arkiv, kasse 202, Rigsarkivet.

298 Den tyske militærattaché Steffan koordinerede skibsefterretningerne fra Stockholm, G. McKay, *From information to intrigue. Studies in Secret Service based on the Swedish experience*, 1993.

299 Jfr. kort over Sjælland, Øresund og Sydsverige, vist af Henrik Stevnsborg april 2019 ved foredrag på Forsvarsakademiet, afdækkede straffesagen, at der var koordination mellem skibsobservationer fra Halmstad, Falkenberg, Göteborg, Marstrand og de ovennævnte danske kystbyer, hvor Pflugk-Harttung havde meddelere.

300 Henriksen 2013, s. 47-56.

301 Om dansk politis beretninger: Stevnsborg 1992, s. 173.

Dansk kontraindsats på engelsk initiativ

England havde en vis indsigt i Pflugk-Harttungs spionagevirksomhed i Danmark. Meget tyder på, at MI6 havde gode informanter blandt danskbaserede sovjetrusiske agenter i Danmark og blandt danske kommunister.³⁰² Desuden var MI6 aktiv i Danmark med egne efterretningsfolk. Hvis MI6 havde holdt sin viden om Pflugk-Harttung borte fra den danske efterretningstjeneste på grund af Danmarks tyskvende neutralitetspolitik, ændrede dette sig i 1938, idet MI6 tippede danskerne om Pflugk-Harttungs militære spionage. England, eller snarere visse kredse i den engelske flåde og i MI6, fik i sidste halvdel af 1930'erne en stigende interesse i at stoppe Pflugk-Harttungs efterretningsarbejde i Danmark. *Royal Navy* optrappede sin tilstedeværelse i Østersøen, især fra 1938 under indtryk af Hitlers ekspansioner.³⁰³ Abwehrs stadig større antal meddelere ved de danske kyster og i fiskekutterne havde især engelsk skibsfart som mål. Det skulle bremses.

At der kom en sag og senere en dom mod Pflugk-Harttung skyldtes ikke, at den danske regering var motiveret. Tværtimod stod Stauning-Munch fast på den ikke-provokatoriske neutralitetspolitik.

Bevismaterialet til en straffesag udviklede sig på grund af et intenst samarbejde mellem det danske sikkerhedspoliti og Generalstabens Efterretningssektion. Briterne roste siden den lille danske tjeneste, som de vidste var kraftigt reduceret og "had to rely on newspapers".³⁰⁴

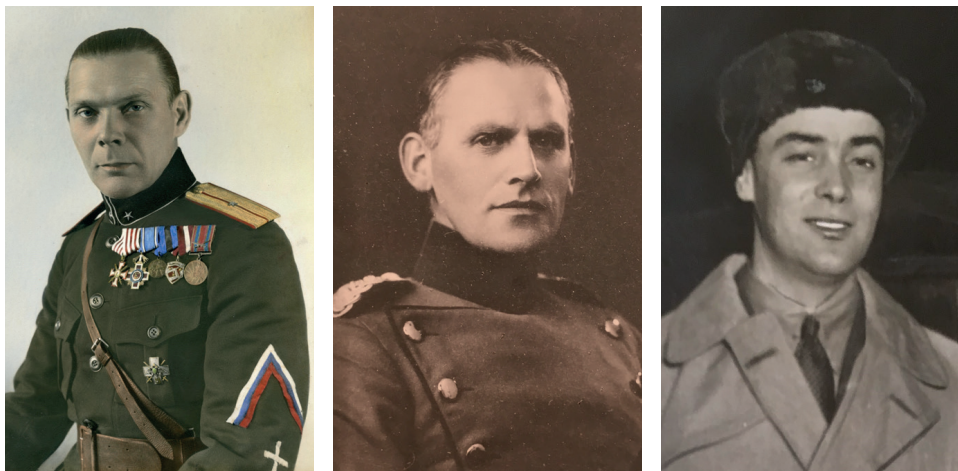
Den danske militære efterretningstjeneste havde fået tilført midler og nye folk i foråret 1938. Modsat udenrigsminister P. Munch var Stauning efter rådgivning fra general With fra 1936 begyndt at styrke efterretningstjenesten. Det var for at rette op på det store videnshul om den tyske militære trussel. Uden at nævne det for P. Munch satte Stauning på dette enkelte område parentes om ikke-provokationslinjen og skaffede hemmelige midler uden for statsbudgettet for at genskabe tidligere tiders taktiske varsling om fjendtlige sø- og landmilitære angrebsplaner mod Danmark.³⁰⁵ Derfor havde Generalstabens Efterretningssektion i 1936 kunnet rekruttere sønderjyden Hans Lunding som efterretningsmand. Han havde et dybt kendskab til den tyske hær, da han havde måttet kæmpe i den kejserlige hær under Første Verdenskrig.

302 Om disse kilder i Wollwebers organisation: Nørgaard 1986, s. 131-132 og Pryser 2012, s. 37.

303 Pryser lægger vægt på, at det er Kominternagenten Wollweber, der tipper dansk politi om Pflugk-Harttungs militære spionage, mens Henriksen ræsonnerer, at MI6 havde den strategiske interesse i at opstarte en sag.

304 "The Danes rolled up the entire organization", "Pflugk-Harttung, Horst von Flug, MI5-Files, KV 2/2643-2644, German Intelligence Officers." The Secret Service at The National Archives.

305 Om udbygningen og professionaliseringen af efterretningstjenesten, der skete for socialdemokratiske midler fra 1936: Clemmesen 2019, s. 406. Hans Lunding beretter om den hemmelige ordre fra Stauning og hans forsvarsminister Alsing Andersen i et interview til Frihedsmuseet 1967. "Interview Med Major (Oberst) Hans M. Lunding 1967, 22-21751-1." Frihedsmuseets Lydoptagelser.

Fra venstre mod højre:

Kriminalassistent Aage Grunnet fotograferet i 1930'erne. Han er iført den uniform, han bar, da han i 1919 deltog som frivillig i Dansk-Baltisk Auxiliær Corps i Baltikum.

Hans Lunding fotograferet i 1946. Hans indgående kendskab til tysk militær og hans kontaktnetværk i Østersøområdet og syd for grænsen bragte ham ind i generalstabens efterretningssektion i 1936.

Volmer Gyth som ung officer i livgarden i starten af 1930'erne. Inden Gyth blev officer i generalstabens efterretningssektion, var han den kommanderede general Erik Withs personeladjutant i 1935 og 1936.

En styrkelse af dansk kontraefterretning kom også af, at Generalstabens Efterretningssektion i foråret 1938 fik en ny chef. Oberstløjtnant Ejnar Mygdal Nordentoft havde et nært samarbejde og et venskab med den daværende leder af det politiske politi, Hans Peter Andst. De havde sammen rådgivet Justitsministeriet om en ny politilov, som var til fordel for kontraefterretning, især en centraliseret efterforskning i fremmed spionage på Københavns Politigård. Det er værd her at bemærke, at ledelsen på Københavns Politigård, der i 1932 havde talt imod asyl til Pflugk-Harttung, havde iværksat aflytning af ham siden 1933 fra Københavns Politigård.³⁰⁶

Samarbejdet mellem hærens efterretningsfolk og det politiske politi var afgørende for at komme til bunds i sager om fremmed spionage. Politiet kunne få

306 Stevnsborg 1992, s. 173.

byrettens kendelser til telefonaflytning, havde udstyr til hemmelig observation og særligt udpegede betjente til at observere mod Abwehr og Gestapo rundt i landet. Efterretningsofficererne havde det militære kendskab til at forstå de militære mål for Abwehr i Danmark. Nordentoft medbragte general Withs adjutant, officeren Volmer Leopold Undset Gyth, som havde en stor kontaktflade på Sjælland og fik overdraget Pflugk-Harttung som sin første sag, da han startede i april 1938.³⁰⁷ Gyth og Lunding dannede et hold med kriminalassistent Aage Grunnet, der vidste, hvem på Københavns Politigård, der samarbejdede med Gestapo, og som de skulle gå en stor bue udenom.³⁰⁸ Grunnet havde udvekslet rapporter med Generalstabens Efterretningssektion om Abwehrfolk i Danmark og deres danske samarbejdspartnere siden 1934.³⁰⁹

I løbet af sommeren 1938 skaffede de tilstrækkeligt materiale mod Pflugk-Harttung. Den 22. november 1938 anholdt politiet 14 centrale mistænkte Abwehrspioner rundt i landet. Pflugk-Harttung selv blev anholdt i sit hjem i Hellerup.³¹⁰ ”Hvordan har regeringen tilladt, at en notorisk spion i årevis har nydt gæsteventskab her i landet?”, stod at læse i det kommunistiske dagblad Arbejderbladet.³¹¹ Svaret var, at ingen danske myndigheder havde gennemskuet Pflugk-Harttungs militære spionage. Regeringen var rystet, da den i november 1938 fik forelagt omfanget af den militære spionage og Pflugk-Harttungs ”udstrakte forgrening af den illegale virksomhed”. Alene i 1938 havde kontraefterretningsholdet på Politigården og i den militære efterretningstjeneste samlet op mod 92 sager om Abwehrspionage.³¹² Reaktionen på afsløringen var et unormalt stort antal regeringsmøder, der handlede om at styre pressen og at håndtere pres fra tyske diplomater om at lade Pflugk-Harttung slippe.³¹³

Fortsat tyskerkurs

Den danske regering udviste fortsat velvilje og en forsonende indstilling til Berlin. Pflugk-Harttung fik i januar 1939 en dom på halvandet år med efterfølgende

307 V. Gyth. ”Oplæg Til Erindringer”, 22-15.268.” Frihedsmuseets arkiv.

308 Portræt af opdageren, der var gået efter Abwehragenter siden 1932: ”Lige På Og Hård i 25 År, Aage Grunnet, Ældste Mand i Københavns Opdagelsespoliti”, 1. december 1964, BT.

309 ”Mulig Tysk Militærspionage, Skrivelse Til Kaptajn Gullaksen (GE), 17. oktober 1934.” Rigsarkivet, *Stockholmsarkivet*.

310 ”Den Store Spionaffære.” *Nationaltidende*, 23. november 1938.

311 *Arbejderbladet*, 24. november 1938.

312 Stevnsborg 1992, s. 115-120

313 Kilder i UM, jfr. Henriksen s. 86 samt Stevnsborg 1992, s. 116.

udvisning. Halvdelen af de anholdte kystagenter blev frikendt.³¹⁴ Danmark løslod Pflugk-Harttung efter kun seks måneders afsoning, formelt ”på grund af verdenssituationen”, som kammeradvokaten skrev.³¹⁵ Ifølge P. Munchs erindringer var det på opfordring fra von Ribbentrop.³¹⁶ Canaris satte ham straks ind i Abwehrs spionage på Atlantkysten i en ledende stilling på en radioobservationspost i Bordeaux.³¹⁷

Afsløringerne af Pflugk-Harttungs spionage banede vej for et nyt sikkerhedspoliti, SIPO, der skulle ”forhindre stormagters politiske og økonomiske og militære aktiviteter på dansk territorium”³¹⁸, altså afværge efterretningsvirksomhed på dansk jord. I 1938 inviterede den danske regering atter en Abwehragent til at fungere som rådgiver på øverste niveau. Regeringen lod sig overbevise af den danske forfatter og germanske filolog Louis von Kohl, om at han skulle lede et civilt, landsdækkende melderet under dette ny sikkerhedspoliti. Von Kohl havde boet i mange år i Berlin og indrejste i Danmark i 1938.³¹⁹ Det var kendt, at von Kohl tidligere havde arbejdet som journalist for den tyske ambassade i København og under Første Verdenskrig været kontakt til Berlin for Danmarks tidligere udenrigsminister Erik Scavenius.³²⁰ Om justitsminister Ejgil Thune Jakobsen, der indstillede von Kohl, var fuldt klar over, at von Kohl også arbejdede for Abwehr i Berlin, er uvist.

Von Kohl udfoldede sig foråret 1939 som politisk rådgiver for den danske regering og afpressede åbenlyst med grænsespørgsmålet. En forsvarlig dansk sikkerhedspolitik var i von Kohls taler og politiske skrifter at rykke grænsen op til Kongeåen, at give den tyske flåde fri adgang til danske farvande og i øvrigt undertegne den tyske antikominternpagt fra 1936.³²¹ Afpresningen kom i en tid, hvor grænsespørgsmålet igen var betændt. I marts 1938 havde Hitler invaderet Østrig under sloganet at ”bringe tyskere hjem til Riget”. De tyske mindretal i Nordslesvig havde straks fulgt op med bannere og slogans om, at ”Hagekorset skal vaje ved Kongeåen”. Louis von Kohl blev dog bremset og

314 Lunding 1970, s. 185. At besættelsesmagten fik lov til at se alle Pflugk-Harttung-sagens akter i efteråret 1940: Volmer. 1944. ”Volmer Gyths Brev Til Kurt Singer, 10. Februar 1944 i Anledning Af Udgivelsen Dual of the North.” Stockholmsarkivet, Generalstabens Efterretningssektion Kasse 0201-018.

315 Sådan erindrers efterretningsofficeren Volmer Gyth det: Volmer. 1944. ”Volmer Gyths Brev Til Kurt Singer, 10. Februar 1944 i Anledning Af Udgivelsen Dual of the North.” Stockholmsarkivet, Generalstabens Efterretningssektion Kasse 0201-018.

316 Citatet er hos Henriksen 2013, pp. 88-89. P. Munch forklarer løsladelsen som ”en god opfølgning på Ikke-angrebspagten fra maj 1939”.

317 Hansen 2008, s. 205-214.

318 Sådan var lovens ordlyd: Stevnsborg 1992, s. 115-120

319 Jr. Madsen 1972, s. 101-102.

320 Düring Jørgensen 2007 og Stevnsborg 1992 s. 87-92.

321 Düring Jørgensen 2007 gennemgår von Kohls 25-årige relation til arbejdsgiveren Abwehr og hans offensive afpresning på grænsespørgsmålet gennem foråret 1939.

sat fra sin bestilling sommeren 1939, da en ny justitsminister, Svend Unmack Larsen, kom til.³²²

Et tysk stay behind net i Jylland

Der var konsekvenser af Pflugk-Harttung og Canaris' landsomspændende melderet i Danmark. Pflugk-Harttung selv var ude af spillet i Danmark 1939, men hans danskbaserede organisation byggede videre på et melderet udstyret med radioer. Abwehrstelle Hamburg var i 1939 blevet Tysklands største radiospionagestation. Her modtog man alle Abwehrs spionagemeldinger om engelske skibe fra de oversøiske operationer, og lokationen var samtidig Abwehrs skole for agenter, hvad angår radiokodning, usynlig skrift, konspirative metoder og fototeknik.³²³

Sommeren 1939 etablerede Wichmann en fremskudt base i Flensborg. Den var særligt til at spionere til krigsforberedelser i Danmark. Indtil da havde Abwehr kun brugt Danmark til at spionere mod fjendelande. Fra efteråret 1939 bad Abwehrledelsen om militære oplysninger om Danmark.³²⁴ Til det formål forbedrede Flensborg-stationen Abwehrs illegale meldeveje over grænsen. Der var tale om mere effektive ruter for breve, kort og konspirativt indpakke- de kuverter fra de dansk baserede Abwehrofficerer. Kurerer til at fragte meddelelser gennem Jylland ned til grænsen var typisk buschauffører og handelsrejsende.³²⁵

Den centrale Abwehragent Christian Jebsen, som var bosat i Kjellerup ved Viborg, fik i 1939 ledende opgaver i et "hvilende" krigsnet.³²⁶ Mens han i årene 1935-1938 havde hvervet folk til at observere engelske skibe og at holde øje med eventuelt truende landgangsoperationer på de danske kyster, skulle han nu oprette et radiomelderet af observatører placeret med kort afstand fra grænsen og på hovedvejen til Aalborg Lufthavn, luftbroen til Norge. Dette melderet skulle hjælpe i tilfælde af tysk indrykning i Jylland.³²⁷ Det var såkaldte mellemmand

322 Von Kohls rolle og fyringen fra SIPO er beskrevet hos Madsen 1972 og hos Stevnsborg 1992, s. 135-137.

323 Sauber, Robert. 1946. "Beretning Vedr. Ast Hamborg i Det Danske Rum, Af Oberleutnant Robert Sauber", Frihedsmuseets arkiv og "Abwehrstelle Hamborgs Virke i Jylland Forud for Krigsudbrudet 1939. Afhøringer Af Abwehragenter," Jelved og Uhrskov, Åbenrå Politi, Frihedsmuseets arkiv.

324 "Anst Flensborg, Rapport Åbenrå Politi Ved Kriminaloverbetjent Jelved." Frihedsmuseets arkiv.

325 OSS-rapport, "Denmark X-2 Handbook, March 1944", Nazi War Crimes Disclosure Act 2007.

326 Christiansen 2014, s. 23-31.

327 Lunding 1970, s. 45+47. Ifølge radiotelegrafisten Lorens Duus Hansen startede Abwehr sit radiomelderet i foråret 1939. Da havde Abwehr nemlig forsøgt at hverve ham på hans B&O-værksted i København til at udvikle 100 Watt-sendere til dem, så de kunne radiotelegrafere helt til Berlin: E. Rørbæk Madsens Interview med Radiooperatør Lorens Duus Hansen." Frihedsmuseets arkiv, Jutta Junckers Kasse. Trudsholm.

fra det neutrale Danmark, hvis England og Tyskland kom i krig, grænserne blev lukkede, og telefonkabler og færger blev afbrudt.³²⁸

Det er kendt, at Generalstabens Efterretningssektion med stigende alvor bag ordene fra marts 1940 varslede regeringen om tysk krigsforberedelse syd for grænsen. Efterretningsfolkene talte siden om en kommunikationsbrist mellem dem og de udenrigspolitiske beslutningstagere.³²⁹ Men efterretningsofficererne og sikkerhedspolitiet havde også store huller i deres viden. De nåede ikke at afdekke hverken det jyske netværk, fiskekutterspionagen, Hamborgstationen eller kurernetværket på den jyske højderyg inden april 1940.³³⁰ Modforanstaltningerne var kommet for sent og var for isolerede.³³¹

Det lykkedes Abwehrs jyske meldenet at rapportere i detaljer om danske forsvarsinstallationer i Jylland, om belægninger på de jyske vejnet, om broernes bredde, og hvor mange køretøjer, tropper og kampvogne, de kunne bære, osv.³³² I marts 1940 fremsendte agenterne adresser på de største mejeriproducenter, slagterier, landbrug med mange trækheste og de største korn- og foderstoflagre ned til Hamborg-centralen.³³³

Kurt Singer beskriver Pflugk-Harttung som ”Mesterspionen”, der planlagde invasionen af Danmark 9. april 1940. Det var skarpt trukket op som led i Singers antityske propaganda, da hans bog udkom i 1943. Der er intet i kilderne, der peger på, at Pflugk-Harttung stod bag hverken den militære planlægning eller havde nogen betydelig politisk indflydelse på Hitlers overvejelser. Men efterretningsmæssigt havde han banet vejen.

328 Jørgensen 1987, s. 16. Ifølge Henriksen 2013, s. 65 var Abwehrs radioagenter på plads fra udgangen af 1938. Abwehrs radiomeldenet var kimen til de senere tyske stay behind radionet, kaldet R-Netz. Agenter, som efter fjendtlig invasion på radiostationer langs Vestkysten skulle have forbindelse til det tyske hovedkvarter. I disse net fik Pflugk-Harttung også en ledende rolle. I 1944, da Hitler havde opløst Abwehr, blev radionettene overtaget af SS, den såkaldte tyske varulvebevægelse, og Pflugk-Harttung blev sat i spidsen herfor, jfr. Leth Pedersen 2015.

329 Volmer Gyths ”Oplæg Til Erindringer”, Frihedsmuseets arkiv. 22-15.268.

330 Jfr. forord af Hans Lunding i Gert Buchheit *Tysk Spionage under 2. Verdenskrig*, ss. 5–7. Fx havde danske efterretningsfolk ikke indblik i, at Pflugk-Harttung havde med hele kystnetværket at gøre. Volmer Gyth er endnu ikke klar over det i sit brev til Kurt Singer, Stockholmsarkivet, Kasse 0201-018.

331 Gennem foråret 1939 gik det lille hold af kontraefterretningsofficerer videre med sagen mod den højtstående Abwehragent FIDRMUC, der brugte Danmark som transit for spionagemeddelelser og for finansiering af Abwehragenter. Han fik en dom i slutningen af 1939: (Grunnet: ”Nils Grunnets Redegørelse for Sin Bror Kriminalassistent Aage Grunnets Arbejde for Modstandsbevægelsen, 25. januar 1963.” Michael Grunnets Privatarkiv.)

332 ”Anst Flensborg”, Rapport fra Åbenrå Politi ved kriminaloverbetjent Jelled.” Frihedsmuseets arkiv.

333 Jørgensen 1987, pp. 106-129. Abwehr kunne genbruge en del oplysninger indsamlet i Danmark under Første Verdenskrig. Om kabelforbindelser, telegrafstationer, telefonhuse osv. Agenterne skulle blot bekræfte, om de stadig var placeret de steder eller sende tegninger og kort over ændringer.

Sammenfatning

Det her beskrevne stykke efterretningshistorie kaster nyt lys på Danmarks svære balancegang med den store tyske nabo i 1930'erne. Et kilde- og litteraturstudie omsat til en snæver tidslinje over Pflugk-Harttungs tilstedeværelse og aktiviteter i landet 1932-1939 besvarer artiklens indledende spørgsmål: Hvad var den danske regerings interesse i samarbejdet med Pflugk-Harttung, og hvordan lod det sig gøre, at Pflugk-Harttung kunne operere så længe i Danmark?

Regeringen var ihærdig fra start med at give asyl til Pflugk-Harttung, som var udvist fra Sverige på grund af en dom for våbensmugling. Statsminister Stauning og udenrigsminister P. Munch så stort på dette lovbrud og også på den anklage om mord, der klæbde til Pflugk-Harttung fra hans fortid i de tyske voldelige frikorps fra 1919. Pflugk-Harttung skulle bruges til at stabilisere og styrke Stauning-Munchregeringens særlige forsvarsløse neutralitetskurs fra 1929. Den danske regering opfattede Pflugk-Harttung som en mand, der var tæt på ledelsen i Berlin. Han måtte have føling med, om der forelå tyske planer om at revidere grænsen mellem Tyskland og Danmark, hvilket var regeringens hovedpine i mellemkrigstiden. Pflugk-Harttung var også mere generelt tiltænkt at skulle holde regeringen orienteret om Berlins standpunkter i storpolitikken. Dermed håbede man, at han kunne bane vej for danske tiltag, der kunne vække velvilje i Berlin. Målet var i Berlin at indhøste politiske gevinster i neutralitetspolitikken, så Tyskland ligesom i Første Verdenskrig ville foretrække at lade Danmark urørt i et kommende stormagtsopgør.

I bagklogskabens lys var den danske regering naiv. Ministrene må have troet, at Pflugk-Harttung var knyttet til det tyske udenrigsministerium som en ret alsidig uformel diplomat og ikke primært var påvirknings- og efterretningsagent rettet mod Danmark. Det var ikke med den danske regerings gode vilje, at der i 1938 blev indledt straffesag mod Pflugk-Harttung, men man accepterede efter pres fra briterne, som ville bremse hans spionage mod *Royal Navy* i Østersøen. Afsløringen af Pflugk-Harttungs omfattende militære spionage i 1938 kom som et chok for regeringen. Ikke desto mindre reagerede den danske regering med at mildne dommen og at fortsætte tyskerkursen i det dansk-tyske diplomatiske samarbejde. Regeringens efterfølgende invitation til en politisk rådgiver med anslået gennemslagskraft i Berlin, den tysksindede dansker Louis von Kohl, vidner om regeringens høje prioritet af en fortrolig og varm forbindelse i Berlin.

Kildestudiet og tidslinjen besvarer også den anden del af forskningsspørgsmålet, nemlig Pflugk-Harttungs egen og hans baglands bagtanker med opholdet i Danmark, og hvorvidt hans tilstedeværelse skadede danske vitale interesser. Som dreven efterretningsmand gennem mange år og med gode relationer i den militære og politiske elite i Berlin lykkedes det Pflugk-Harttung at opnå en lønnet position under Abwehr og gennem syv år i Danmark at gennemføre en række efterretningsoperationer, herunder undergravende politivirksomhed rettet mod hovedfjenden Sovjetunionen og infiltrationsarbejde i den danske elite. Paral-

lelt etablerede og drev han ved hjælp af sine tyske flådekammerater i Berlin og Hamborg et militært melderet bestående af tyske journalister og hjemmetyskere. Abwehrs mål var at følge engelsk og sovjetisk skibsfart fra danske kyster med henblik på at monitorere deres styrke og holde øje med planer om landgangsoperationer. Pflugk-Harttungs samlede mål var at bane vejen for Berlins mere grundige udnyttelse af dansk politik og territorie i en kommende krig.

Det er vanskeligt præcist at vurdere Pflugk-Harttungs samlede andel i påvirkningen af dansk udenrigspolitik til tysk fordel, eftersom dansk sikkerhedspolitik op gennem 1930'erne i al væsentlighed bestod i at bevise autentisk neutralitet. I den forstand blev den danske regering ikke påvirket, idet den selv lagde op til at give efter for mange af de tyske krav. Men den gjorde sig sårbar, ikke mindst ved at reducere Danmarks efterretningsvirksomhed rettet mod truslen fra syd. Dette sidste gjorde alt andet lige Danmarks indblik i tyske planer, militær styrke og subversive tiltag ringere end før Første Verdenskrig. Desuden tyder det på, at Berlin havde god indsigt i dele af den danske politiske og militære elites verdensopfattelser, og at det er på dette punkt, at Pflugk-Harttung gjorde en betydelig forskel. Fra sin første færd i Danmark i 1932, til det brændte på for ham i 1938, må Pflugk-Harttung have kunnet vejlede Abwehr i at udvikle propaganda i den danske offentlighed og målrette den tyske ambassades opsøgende diplomati over for regeringen. Det fik først fatale konsekvenser for Danmark, da Tysklands spionage fra sommeren 1939 blev vendt mod dansk infrastruktur og Danmarks forsvarsberedskab. Dermed fik Pflugk-Harttung med sine initiativer en rolle for invasionen 9. april 1940. Kun få kendte til planen før til sidst, og det er ikke ret sandsynligt, at Pflugk-Harttung var så højt på strå i Berlin, at han var blandt de få indviede. Men hans spionageapparat var på plads og bidrog til at gøre landet til et let og givende bytte.

Summary

In November 1938, the German naval officer Horst von Pflugk-Harttung was arrested for espionage in Copenhagen and sentenced to 18 months imprisonment with subsequent expulsion. Pflugk-Harttung's comprehensive military espionage of foreign ships from Danish soil had been compromised by British and Danish intelligence services during summer 1938. The revelation came as a shock for the Danish government who thought that they had cooperated with a journalist with close ties to the German Embassy and the Reich Chancellery and not with a spy misusing Danish friendship and confidentiality. It was publicly known that Pflugk-Harttung had been convicted in Sweden for weapon smuggling and also that the young Pflugk-Harttung in 1919 headed a right wing militia and personally had murdered the German communist leader Karl Liebknecht. Nevertheless, Danish ministers welcomed Pflugk-Harttung in 1932 as counsellor in Danish-German diplomacy. If a new war broke out, Pflugk-Harttung – so was the Danish calculation – could help the government to repeat the German friendly diplomacy during the First World War which had spared Denmark for invasion.

The exact identity of Pflugk-Harttung's employer in Berlin, is unknown. Archives on German intelligence operations abroad during the 1930'es are scarce and so is the research literature. As an intelligence officer in Sweden, he had most probably worked for the "Lohmann network", an alliance of German industrials, officers and politicians who wanted to restore a Great Germany after the empire's defeat in 1918. In 1932, when Pflugk-Harttung entered Denmark, he seemed to have acquired a formal position under the new *Abwehr Ausland* which by the end of the 1920ies had been upgraded and empowered abroad by navy intelligence officers like Pflugk-Harttung.

As the Scandinavian governments in Berlin's analysis would probably stay neutral in a coming war, German diplomats and intelligence officers were instructed to manage that these countries served German strategic interests. In Denmark Pflugk-Harttung undertook the role as influencer infiltrating Denmark's political and military elite. Besides, he tied up with Gestapo in Hamburg and a few anticommunist Danish police officers to monitor and persecute German communist refugees. When Pflugk-Harttung's old friend, naval officer Wilhelm Canaris became head of *Abwehr* in 1935, Pflugk-Harttung also set up a naval military espionage apparatus based on pro-German recruits and positioned along Danish coasts.

In hindsight, the Danish government was naive and opened the possibilities of being exploited from Berlin. It is difficult however, to measure the exact impact of Pflugk-Harttung on Danish foreign policy makers as Danish security policy during the 1930ies basically consisted in a constant diplomatic effort to demonstrate Denmark's authentic neutrality towards Berlin. The Danish government therefore was to a large extent responsible itself for the concessions it gave to please Berlin as well as for the subsequent vulnerabilities the German-friendly policy this might have entailed. One of them was to leave still more military

room of maneuver in Danish straits to *Kriegsmarine*. Another was to reduce intelligence operations to a minimum and to bet almost everything on the neutrality diplomacy. Ceteris paribus, this reduced Denmark's insight into Germany's plans, military strength and multifaceted subversive capacities and operations.

In contrast, Berlin, thanks to Pflugk-Harttung being in Denmark, must have had substantial insight into the world visions of the Danish elite and subsequently could use this data to tailor propaganda and secret approaches in Denmark during the last half of the 1930ies. Berlin must have become confident that Danes would prefer to close their eyes for German subversion when it did not hurt Danish society itself (only refugees). Danes would also go far in letting Germany dispose of Danish soil and waters in order not to be involved in war and Danish public would accept the narrative of Germany being protector of neutral countries against so-called aggressive powers.

The fatal consequence were revealed when Germany invaded and occupied Denmark 9th April. In this move, Pflugk-Harttung played a part. Not as a military planner, neither as political strategist. But his espionage apparatus and political infiltration into the elite during several years had made Denmark an easy prey.

Litteraturliste

- Andersen, Richard: *Danmark i 30'erne*, (Gyldendal, 1977)
- Andersen, Steen: *Der er intet foruroligende for Danmark*, (Syddansk Universitetsforlag, 2020)
- Bjøl, Erling: *Set i bakspejlet* (Politikens Forlag, 1993)
- Borkenau, Frantz: *The New German Empire*, (New York, Viking Press, 1939)
- Brissaud, André: *Canaris*, (Grosset and Dunlap, 1974)
- Buchheit, Gert: *Tysk spionage under 2. verdenskrig. En abwehr-officers beretning*, 1966, (Samleren, 1970)
- Christiansen, Lars: *Hvem var Christian Jebsen?*, (Kahrius.dk, 2014)
- Christmas-Møller Vilhelm: *Obersten og kommandøren*, (Gyldendal, 1995)
- Clemmesen, Michael H.: *Sønderjyllands forsvar og Lembourns spionage*, (Syddansk Universitetsforlag, 2019)
- Gietinger, Klaus: *Eine Leiche im Landwehrkanal. Die Ermordung Rosa Luxemburgs*, (Edition Nautilus, 2018)
- Hansen, Peer Henrik: *Da Yankee'erne kom til Danmark*, (Lindhardt og Ringhof, 2008)
- Helstrup, Søren: *Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselsopfattelse 1938-40*, (Museum Tusculanums Forlag, 2000)
- Henriksen, Jesper Thestrup: *Horst von Pflugk-Harttung og Danmark, 1932-1939*, upubliceret speciale (Syddansk Universitet, 2013)
- Jørgensen, A. R. *Spionage mod Danmark*, (Årsskrift for Frihedsmuseets Venner, 1987)
- Jørgensen, Jesper Düring: "Der Gentlemanerpresser" – eller spindoktor i utide", *Over Stregen. Under besættelsen*, ss. 451-502, (Gyldendal, 2007)
- Kreth, Rasmus: *Pilestræde under pres*, (Gyldendal, 1998)
- Lidegaard, Bo: *En fortælling om Danmark*, (Gyldendal, 2011)
- Lidegaard, Bo: *Kampen om Danmark*, (Gyldendal, 2018)
- Lunding, Hans: *Stemplet fortroligt*, (Gyldendal, 1970)
- Madsen, Carl: *Flygtning 33*, (Stig Vendelkær, 1972)
- Mueller, Michael: *Canaris. The Life and Death of Hitler's Spymaster*, (US Navy Institute Press, 2017)
- Nørgaard, Erik: *Krigen før krigen, Wollweberorganisationen og skibssabotagerne*, (Lindhardt og Ringhof, 1986)
- Pedersen, Erland Leth *De danske varulve*, (Politikens Forlag, 2015)
- Pryser, Tore: *Tyske hemmelige tjenester i Norden. Spionsager og aktører 1930-1950*, (Cappelen, 2012)
- Rasmussen, René: "Nazismen og grænsen", (*Grænseforeningen.dk*, 2020)
- Remmele, Berndt: "Die maritime Geheimrüstung unter Kapitän z.S. Lohmann", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, Heft 56, ss. 313-376, (1997)
- Schultz Hansen, Hans: "Tysk spionage i Sønderjylland forud for den 9. april 1940", *Sønderjysk månedsskrift*, 7, ss. 260-267, (2017)
- Singer, Kurt *Spioner blandt os. Oversat fra Duel of the North (1943)*, (Chr. Eriksens Forlag, 1946)
- Skov Kristensen, Henrik: "I hemmelig tysk tjeneste. Hvis lille kat er du, Max Pelving?", *Over Stregen. Under besættelsen*, ss. 671-706, (Gyldendal, 2007)
- Stevnsborg, Henrik: *Politiet 1938-47: bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*, (C.E.C. Gads Forlag, 1992)
- Suhr, Heiko: *Lehrjahre eines Geheimdienstchefs (1905-1934)*, (Wachholts Verlag, 2020)

Lettiske Waffen-SS-soldater i Danmark efter 2. Verdenskrig

Planteavlskonsulent Holger Wraae-Jensen kørte i maj 1945 rundt på Vestsjælland og fotograferede forskellige begivenheder i forbindelse med befrielsen. Han tog også nogle billeder på Kobæk Strand ved Skælskør af nogle lettiske Waffen-SS-soldater. Billederne kan nu ses i Frihedsmuseets Fotosamling, hvor jeg faldt over dem, og de vakte min nysgerrighed. Hvad var det for nogle soldater, og hvad blev deres skæbne? Det førte til, at jeg skrev historiespeciale om baltiske flygtninge efter 2. Verdenskrig, hvor jeg behandlede både de civile og militære flygtninge³³⁴. I denne artikel vil jeg koncentrere mig om de lettiske militære flygtninge og deres skæbne samt de specielle problemstillinger, som prægede deres ophold i Danmark efter 2. Verdenskrig.

Artiklen er primært baseret på arkivalier på Rigsarkivet fra Udenrigsministeriet, Flygtningeadministrationen og Politiafdelingen under Flygtningeadministrationen. Det meste af arkivmaterialet beskæftiger sig med de baltiske flygtninge generelt, men der er alligevel en del materiale om de lettiske soldater. Derimod findes der kun sparsomt kildemateriale om de tilsvarende estiske og litauiske soldater.

Befrielsen

Da krigen sluttede i Danmark med den tyske delkapitulation, var der ikke kun godt en kvart million tyske flygtninge i landet, men også omkring 31.000 ikke-tyske flygtninge fra 36 forskellige lande. At der var tale om en broget forsamling ses af de lande, som de stammede fra: bl.a. Frankrig, Italien, Nederlandene, Polen, Schweiz, Sovjetunionen og Venezuela - herunder var der også 1010 estiske, 2077 lettiske og 2863 litauiske flygtninge.³³⁵ Langt de fleste rejste forholdsvis hurtigt hjem – det gjaldt dog ikke for det store flertal af baltiske flygtninge. De ønskede

334 Henrik Clausen, *Baltiske flygtninge i Danmark efter 2. verdenskrig* (Speciale i historie, Københavns Universitet, 2020).

335 *Flygtninge i Danmark 1945-1949* (København: Fremad, 1950), 26, 259.

ikke at returnere til deres hjemlande, som nu igen var blevet en del af Sovjetunionen.

Ikke alle de baltiske flygtninge var civile. De soldater, som Wraae-Jensen havde fotograferet, tilhørte Den lettiske Legion under Waffen-SS. Den lettiske legationssekretær, Nikolajs Ozolins, overrakte såvel briterne på Dagmarhus som det danske udenrigsministerium en oversigt over de lettiske soldater i Danmark: Ifølge denne var der omkring 2000 lettiske soldater i tyske uniformer i landet. De var formet i en bataljon bestående af tre kompagnier bemandede med rekonvalescenter og en reserve af officerer – ligeledes rekonvalescenter. De var placeret på tre lokationer i nærheden af Korsør: Skælskør, Lundforlund og Tårnholm.³³⁶ Jeg har ikke fundet andre kilder, som bekræfter dette tal på 2000 soldater, og det er ikke til at vide, hvor mange af dem, der eventuelt måtte have valgt at følge med de tyske tropper ud af landet.

Lettiske soldater. Optagelsessted ikke kendt. Flere af soldaterne på billedet befandt sig i lejren i Faxe Ladeplads under "baltersagen" i februar 1946 (markeret med "X", "2" og "3"). Mindst en af soldaterne tilhører ikke Waffen-SS. Foto: Rigsarkivet.

336 Demarche med P.M. fra den lettiske legationssekretær N. Ozolins 14. maj 1945. RA, UM, 87.F.33.

”Balterspørgsmålet”

De baltiske flygtninge var specielle pga. spørgsmålet om deres statsborgerskab. Sovjetunionen betragtede flygtningene som sovjetiske statsborgere, da de tre lande var en del af Sovjetunionen – ifølge Sovjetunionen. USA og Storbritannien anerkendte ikke den sovjetiske annekstion af de tre lande og betragtede balterne som statsløse. I første omgang var det SHAEF og senere den britiske militære mission i Danmark, som fastlagde retningslinjerne for flygtningene og dermed også det nationale tilhørsforhold for de baltiske flygtninge. Det praktiske arbejde med både de tyske og ikke-tyske flygtninge blev dog overladt til danskerne – førstnævnte tog Flygtningeadministrationen sig af. Den var dannet af medarbejdere fra Arbejds- og Socialministeriet og Indenrigsministeriet.³³⁷ De ikke-tyske flygtninge fik Dansk Røde Kors det praktiske ansvar for. Man dannede her flygtningeafdelingen, som blev ledet af dr.med. Esther Ammundsen. Først pr. 1. oktober 1947, da antallet af ikke-tyske flygtninge var faldet kraftigt, blev det praktiske arbejde med de ikke-tyske flygtninge ført ind under Flygtningeadministrationen.³³⁸

Dansk Røde Kors og de danske myndigheder frygtede konstant, at Sovjetunionen ville bringe sagen med de baltiske flygtninge op. De var ganske vist formelt briternes ansvar, men danskerne var alligevel bange for, at der ville blive stillet et sovjetisk krav om at få dem udleveret – og i givet fald ville kravet nok i første omgang være rettet mod de baltiske soldater. I august 1945 skrev departementschef Koch fra Socialministeriet til direktør Svenningsen i Udenrigsministeriet om frygten for, at de sovjetiske officerer i Danmark skulle begynde at interesse sig for balterne, nu da de fleste sovjetiske statsborgere (betegnet ”Russerne” i skrivelserne) havde forladt landet. Han refererede også til en fortrolig skrivelse fra briterne ”... hvoraf det fremgaar, at man paa den ene Side synes at have taget et klart Standpunkt til Balternes Stilling, men paa den anden Side ikke er uforberedt paa at møde Vanskeligheder med Hensyn til Reglernes Anvendelse i Praksis.” Han lovede videre at holde Svenningsen orienteret om ”dette noget ømtaallige Problem”.³³⁹

Den sovjetiske udenrigsminister, Molotov, nævnte for den danske udenrigsminister, Gustav Rasmussen, ved et møde i Moskva i juni 1946, at der var 4500 baltere og sovjetiske statsborgere i Danmark, som man ønskede hjemsendt. Molotov skrev efterfølgende i et fortroligt notat, at de skulle udleveres, så de kunne blive straffet.³⁴⁰ Sovjetiske repræsentanter var inde på emnet om de baltiske flygtninge flere gange, men der kom aldrig et egentligt krav om udlevering.

337 *Flygtninge i Danmark 1945-1949*, 10-12.

338 Fortrolig orientering fra Dansk Røde Kors, 18. september 1947. RA, DRK, 158.

339 Socialministeriet til Udenrigsministeriet, 25. august 1945. RA, UM, 6.U.409.

340 Bent Jensen, *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1999).

I en dansk fortrolig redegørelse om ”balterspørgsmålet” fra juli 1947 blev det understreget, at de sovjetiske militære myndigheder i Danmark flere gange havde givet udtryk for, at striden om balternes nationalitet var et sovjetisk-britisk spørgsmål, men man havde også samtidig ”ladet skinne igennem”, at man eventuelt ville fremsætte krav om udlevering af alle de baltere, som havde gjort tysk krigstjeneste. Ved andre lejligheder tilkendegav man, at man ville være tilfreds med, at disse blev samlet i en særlejr i Danmark eller overført til briterne i Tyskland.³⁴¹

Efter ordre fra SHAEF’s mission i Danmark blev de lettiske soldater ikklædt civilt tøj og placeret i de samme lejre som de civile flygtninge.³⁴² Senere bestemte den britiske militærmission i Danmark, at de skulle betragtes som demobiliserede og behandles som ”almindelige displaced persons”.³⁴³

Letter på Kobæk Strand, maj 1945. Kvinden til venstre er fra Danske Kvinders Beredskab.
Foto: Holger Wraae-Jensen/Frihedsmuseet.

341 Fortrolig redegørelse om balterspørgsmålet, juli 1947. RA, UN IRO, B5.

342 Bente Thomsen, ”De baltiske flygtninge i Danmark 1945-1949”, *Historie/Jyske Samlinger*, Bind ny række, 12 (1977-1978). 141.

343 Dansk Røde Kors til Udenrigsministeriet, 10. april 1946. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

Den danske holdning til de baltiske – og andre – flygtninge

Man var fra officiel dansk side ikke interesseret i at beholde flygtningene i Danmark. Man nærede fra Flygtningeadministrationens side ligefrem "Betæneligheder ved de baltiske Flygtninges – og da navnlig de tidligere Værnemagtsmedlemmers - fortsatte Ophold her i Landet..."³⁴⁴ Om de tilbageværende polske flygtninge udtrykte man sig i endnu mere utvetydige vendinger ved et møde i april 1946: "Det drejer sig om et Menneskemateriale, som Danmark ingen interesse har i at beholde." En kontorchef fra Rigspolitiet erindrede på samme møde om de problemer, som man fra politiets side havde haft med polske roearbejdere og tilføjede: "at det for Politiet vilde være noget nær en Katastrofe, hvis disse polske Flygtninge skulde blive her i landet."³⁴⁵

De lettiske – og øvrige baltiske flygtninge – blev dog ikke omtalt i lignende vendinger som de ovenfor citerede. Man prøvede at skærme dem fra et sovjetisk krav om udlevering – bl.a. ved at få udsendt soldaterne til briterne i Tyskland. Her var argumentet, at det kunne ske som en del af vilkårene for den tyske delkapitulation 4. maj 1945. Sovjetunionen havde jo selv brugt en lignende argumentation for at få udleveret baltiske og tyske soldater fra Sverige (den såkaldte "Baltutlämning", mere herom senere). De civile flygtninge var beskyttet under den resolution om flygtninge, som var blevet vedtaget ved FN's plenarforsamling i London februar 1946. Den danske holdning var dog, at resolutionen ikke forhindrede, at Danmark prøvede at udsende flygtningene til andre lande end Sovjetunionen, f.eks. UNRRA-lejre³⁴⁶ i Tyskland.³⁴⁷

I april 1948 skrev Flygtningeadministrationen om "De ikke-tyske Flygtninges Stilling i Danmark".³⁴⁸ Her slog man fast, at den danske regering var af den opfattelse, at landet ikke "i al Fremtid" skulle stå for flygtningenes forsyrg. Ganske vist ernærede halvdelen af de ikke-tyske flygtninge sig selv, men Danmark havde givet asyl til mange emigranter, og Flygtningeadministrationen tilføjede: "man [...] maa nære Betænelighed ved at optage et større Fremmedelement i den danske Befolkning." Flygtningene burde forlade landet så hurtigt, som det kunne lade sig gøre. Men man betonedede, at ingen var blevet tvunget tilbage til deres hjemlande, hvis de havde haft gyldig grund til at modsætte sig det. Ud fra kildematerialet har jeg dog ikke grund til at tro, at det skyldtes menneskelige hensyn. Det skyldtes snarere, at man fra dansk side holdt sig til de internationale aftaler, herunder de direktiver

344 Arbejds- og Socialministeriet til Udenrigsministeriet, 30. april 1946. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

345 Referat af møde i Udenrigsministeriet, 9. april 1946. RA, UM, 6.U.409.

346 UNRRA var en flygtningeorganisation under FN, som eksisterede 1943-1947, hvorefter den blev erstattet af bl.a. UN IRO.

347 Notits i Udenrigsministeriet, 30. december 1946. RA, UM, 87.F.33.

348 Flygtningeadministrationen, april 1948. RA, UN IRO, B5.

som blev givet af først SHAEF og senere den britiske militærmission. Man ønskede ikke at lægge sig ud med briterne, som formelt havde ansvaret for flygtningene.

Bente Thomsen skriver om de baltiske flygtninge, at der ikke fandtes nogen egentlig dansk flygtningepolitik.³⁴⁹ Det mener jeg i høj grad, at der gjorde: Man ønskede, at de alle skulle forlade Danmark. Dels ønskede man at få balterne ud – især de, der havde gjort tysk krigstjeneste – da det ville gøre forholdet til Sovjetunionen mindre kompliceret, og dels ønskede man ikke at indlemme flygtningene i det danske samfund, også selvom mange af dem forsørgede sig selv og ikke lå Danmark til last økonomisk.

Ønsket om at komme af med de baltiske flygtninge blev ikke delt af alle. Avisen *København*³⁵⁰ kørte en artikelserie om balternes forhold under Røde Kors administration i juli 1947.³⁵¹ Det gjorde, at man i en fortrolig redegørelse om ”balterspørgsmålet” skrev, at avisen førte en kampagne, som havde til hensigt at indlemme balterne (og sikkert også alle øvrige ikke-tyske flygtninge) i det danske samfund ”...uden nøjere Undersøgelse af deres Fortid og eventuelle Tilhørsforhold til tyske Organisationer, [der] saafremt den ikke officielt gendrives let vil kunne faa den Konsekvens at bringe Danmark i et Modsætningsforhold til Rusland, hvilket blandt andet vil kunne influere på Spørgsmaalet om Overførelse af tyske Flygtninge til den russiske Zone i Tyskland.”³⁵²

Så sent som i 1949 foreslog Johannes Kjærbøl, chef for Flygtningeadministrationen, at man burde give de 800-1.000 flygtninge, som havde opnået tilknytning til Danmark gennem erhverv, ægteskab og lignende en varig arbejds- og opholdstilladelse. Det modsatte Udenrigsministeriet sig med argumenter om, at det kunne belaste forholdet til Sovjetunionen, og at de pågældende flygtninge ville være mere trygge, hvis de benyttede sig af udrejsemuligheder igennem FN-organisationen UN IRO.³⁵³ Og det blev skrevet på et tidspunkt, hvor Danmark havde undertegnet Atlantpagen, og i den situation, hvor der ikke længere var tyske flygtninge i Danmark, som man kunne have behov for Sovjetunionens velvilje for at få dem repatrieret til den sovjetiske zone i Tyskland. Man kunne godt få den tanke, at Udenrigsministeriet greb tilbage til en tidligere anvendt argumentation for at skyde Kjærbøls forslag ned.

Når man ser på de danske avisers syn på de lettiske (og de øvrige baltiske) flygtninge, kan man konstatere, at det generelt var neutralt eller positivt. En mar-

349 Thomsen, ”De baltiske flygtninge i Danmark 1945-1949”: 158.

350 Kortlivet Venstre-avis, som udkom 1. oktober 1946 til 31. december 1949. ”De danske aviser – København”, <http://dedanskeaviser.dk/newspapers/1-234>, besøgt 10-2-2020.

351 *København*, 11., 12. og 14. juli 1947.

352 Fortrolig redegørelse om balterspørgsmålet, juli 1947. RA, UN IRO, B5. UN IRO var en forløbet for den nutidige flygtningeorganisation, UNHCR. Den hjalp nogle af flygtningene i Danmark med at finde et nyt hjem i andre lande.

353 Fra Udenrigsministeriet til Johannes Kjærbøl, 2. maj 1949. RA, UM, 84.A.33a/1a.

Lettiske soldater på Kobæk Strand, maj 1945. Bemærk det lettiske flag, der vajer fra flagstangen. Bygningerne i baggrunden er Civiletatens Sommerhuse. Foto: Holger Wraae-Jensen/Frihedsmuseet.

kant undtagelse er dog det danske kommunistpartis avis *Land og Folk*. Den skrev flere gange negativt om de baltiske flygtninge, bl.a. at en strejke på Helsingør Skibsværft i juli 1946 skyldtes arbejdernes modvilje mod "Nazi-Flygtninge".³⁵⁴ Avisen *Social-Demokraten* kaldte to dage senere det for en "voldsom Hetz" fra den kommunistiske avis' side og skrev, at konflikten ikke skyldtes letterne, men at de var blevet ansat, uden at deres kvalifikationer var blevet undersøgt – altså en rent faglig konflikt.³⁵⁵

Allerede før *København* kom med sin kritik af de baltiske flygtninges forhold i Danmark, var der i flere danske aviser enslydende artikler om de baltiske flygtninge under overskriften "Giv de Allierede Flygtninge Ligeret med andre Borgere".³⁵⁶ *Frederiksborg Amts Tidende* kaldte det sovjetiske krav om sammenkædning mellem modtagelse af tyske flygtninge i den sovjetiske besættelseszone og udsendelse af baltiske flygtninge fra Danmark for "Umenneskelige Betingelser

354 *Land og Folk*, 17. juli 1946.

355 *Social-Demokraten*, 19. juli 1946.

356 *Horsens Avis*, 29. april 1949 og *Bornholms Avis*, 7. maj 1949.

for Flygtningenes Fjernelse”.³⁵⁷ Aviserne ville næppe have bragt sådanne artikler, hvis deres læsere havde været fjendtligt indstillet overfor de baltiske flygtninge og deres ophold i landet.

Der skete dog et vist skred i flygtningenes mulighed for at få opholdstilladelse. Kontorchef Vorstrup fra UN IRO sagde i 1950: ”... men muligheden for at imødekomme ønsker om at blive, begrænses af justitsministeriets retningslinier. Man gaar dog her frem efter humanitære hensyn. Et ungt menneske, der har haft ophold i en danske familie i 4-5 aar, taler vort sprog og kan klare sig selv vil have muligheder for at faa lov til at blive, og noget tilsvarende gælder, hvor familiebaand har skabt en varig tilknytning til landet.”³⁵⁸

Danmark efter 2. Verdenskrig

Man kan undre sig over, at de danske myndigheder var så nervøse for at blive stillet over for et sovjetisk krav om udlevering af de baltiske flygtninge. Dels var der i Danmark forholdsvis få baltiske flygtninge – under 6000 fra alle tre lande i 1945, i juli 1948 1900 – dels var de formelt et britisk anliggende. Sverige havde derimod modtaget omkring 30.000 baltere primært estere,³⁵⁹ og i den britiske zone i Tyskland var der i januar 1947 80.000 baltere.³⁶⁰ Men Danmark stod i en meget svag udenrigspolitisk situation i de første år efter 2. Verdenskrig. Jeg vil i det følgende belyse denne og sammenligne med Sverige, som man ved første øjekast måtte mene stod svagere end Danmark, da landet stod alene. Dette synspunkt kunne umiddelbart støttes af den såkaldte ”Baltutlämning”, hvor 146 baltiske og 2370 tyske soldater, der var flygtet til Sverige ved krigens slutning fra kampene i bl.a. Kurland, blev krævet udleveret af Sovjetunionen, da de efter sovjetisk opfattelse havde overgivet sig til Sovjetunionen ved den endelige tyske kapitulation. De blev under meget dramatiske omstændigheder udleveret, men flere begik selvskade og selvmord for at undgå udleveringen.³⁶¹ Den danske besættelsestidshistoriker Palle Roslyng-Jensen skriver i 1984 i sin anmeldelse af den svenske disputats om emnet af Curt Ekholm, at ”Baltutlämningen” viser forskellen på Danmark og Sverige: Sidstnævnte var prisgivet kravet fra et ”selvbevidst Sovjetunionen”, mens førstnævnte kunne dække sig bag SHAEF og skyde eventuelle problemer over til Storbritannien.³⁶²

357 *Frederiksborg Amts Tidende*, 21. august 1948.

358 *Social-Demokraten for Randers og Omegn*, 9. januar 1950.

359 Curt Ekholm, *Balt- och tyskutlämningen 1945-1946, Del 1: Ankomst och interneringen* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1984), 11, 13.

360 Arie J. Kochavi, ”British Policy on Non-Repatriable Displaced Persons in Germany and Austria, 1947-7,” *European History Quarterly*, Vol. 21 (1991): 375.

361 Curt Ekholm, *Balt- och tyskutlämningen 1945-1946, Del 1: Ankomst och interneringen*, 11, 13.

362 Palle Roslyng-Jensen, ”Curt Ekholm: Balt- og tyskutlämningen 1945-1946” del 1 & 2. *Studia Historica Upsaliensis*, 136 & 137, Uppsala Universitet, 1984, 414.

Sverige må – ligesom Danmark – betegnes som en småstat, men det var en småstat med et anseeligt militært potentiale: Den svenske hær voksede fra fire til seksten divisioner i perioden 1940-44.³⁶³ I årene efter krigen er denne styrke selvfølgelig blevet demobiliseret, men reservisterne har været uddannet og materiellet på lager, så man har forholdsvis hurtigt kunnet mobilisere. Den tyske hær vurderede i 1940, at det ville kræve 20-30 divisioner at besætte Sverige, og det tal var to år efter steget til 30-40 divisioner.³⁶⁴ Når det sammenholdes med, at amerikanske militære analytikere i 1948 nedjusterede antallet af divisioner, som Sovjetunionen ville kunne indsætte i en invasion af Vesteuropa fra 60 til ca. 30, har Sverige stået gunstigt rent militært i de første år efter 2. Verdenskrig.³⁶⁵

Det er derfor heller ikke nogen overraskelse, at Sovjetunionen i marts 1946 opgav kravet om at få repatrieret de 30.000 baltiske flygtninge i Sverige. Dette kan man læse i en række artikler fra 2015 skrevet af den svenske politolog ved Lunds Universitet, Johan Matz, baseret på dengang nyligt tilgængelige dekrypterede telegrammer til og fra den sovjetiske repræsentation i Stockholm.³⁶⁶ Den svenske historiker Carl Göran Andræ har ligefrem den tolkning af ”Baltutlämningen”, at det var en svensk imødekommenhed over for Sovjetunionen, fordi man ikke ville udlevere de øvrige 30.000 baltiske flygtninge, og at denne tolkning blev videregivet af sovjetiske diplomater i Stockholm til den sovjetiske udenrigsminister Molotov.³⁶⁷ Sverige var alt andet end prisgivet et ”selvbevidst Sovjetunionen”.

Danmark derimod stod i en helt anden situation. Militært var Danmark svagt. Koldkrigshistorikeren Peer Henrik Hansen vurderer endda, at det danske forsvar i 1948 var svagere end ved det tyske angreb 9. april 1940.³⁶⁸ Ved udgangen af 1948 havde den danske hær 9000 soldater med et uddannelsesniveau, så de kunne indsættes i løsningen af militære opgaver. 4000 af disse var bundet ved Den danske Brigade i Tyskland.³⁶⁹ Dertil kom, at Sovjetunionen holdt Bornholm besat de første 11 måneder efter krigen.

Storbritannien var i perioden helt frem til midten af 1950'erne Danmarks vigtigste sikkerhedspolitiske partner ifølge den danske historiker Rasmus Mariager,

363 Kent Zetterberg, ”The Case of Sweden,” in *Hitler's Scandinavian Legacy*, edited by Jill Stephenson & John Gilmour (London: Bloomsbury Academic, 2013), 100.

364 Zetterberg, ”The Case of Sweden,” 95.

365 Poul Villaume, *Frygtens logik: Den kolde Krig – en ny global historie, optakt og tidlige år 1917-1961* (København: Gads Forlag, 2020) kapitel 2, epub ebog.

366 Johan Matz, ”Sweden, the USSR and the early Cold War 1944–47: declassified encrypted cables shed new light on Soviet diplomatic reporting about Sweden in the aftermath of World War II,” *Cold War History*, 15:1, 2015: 33.

367 Carl Göran Andræ, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943-1944* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2004), 135-136.

368 Peer Henrik Hansen, ”Upstairs and Downstairs’ – The Forgotten CIA Operations in Copenhagen,” *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, Volume 19, Number 4, 2006: 687.

369 Rasmus Mariager, *I tillid og varm sympati* (København: Museum Tusculanum, 2006), 206-207.

Flere af soldaterne bærer Waffen-SS uniformer, herunder det lettiske skjold på venstre overarm. Officeren (nummer to fra venstre) er enten Hauptsturmführer (kaptajn) eller Oversturmführer (premierløjtnant). Kobæk Strand, maj 1945. Foto: Holger Wraae-Jensen/Frihedsmuseet.

derefter overtog USA rollen.³⁷⁰ Danmarks politik var i årene efter krigen at være ”brobygger” mellem øst og vest og satsede på sikkerhed igennem medlemskabet af FN, men efterhånden erkendte man fra dansk side, at det reelt ikke var nogen sikkerhedsgaranti. Samtidig ville Storbritannien – trods det tætte forhold – heller ikke være i stand til at stille militære garantier for Danmark.

Sovjetunionen var på sin side godt klar over, at Danmark ikke var en del af den sovjetiske indflydelsessfære. DIIS-rapporten *Danmark under den kolde krig*³⁷¹ og Bent Jensen i *Bjørnen og haren*³⁷² er enige om, at Danmark tilhørte den vestlige blok, mens Mary Dau i sin bog fra 1969 mener, at Danmark hverken var i den ene eller anden blok.³⁷³ Hun mener, at Danmark først ændrede placering i forbindelse med Marshallplanen, som førte til, at Danmark opgav sin neutralitet.³⁷⁴

370 Ibid., 42.

371 *Danmark under den kolde krig* (København: DIIS, 2005). <https://www.diis.dk/publikationer/danmark-kolde-krig>, besøgt 20-09-2019.

372 Jensen, *Bjørnen og haren*, 47, 165-169.

373 Mary Dau, *Danmark og Sovjetunionen 1944-49* (København: Munksgaard, 1969), 248.

374 Ibid., 251.

De baltiske flygtninge i Danmark har for Sovjetunionen været et emne, som kunne bruges til at presse Danmark i forhandlinger. Man afviste at tage mod flere tyske flygtninge fra Danmark til den sovjetiske zone i Tyskland med den begrundelse.³⁷⁵ Men man må formode, at Sovjetunionen var klar over, at Danmark ikke ville kunne gå ind på at udlevere de baltiske flygtninge (herunder de tidligere soldater) grundet forholdet til Storbritannien og Danmarks linje om at følge FN-resolutionen om flygtninge.

Der har selvfølgelig været andre faktorer end Danmarks og Sveriges militære styrke – eller svaghed i Danmarks tilfælde – som har spillet en rolle for Sovjetunionens politik over for de to lande. Men at Sovjetunionen ikke tøvede med at spille med de militære muskler over for Danmark, ses ved, at sovjetiske fly overfløj Bornholm, og sovjetiske flådefartøjer lagde sig både øst og vest for øen i september 1948. Det var ikke noget tilfældigt tidspunkt: Netop da var der udenrigsministermøde i Stockholm, hvor den nordiske forsvarsunion var på dagsordenen. Det blev senere bekræftet af den sovjetiske flådeattaché, og han tilføjede, at Bornholm kunne være en potentiel fremtidig maritim base for Sovjetunionen.³⁷⁶

”Baltersagen” i Faxe Ladeplads

I februar 1946 udviklede det, der blev kaldt ”baltersagen”, sig i en flygtningelejr i Faxe Ladeplads. Danske håndværkere havde under en reparation af gulve i lejren fundet en række genstande, som tilhørte personer i lejren: billeder af nogle af lejerens beboere iført tysk uniform, et ”camouflageovertræk” og hæderstegn.³⁷⁷ Avisen *Social-Demokraten* skrev om sagen under overskriften ”Fantastisk Affære blandt Flygtninge i Faxe Ladeplads” og fortalte videre: ”... der blandt disse Flygtninge er SS-Mænd, som har gjort Forsøg paa at skjule deres rette Identitet”.³⁷⁸ Sagen blev også noteret i Sovjetunionen, hvor et telegram fra det sovjetiske nyhedsbureau TASS, som refererede *Socialdemokraten*s artikel, blev bragt i flere aviser.³⁷⁹

Udenrigsministeriet bad Arbejds- og Socialministeriet om at blive orienteret om sagen. De svarede, at Dansk Røde Kors udmærket var klar over, at en del af de baltiske flygtninge havde tilhørt Waffen-SS-enheder. Ministeriet havde som

375 UM til gesandt i Warszawa, 10. juli 1948. RA, UM, 84.A.33a/1a.

376 Bent Jensen, *Bornholmske Samlinger III. række, 9. bind* (Rønne: Bornholms Historiske Samfund, 1996), 310. Bogen er også udgivet på Odense Universitetsforlag i 1996 som *Den lange befrielse. Bornholm besat og befriet 1945-1946*.

377 ”Rapport Fredagen den 15. Februar 1946 angaaende Fund af tyske Hæderstegn, Fotografier af S.S. Folk m.v. i Faxe Ladeplads”. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

378 *Socialdemokraten*, 21. februar 1946.

379 Døssing fra det danske gesandtskab i Moskva, 4. marts 1946. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

tidligere nævnt haft emnet oppe, og man havde udtrykt betænkelighed ved "... navnlig de tidligere Værnemagtsmedlemmers [...] fortsatte Ophold her i Landet..."³⁸⁰ Generelt blev de baltiske soldater betegnet som "værnemagtsmedlemmer", uanset om de havde tilhørt Waffen-SS eller andre enheder. Det var kun i forbindelse med sager som "baltersagen", at man i rapporter mv. ekspliciterede, at der var tale om medlemmer af Waffen-SS. Det skal dog understreges, at ikke alle de baltiske soldater havde været i Waffen-SS – de havde også gjort tjeneste i andre typer enheder, f.eks. som politisoldater eller grænsevagter (i hvert fald ifølge deres egne udsagn).

Det danske politi afhørte alle mænd i den militærduelige alder i lejren i Faxe Ladeplads. Man optog rapport, når en person havde gjort tysk tjeneste, eller der blev nævnt noget af interesse under afhøringen. Der blev i alt optaget rapport over 55 personer, heraf angav 32, at de havde tilhørt Den lettiske Legion (dvs. Waffen-SS), 6 havde gjort arbejdstjeneste i en Baubatallion, 2 havde gjort tjene-

Opslåede telte sat sammen af enkeltmandsregnslag ("Zeltbahnen") i Waffen-SS camouflagemønster. Skuldergradstegnene på nummer to fra højre viser, at han er Unterscharführer (underofficer). Kobæk Strand, maj 1945. Foto: Holger Wraae-Jensen/Frihedsmuseet

380 Arbejds- og Socialministeriet til Udenrigsministeriet, 30. april 1946. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

ste i Luftwaffe. To havde været tjenestegørende i det lettiske politi og var blevet politisoldater. Kun én havde stadig sin Soldbuch³⁸¹ - de fleste påstod, at de havde afleveret den, da de blev indlagt på lazaret. Enkelte indrømmede dog direkte, at de havde ødelagt den.³⁸²

Nogle af de afhørte påstod, at de ikke havde gjort militærtjeneste og havde haft pas. Disse pas var dog gået til grunde under luftangreb. Det undrede det danske politi, at de pågældende ikke havde haft passene på sig under luftangrebet. Passet er vigtigt i denne sammenhæng, da det blev fratrækket letterne, når de blev indkaldt som soldat. To af de afhørte "civile" var anonymt blevet angivet af deres medflygtninge som personer, der havde gjort tjeneste i SS – dette blev dog ikke tillagt større troværdighed af den danske lejrleder. Dansk politi var opmærksom på den let genkendelige Waffen-SS blodtypetatoering, men det var tilsyneladende kun få lettiske Waffen-SS-medlemmer, som fik denne.³⁸³ "Baltersagen" fik ikke nogen betydning for de flygtninge, som man mente havde gjort tysk militærtjeneste, men den understregede for de danske myndigheder, at disse flygtninge kunne være et problem i forhold til Sovjetunionen.

De lettiske soldater sendes ud af Danmark

"Baltersagen" gav en uønsket opmærksomhed fra sovjetisk side på de baltiske flygtninge i Danmark generelt og især på soldater, som havde gjort tysk krigstjeneste. Som nævnt ovenfor var man fra dansk side interesseret i at komme af med især de tidligere soldater. Det blev vurderet i april 1946, at der var godt 400 af dem tilbage i Danmark.³⁸⁴ Altså et noget andet tal end de 2000, som den lettiske legationssekretær talte om i maj 1945. Enkelte var kommet til Tyskland udsendt af de britiske militærmyndigheder som "Wehrmachtsangehörige", dvs. som medlemmer af den tyske værnemagt.³⁸⁵

På trods af de enkelte lettiske soldater, som var blevet udsendt tidligere, var den britiske politik indtil slutningen af 1946, at man kun modtog tyske statsborgere som "Wehrmachtsangehörige", men derefter ændrede man politik, og de danske myndigheder øjnede nu en mulighed for at "slippe af med", som man udtrykte det, nogle af de baltiske flygtninge. Man ville i første omgang kun udsende flygtninge, som meldte sig frivilligt. Briterne ville til at begynde med ikke modtage kvinder og børn, så de personer, som meldte sig frivilligt, blev opdelt i tre grupper: enlige uden arbejde, enlige med arbejde og personer med familie.

381 Soldaterbog, hvor lønudbetalinger, enheder mv. blev anført.

382 "Rapport Fredagen den 15. Februar 1946 angaaende Fund af tyske Hæderstegn, Fotografier af S.S. Folk m.v. i Faxe Ladeplads". RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

383 Ibid.

384 Referat af møde i Udenrigsministeriet, 9. april 1946. RA, UM, 6.U.409.

385 Rigspolitiets Efterretningsafdeling, 29. oktober 1946, Løbe Nr. 4485/46. RA, UM, 87.F.33.

Det var tilladt de ikke-tyske flygtninge at arbejde udenfor lejrene, men man mente hos de danske myndigheder, at det var vigtigere at komme af med balterne end at have dem som arbejdskraft i Danmark.³⁸⁶

De baltiske Wehrmachtsangehörige var dog noget usikre på, om det var sikkert at rejse, så Dansk Røde Kors måtte få Major Laing fra British Military Mission to Denmark til at udsende en garanti for, at de ville blive overført til lejre i den britiske zone i Tyskland. I garantien skrev Laing: "Conditions regarding the terms of the Yalta and Potsdam agreements on the question of Baltic citizens still hold good."³⁸⁷

Fra dansk side prøvede man også at "motivere" med opslag. I kildematerialet har jeg fundet to næsten enslydende tysksprogede dokumenter rettet mod henholdsvis polske og baltiske flygtninge. Man orienterede i dokumenterne om, at Wehrmachtsangehörige kunne rejse til Tyskland og dér blive demobiliseret af briterne. Det var en "grosse Begünstigung" for flygtningene, og de ville få meget bedre forhold i Tyskland end i Danmark. Man gjorde også opmærksom på, at flygtningene ikke havde opholdstilladelse i landet, selvom de arbejdede og boede udenfor lejrene, og – fortsatte man mere truende – den britiske militærmission i Danmark var ved at blive lukket ned, så man kunne ikke give garantier for fremtiden. Underforstået: Hvis briterne ikke er her, så kunne det jo være, at Sovjetunionen ville bede om at få jer udleveret. I versionen til de baltiske flygtninge havde man også tilføjet, at på grund af en række episoder med balterne, spurgte den danske befolkning – og især pressen – hvor længe disse baltiske flygtninge skulle forblive i Danmark. Man refererede her til nogle episoder blandt de baltiske flygtninge: sultestrejker og protester samt modvilje blandt nogle af flygtningene mod at tage anvist arbejde udenfor lejrene og dermed forsørge sig selv.³⁸⁸

Det har ikke været muligt at finde en endelig opgørelse over, hvor mange baltere der rejste til Tyskland som Wehrmachtsangehörige. Det nærmeste, vi kan komme det, er, at da de 200 enlige uden arbejde var udsendt, så gik man i gang med at udsende de 200 enlige, som havde arbejde.³⁸⁹ Det svarer meget godt overens med de 400, som de danske myndigheder havde anslået. Det er ikke til at vide, hvor mange lettiske soldater, som ikke tog imod tilbuddet og dermed blev i Danmark lidt længere. Det kan dog ikke være mange, som er forblevet i Danmark, da i alt kun ca. 400 af de baltiske flygtninge – mænd, kvinder og børn – til sidst fik opholdstilladelse i Danmark. Dette tal angives af Thomsen i hendes ar-

386 Flygtningeadministrationen (?) til Arbejds- og Socialminister Søren P. Larsen, 16. april 1947. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46. Der er tvivl om, hvorvidt kilden er skrevet af Flygtningeadministrationen eller en anden myndighed.

387 Notice to be posted in all Baltic Camps, 22. februar 1947. RA, UN IRO, B5.

388 Udaterede skrivelser fra Dansk Røde Kors. RA, UN IRO, B7.

389 Flygtningeadministrationen (?) til Arbejds- og Socialminister Søren P. Larsen, 16. april 1947. RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

tikel om de baltiske flygtninge fra 1977, hvor hun baserer tallet på oplysninger fra baltiske organisationer i Danmark.³⁹⁰ I *Aftenbladet København* kunne man i marts 1951 læse, at 300 baltere ville blive civile danske borgere, når man lukkede flygtningelejren på Prags Boulevard i København.³⁹¹

Hvis man søger i Immigrantmuseets database over indfødsretstildeling, så ser man, at 65 estere, 109 letter og 51 litauere fik dansk indfødsret mellem 1945 og 1960.³⁹² Jeg har heller ikke kunnet finde angivelser af, om der var andre end lettiske soldater, som blev udsendt som Wehrmachtsangehörige. Der kan også blandt estiske og litauiske flygtninge have været personer, som havde gjort tjeneste i tyske enheder og som kunne udsendes på denne måde.

Hvem var de lettiske soldater?

Som det fremgår af det foregående, blev der fra dansk side aldrig lavet en egentlig undersøgelse af, hvilke enheder de lettiske soldater i Danmark kom fra. Det kan have været mange forskellige: Op mod 146.000 letter var i tysk tjeneste. I juli 1944 gjorde godt 31.000 tjeneste i to Waffen-SS-divisioner og i andre SS-enheder.³⁹³

Den lettiske Legion er et centralt begreb, når man taler om de lettiske soldater. Den blev oprettet i 1943, og 15.000 letter meldte sig frivilligt. Der var på det tidspunkt allerede en del letter i tysk tjeneste, herunder hjælpepolitienheder, og dele af disse blev også overført til legionen. Den kom til at bestå af to divisioner (15. og 19. lettiske Waffen-SS-division). Der blev indført tvungen værnepligt i 1944, og allerede inden da havde man fra tysk side brugt tvungen arbejdstjeneste som en måde at rekruttere soldater på: Man kunne undgå arbejdstjeneste ved at melde sig til militærtjeneste i stedet. Soldater fra årgangene 1915-1924 blev udskrevet.³⁹⁴

Der er varierende opfattelser af, hvad legionen bestod af – bl.a. om soldater udenfor Waffen-SS også skulle regnes med.³⁹⁵ F.eks. betegnede politi- og arbejds-soldater i den tidligere nævnte afhøring af mulige lettiske soldater i ”baltersagen” fra Faxe Ladeplads sig netop ikke som tilhørende Den lettiske Legion. At det kun er soldaterne i primært de to Waffen-SS divisioner, som hører til legionen,

390 Thomsen, ”De baltiske flygtninge i Danmark 1945-1949”: 157.

391 *Aftenbladet København*, 19. marts 1951.

392 ”Indfødsretstildeling – Immigrantmuseet”, <https://immigrantmuseet.dk/databaser/indfoedselstildeling/>, besøgt 13-4-2021. Tallene skal håndteres med vist et forbehold, da det vil kræve en nærmere analyse af hver enkelt tildeling for at få evt. børn under 18 år med. Desuden er det heller ikke sikkert, at de pågældende er kommet til Danmark som flygtninge i 1945.

393 Valdis O. Lumans, *Latvia in World War II* (New York, Fordham University Press, 2006), 292.

394 Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen & Peter Scharff Smith, *Waffen-SS. Europas nazistiske soldater* (København: Gyldendal, 2015), 286-290.

395 Ibid.

støttes af, at den lettiske veteranorganisation ”Daugavas Vanagi” i 1952 valgte, at ”Legionærdagen” skulle ligge på den 16. marts. Den dato blev valgt, fordi 15. Waffen-SS division og 2. lettische SS-Freiwilligen Brigade – sidstnævnte blev senere til 19. Waffen-SS division – i 1944 for første gang kæmpede sammen mod Den røde Hær i kampene om ”højde 93,4”, 40 km øst for den lettiske grænse.³⁹⁶ Legionærdagen er senere blevet mindet i Letland, men på grund af dens kontroversielle karakter blev det i 2015 bestemt, at den officielle lettiske politik var, at man i stedet skulle fejre ”Letlands helte” 11. november, og at en eventuel højtideligholdelse af 16. marts skulle ske på privat initiativ uden officiel deltagelse.³⁹⁷ Himmler betragtede i maj 1943 alle letter i Waffen-SS og i politienheder under SS som medlemmer af Den lettiske Legion.³⁹⁸

På det lettiske og det russiske udenrigsministeriums websider kan man finde eksempler på en ordkrig mellem de to lande om netop Den lettiske Legion. F.eks. fremhæver det lettiske udenrigsministerium, at legionen bestod af soldater tvangsudskrevet af tyskerne – i strid med Haag-Konventionen af 1907 – og at ingen medlemmer af legionen er blevet dømt for krigsforbrydelser begået under deres tjeneste i legionen.³⁹⁹ Rusland har ikke uventet en anden holdning og nævner en række forbrydelser begået både af lettiske politienheder, men også af 19. Waffen-SS-division (med bl.a. den russiske efterretningstjenestes – FSB’s – Centralarkiv som kilde).⁴⁰⁰

Når det lettiske udenrigsministerium udtaler, at ingen er blevet dømt for krigsforbrydelser under deres tjeneste i legionen, lyder det dog plausibelt. Men det er ikke ensbetydende med, at krigsforbrydere ikke gjorde tjeneste i legionen. I det følgende vil jeg kaste lys over nogle af de enheder, som tyskerne opstillede i det besatte Letland – og de forbrydelser, som vi ved, er blevet begået.

En af disse enheder er ”Arajs Kommando”, opkaldt efter sin leder, den tidligere politiløjtnant og jurastuderende Viktors Arājs. I løbet af de første måneder af den tyske besættelse af Letland kom enheden til at bestå af 300 mand, og uniformering og bevæbning blev standardiseret. Enheden opererede først under *Einsatzkommando 2* og senere under *Kommandeur der Sicherheitspolizei Lettland*. De deltog blandt andet i Rumbula-massakren, hvor mere end 25.000 jøder blev henrettet. Dele af enheden blev efteruddannet i Tyskland og blev nu sendt til

396 ”Latvian Legion: controversial points”, <http://www.sargs.lv/Vesture/Vesture/2014/02/14-01.aspx#lastcomment>, besøgt 09-10-2020.

397 MFA of the Republic of Latvia, ”Concerning events on 16 March”, <https://www.mfa.gov.lv/en/news/latest-news/59466-concerning-events-on-16-march>, besøgt 10-10-2020.

398 Lumans, *Latvia in World War II*, 273-274.

399 ”Fallen Legionnaires remembered at Lestene Cemetery”, <https://eng.lsm.lv/article/society/society/fallen-legionnaires-remembered-at-lestene-cemetery.a121777/>, besøgt 6-8-2020.

400 MFA of the Russian Federation, ”Involvement of the Lettish SS Legion in War Crimes in 1941-1945 and the Attempts to Revise the Verdict of the Nuremberg Tribunal in Latvia”, <http://www.mid.ru/en> - søg på ”lettish legion”, besøgt 9-10-2020.

Hviderusland. Efterhånden nåede den op på bataljonsstørrelse. I 1944 blev enheden opløst, og medlemmerne blev overført til Den lettiske Legion. Det vurderes, at Arajs Kommando dræbte 26.000 jøder i Letland og måske samme antal eller endda flere i Hviderusland. De var i høj grad en del af det, der betegnes "the Holocaust by bullets".⁴⁰¹

Tyskerne havde et enormt behov for mandskab efter angrebet på Sovjetunionen. Man hvervede lokale fra de besatte områder (baltere, ukrainere osv.) først som "Hilfswilliger" under Wehrmacht, og senere fra slutningen af juli 1941 begyndte Himmler at opstille politienheder kaldet "Schutzmannschaften" (ofte forkortet *Schuma*). Disse nåede i slutningen af 1942 op på 300.000 mand og var en vigtig del af den tyske undertrykkelsespolitik i de besatte østområder, hvor de deltog i jødeudryddelsen og kamp mod partisaner.⁴⁰² Schutzmannschaften var enten indsat som stationære enheder eller som mobile enheder. De stationære enheder var en kraftig forøgelse af den tyske politikapacitet, og forholdstallet mellem *Schuma* og tyske politi var 10:1 – dog med lokale variationer.⁴⁰³

Den første lettiske Schutzmannschaft bataljon blev dannet i september 1941 og den sidste i juli 1944. Ifølge den lettiske historiker Kārlis Kangeris er det ikke blevet opgjort, hvor mange der egentlig har gjort tjeneste i de lettiske *Schuma*-enheder. Men man har tal fra forskellige tidspunkter: april 1942 7390 soldater stigende frem til 14884 i juli 1944.⁴⁰⁴

Som det fremgår af ovenstående, gjorde de lettiske soldater tjeneste i en lang række meget forskellige enheder, og en soldat i en Schutzmannschaft-bataljon kan meget vel senere have gjort tjeneste i en af de to Waffen-SS-divisioner. Desuden er der ikke overensstemmelse i litteraturen om, hvor mange der egentlig gjorde tjeneste, og enhedsbetegnelserne kan være noget divergerende.

Politiafdelingen ved Flygtningeadministrationens journalsag 7674/46 ("Baltersagen") på Rigsarkivet indeholder en række billeder, som lå i den kuffert, som blev fundet under gulvet i en af lejrens barakker. På en række af billederne optræder personer, som var i lejren i Faxe Ladeplads på det tidspunkt. De fleste af de afbildede personer er iført Waffen-SS-uniformer, men der optræder også

401 Hermed menes nedskydningen af jøder i modsætning til udryddelsen i koncentrationslejrene. Richards Plavnieks, *Nazi Collaborators on Trial during the Cold War. Viktors Arājs and the Latvian Auxiliary Security Police*, (Cham: Palgrave Macmillan/Springer International Publishing, 2018), 1-2

402 *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, 5. aktualisierte und erweiterte Auflage, editors: Wolfgang Benz, Hermann Graml & Hermann Weiß. Klett-Cotta Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart: 2007.

403 Eric Haberer, "The German Police and Genocide in Belorussia, 1941-1944. Part I", *Journal of Genocide Research*, (2001), 3(1), 13-29, 18.

404 Kārlis Kangeris, "'Closed' Units of Latvian Police – Lettische Schutzmannschafts-Bataillone", *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, 112-113.

Mindst én af de lettiske soldater ligger på et Waffen-SS regnslag. Kobæk Strand, maj 1945.
Foto: Holger Wraae-Jensen/Frihedsmuseet

uniformer fra andre typer enheder, og ejeren af den fundne kuffert gjorde overfor det danske politi opmærksom på, at den fundne uniform netop ikke var fra Waffen-SS.⁴⁰⁵

Krigsforbrydelser begået af letter i tysk tjeneste

Jeg har tidligere været inde på "Arajs Kommando" og de forbrydelser, som de begik. Men også Schutzmannschaften var involveret i drab på jøder og civile. Tyskerne opererede med udtrykket *Bandenbekämpfung*, som er en nazistisk eufemisme for bekæmpelse af kommunistiske partisaner – de skulle opfattes som kriminelle. At Schutzmannschaften deltog i kampene med partisanerne ("banditterne") ses af tal over partisanernes tab indrapporteret fra august til november 1942 fra de tysk besatte områder i Sovjetunionen: 1337 dræbt i kamp, 737 fanger henrettet, 7827 henrettet senere. Også "banditternes" hjælpere og jøder blev henrettet: 14.257 og 363.211 henholdsvis. På tysk side var tabene 174 dræbte tyskere og 285 Schutzmannschaften.⁴⁰⁶ Lettiske Schutzmannschaften gjorde tjeneste i bl.a. Hviderusland, hvor de deltog både i partisanbekæmpelsen og jødeudryddelsen.⁴⁰⁷ Nogle forskere mener ligefrem, at jødeudryddelsen var vigtigere end bekæmpelsen af partisaner, mens andre mener, at det blot var en "sidegevinst" for tyskerne og anfører, at på 55 antipartisanoperationer var "kun" 9 % af de dræbte jøder – ud af en total på 150.000 dræbte.⁴⁰⁸

Som tidligere nævnt er der diskussion om, hvad Den lettiske Legion egentlig er: Var de rene frontsoldater uden krigsforbrydelser på samvittigheden - "Soldaten wie andere auch", som det kom til at hedde i Vesttyskland, efter at kansler Adenauer i 1953 holdt en tale, hvor han opfordrede til at skelne mellem SS og Waffen-SS.⁴⁰⁹ Det er en holdning, man finder hos nogle lettiske historikere.⁴¹⁰ Modsat henviser andre til Himmlers ordre fra maj 1943 om dannelsen af Den lettiske Legion, og at den også skulle omfatte alle lettiske enheder under SS og politienheder.⁴¹¹ Men hvis vi blot ser på de lettiske Waffen-SS enheder (15. og 19.

405 "Rapport Fredagen den 15. Februar 1946 angaaende Fund af tyske Hæderstegn, Fotografier af S.S. Folk m.v. i Faxe Ladeplads". RA, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

406 Philip Warren Blood, "Bandenbekämpfung: Nazi occupation security in Eastern Europe and Soviet Russia 1942-45" (Doctor of Philosophy Thesis, Cranfield University, 2001), 2, 121, 139.

407 Leonid Rein, "Untermenschen in SS Uniforms: 30th Waffen-Grenadier Division of Waffen SS", *The Journal of Slavic Military Studies*, 20:2, 2007: 332.

408 Kangeris, 108-109.

409 Bundgård et al., Waffen-SS, 580.

410 Inesis Feldmanis, "Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals", *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, 123-124.

411 Leanid Kazyrytski, "Latvian SS-Legion: Past and Present. Some Issues regarding the Modern Glorification of Nazism", *Criminal Law Forum* (2016), 27: 361-385, 370-371.

division), er de ikke nødvendigvis så uskyldige, som apologeterne siger. Der var stærke bånd mellem Waffen-SS og koncentrationslejrssystemet. Sidstnævnte blev også brugt som tjenestested for sårede og ukampdygtige soldater. Den lettiske Legion modtog et kompagni lettiske soldater, som havde gjort vagttjeneste i koncentrationslejren Bobruisk og dér deltaget i drab på jødiske fanger.⁴¹² Dertil kom, at de lettiske Schutzmannschaften fungerede som en mandskabspulje, hvorfra der kunne hverves soldater til Den lettiske Legion.

Krigen på østfronten var meget brutal, og både Wehrmacht og Waffen-SS var involveret i krigsforbrydelser – især sidstnævnte, som Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith i deres bog *Waffen-SS* betegner som ”særligt forbryderisk sammenlignet med Værnemagten”. De nævner også et eksempel, hvor 2. Lettische SS-Freiwilligen-Brigade i 1943 ved Leningrad fik et forbud fra den lokale bykommandant mod at skyde otte civile, som brigaden mistænkte for at stå i forbindelse med partisanerne. Tidligere havde man skudt syv andre mistænkte. Brigaden klagede over bykommandanten, som efterfølgende blev fjernet fra sin stilling.⁴¹³

Som det ses af ovenstående, er der stor sandsynlighed for, at i hvert fald nogle af de lettiske soldater her i landet har været involveret i krigsforbrydelser. Den manglende interesse for eventuelle krigsforbrydelser fra det danske politiske side kan dels skyldes manglende kendskab til, hvad der var foregået på østfronten og de mange enheder, som tyskerne opstillede, dels var der ikke den store interesse for, hvad der var foregået udenfor Danmarks grænser. Så vidt vides blev heller ingen af de danske Waffen-SS-frivillige efterfølgende dømt for forbrydelser begået udenfor Danmark.⁴¹⁴ Selvom man ikke fra dansk side undersøgte, hvorvidt de lettiske soldater havde været involveret i krigsforbrydelser, kender vi faktisk til to tilfælde.

Lettiske krigsforbrydere i Danmark

Det ene eksempel på en krigsforbryder, som opholdt sig i Danmark lige inden krigsafslutningen, er ”selveste” Viktors Arājs, kommandanten og grundlæggeren af ”Arājs Kommando”. Den amerikanske historiker Richards Plavnieks angiver, at Arājs var i Danmark som chef for sårede soldater fra Den lettiske Legion, som skulle tilbage til kampene i Kurland. Før den tyske kapitulation skaffede han sig nye papirer med en ny identitet, brændte de rigtige, krydsede grænsen og overgav sig til britiske tropper i Nordtyskland.⁴¹⁵ Selvom han blev angivet flere gange i de

412 Bundgård et al., *Waffen-SS*, 442-443, 457.

413 Christensen, Poulsen & Smith, *Waffen-SS. Europas nazistiske soldater*, 506-7.

414 Christensen, Poulsen & Smith, *Under hagekors og Dannebrog*, 399.

415 Richards Plavnieks, *Nazi Collaborators on Trial during the Cold War*, 115.

britiske krigsfangelejr, som han var placeret i, lykkedes det ham at flygte, og det var først i 1975, at han blev arresteret. Han blev i december 1979 idømt livstidsstraf ved retten i Hamborg for drabet på mindst 13.000 mennesker. Han var stadig i færd med at afsone sin straf, da han døde 21. januar 1988 i en alder af 78 år.⁴¹⁶

Det er uklart, hvorfor Viktors Arājs befandt sig i Danmark. Det samme gælder en anden lettisk soldat og tidligere medlem af Arajs Kommando: Konrāds Kalējs. Han var i Danmark frem til 1947, og vi må ud fra det tidspunkt, hvor han forlod landet, formode, at han har meldt sig som Wehrmachtsangehöriger og er blevet udsendt til en britisk lejr i Tyskland.⁴¹⁷ Han blev senere politichef i en flygtningelejr for letter i nærheden af Rotenburg. Han emigrerede til Australien, hvor han fik statsborgerskab. I 1959 flyttede han videre til USA. Her levede han et stille liv under sin rigtige identitet og gik på pension som 70-årig i 1983.

I oktober 1984 startede OSI (Office of Special Investigation under det amerikanske justitsministerium) en deportationssag mod Kalējs. Han var stadig australsk statsborger.⁴¹⁸ Det blev en langvarig sag, og først i 1994 blev han deporteret til Australien. Herfra prøvede han flere gange at komme til USA og Canada. OSI havde dog stadig fokus på ham, og i 1999 opdagede man, at han levede på et lettisk plejehjem i Storbritannien under falsk navn. Han rejste atter tilbage til Australien, men nu var Letland kommet på banen og bad om at få ham udleveret. Han blev derfor arresteret af det australske politi i år 2000, men han døde mindre end et år senere, mens udleveringssagen kørte.⁴¹⁹ Han blev altså aldrig dømt for sine eventuelle krigsforbrydelser. USA dømte ham kun for at være illegalt indrejst i landet på baggrund af, at han havde givet forkerte oplysninger ved sin indrejse.

Mellem en tredjedel og halvdelen af medlemmerne af Arajs Kommando blev efterfølgende straffet for forbrydelser, heraf 356 i Sovjetunionen.⁴²⁰ Der har ikke været den samme interesse for at retsforfølge medlemmer af Schutzmannschaften eller Waffen-SS, og det lettiske udenrigsministerium konstaterer da også, som citeret tidligere, at ingen medlemmer af Den lettiske Legion er blevet dømt for deres tjeneste i enheden. Som det fremgår af det ovenstående, er der rig mulighed for, at de havde begået krigsforbrydelser enten før tjenesten i legionen eller som medlem af Waffen-SS.

De allierede tabte rimeligt hurtigt interessen for at retsforfølge eventuelle krigsforbrydere. I juni 1948 skrev Storbritannien i et hemmeligstempelt telegram til de syv dominions (herunder Australien, Canada, Ceylon og New Zealand), at

416 Ibid., 113,-114, 165.

417 "Lettisk leder af dødspatrolje opholdt sig i Danmark", *Jyllands-Posten* (webudgave), 5-1-2000, besøgt 17-9-2020.

418 Ibid., 255-256.

419 Ibid., 268-270.

420 Plavnieks, *Nazi Collaborators on Trial during the Cold War*, 275.

man skulle indstille de krigsforbrydersager, som endnu ikke var startet 31. august 1948. Situationen i Tyskland gjorde, at man skulle "dispose of the past as soon as possible."⁴²¹ Den britiske holdning var, at nu havde man ved de førte krigsforbrydersager afskrækket kommende generationer fra at begå lignende forbrydelser, og det var vigtigere end at straffe hver eneste skyldige.⁴²²

De vestlige allierede anvendte også tidligere baltiske soldater til bl.a. bevogtning af de tyske anklagede ved Nürnberg-processen.⁴²³ Balterne var generelt meget antikommunistiske og kunne anvendes i amerikansk og britisk tjeneste. Konråds Kalējs kunne ved retssagen i USA fremvise anbefalinger fra den amerikanske og britiske hær.⁴²⁴

Estiske og litauiske soldater i Danmark

Denne artikel beskæftiger sig primært med de lettiske soldater i Danmark, da de har efterladt større spor i arkiverne end soldater fra de to andre baltiske lande. Det skyldes bl.a. "baltersagen" i Faxe Ladeplads, som kun handlede om lettiske soldater. Men der har med sikkerhed i hvert fald også været estiske soldater i Danmark. Det britiske tilbud om at udsende baltiske soldater til Tyskland i 1947 som Wehrmachtsangehörige gjaldt soldater fra alle tre lande.

Ligesom i Letland blev der i Estland opstillet forskellige typer af enheder, bl.a. en Waffen-SS-division (20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estnische Nr. 1)). Denne division havde sent i krigen en reserveenhed i Odense, herunder et kompagni bestående af sårede soldater.⁴²⁵ Et enkelt medlem af en estisk grænsebataljon var interneret på Sundholm på Amager, men han blev i december 1945 overført til flygtningelejren i K.B. Hallen sammen med nogle medlemmer af "den lettiske "SS" Legion".⁴²⁶

I marts 1945 blev der i Odense indkvarteret 800 estiske Waffen-SS-soldater på Sct. Hans Skole, derudover var 150 indkvarteret i Fyns Forum. Disse soldater forlod Danmark omkring 17. april 1945 for at blive indsat i kampene om Berlin. Det drejede sig primært om estiske drenge, som oprindeligt var blevet hvervet til at skulle betjene luftværnsartilleri, men de var efterfølgende blevet konverteret til

421 "Commission of Inquiry on War Criminals. Report. Part I: Public", http://publications.gc.ca/collections/collection_2014/bcp-pco/CP32-52-1986-1-eng.pdf, besøgt 22-10-2019, 26-27.

422 Ibid.

423 "Camps in Germany (1944-1951) for refugees from Baltic Countries", http://www.archiv.org.lv/baltic_dp_germany/?id=415&lang=en, besøgt 17-9-2020. Website lavet af de tre baltiske nationalarkiver. "Latvian Legion soldiers at Nuremberg Tribunal", http://www.lettia.lv/en_a_legionari-nirnberga.html, besøgt 17-9-2020. Privat website.

424 Plavnieks, *Nazi Collaborators on Trial during the Cold War*, 269.

425 Carlo Caballero Jurado & Nigel Thomas, *Germany's Eastern Front Allies (2) (MAA363)*, (Oxford: Osprey Publishing Ltd., 2002), 18.

426 Journal 2982/5 og 3055/5. Rigsarkivet, Pol. Afd., Journalsag 7674/46.

infanterister. De nåede dog aldrig til Berlin, da enhedens ledelse indså det håbløse i projektet og i stedet marcherede mod Elben. Da krigen sluttede, kom de i amerikansk fangenskab ved Schwerin.⁴²⁷

Selvom Litauen var det mest folkerige af de tre baltiske lande, var der her det færreste antal soldater i tysk tjeneste: 36.800. Der blev opstillet bl.a. Schutzmannschaft-enheder, men ingen Waffen-SS-enheder. Litauerne udgjorde den største gruppe flygtninge i Danmark, men det har ikke været muligt at finde oplysninger om eventuelle litauiske soldater i Danmark. De litauiske flygtninge indkvarteret i Dragsbæklejren ved Thisted har dog opsat et meget militaristisk udseende monument med en soldat med stålhelmet som tak til danskerne.⁴²⁸

Konklusion

Ved krigens slutning var et stort antal personer havnet i Danmark – både tyske og ikke-tyske, civile og militære. De baltiske soldater blev ”reddet” af, at briterne og amerikanerne ikke anerkendte Sovjetunionens krav om, at de var sovjetiske statsborgere. Der var hverken fra britisk eller dansk side den store interesse for, hvad f.eks. de lettiske Waffen-SS-soldater tidligere havde foretaget sig i tysk tjeneste. Fra dansk side var der kun et ønske om at finde ud af, hvem der havde været i Den lettiske Legion, så de kunne udsendes som Wehrmachtsangehörige til briterne. På samme måde som der heller ikke fra de danske myndigheders side var interesse for, hvad de danske frivillige i tysk tjeneste måtte have begået af forbrydelser udenfor Danmarks grænser.

Den danske politik var at få sendt så mange flygtninge som muligt ud af landet, men man overvejede ikke at udlevere dem til Sovjetunionen. Kampagnen fra Venstre-avisen *København* og artikler i andre aviser (undtagen det kommunistiske blad *Land og Folk*) til fordel for de baltiske flygtninge tyder ikke på, at der i befolkningen generelt var en modvilje mod dem og et ønske om at få dem udsendt. Lederen af Flygtningeadministrationen, Johannes Kjærbøl, foreslog endda i 1949, at flygtninge med tilhørsforhold til Danmark skulle have lov til at blive.

Danmarks sikkerhedspolitiske situation var svag, og Sovjetunionen benyttede de baltiske flygtninge som et pressionsmiddel. Man krævede aldrig formelt, at alle de baltiske flygtninge skulle udleveres, men man stoppede med at tage mod tyske flygtninge til den sovjetiske besættelseszone med de baltiske flygtninge som begrundelse. Umiddelbart skulle man tro, at Danmark stod stærkere end Sverige, da flygtningene formelt var et britisk ansvar, men Sovjetunionen opgav allerede

427 ”2. verdenskrig, Odense Bys Museer”, <https://museum.odense.dk/media/7632602/tekst%20til%20hjemmesiden.pdf>, besøgt 17-9-2020. ”En estisk SS-soldat beretter”, <https://www.his2rie.dk/kildetekster/de-baltiske-lande-estland/kilde-22/>, besøgt 3-7-2021.

428 Monumentet kan ses på Wikipedia: ”Fil: Dragsbæklejren04.JPG”, https://da.wikipedia.org/wiki/Fil:Dragsb%C3%A6klejren_04.JPG, besøgt 17-9-2020.

i 1946 at få udleveret de væsentligt flere baltiske flygtninge fra Sverige. Nogle ser ligefrem "Baltutlämningen" som en måde at sige fra overfor Sovjetunionen på med hensyn til de baltiske flygtninge.

Historien om de lettiske Waffen-SS-soldater er i de senere år blevet stærkt politiseret i en strid mellem Letland på den ene side og Rusland på den anden og bruges aktivt i en nutidig kontekst, hvor de to udenrigsministerier får egne historikere til at lave partsindlæg i striden. Dertil kommer, at jødiske grupper, EU og menneskeretsorganisationer har det svært med fejringen af de lettiske Waffen-SS-soldater på Legionærdagen 16. marts, som i en periode ligefrem foregik med officiel lettisk deltagelse. Selvom vi har rundet 75-året for krigens afslutning, viser den nutidige strid, at en saglig dokumentation af de lettiske soldaters gerninger og skæbne er mere væsentlig end nogensinde.

Litteraturliste:

- "2. verdenskrig, Odense Bys Museer", <https://museum.odense.dk/media/7632602/tekst%20til%20hjemmesiden.pdf>, besøgt 17-9-2020.
- Aftenbladet København*, 19. marts 1951.
- Andrä, Carl Göran. *Sverige och den stora flykten från Estland 1943-1944*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2004.
- Benz, Wolfgang, Graml, Hermann & Weiß, Hermann. *Enzyklopädie des Nationalsozialismus, 5. aktualisierte und erweiterte Auflage*. Stuttgart: Klett-Cotta Deutscher Taschenbuch Verlag, 2007.
- Blood, Philip Warren. *Bandenbekämpfung: Nazi occupation security in Eastern Europe and Soviet Russia 1942-45*. Doctor of Philosophy Thesis, Cranfield University, 2001.
- Bornholms Avis*, 7. maj 1949.
- Caballero Jurado, Carlo & Thomas, Nigel. *Germany's Eastern Front Allies (2) (MAA363)*. Oxford: Osprey Publishing Ltd., 2002.
- "Camps in Germany (1944-1951) for refugees from Baltic Countries", http://www.archiv.org.lv/baltic_dp_germany/?id=415&lang=en, besøgt 17-9-2020.
- Christensen, Claus Bundgård, Poulsen, Niels Bo & Smith, Peter Scharff. *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS 1940-1945*. København: Aschehoug, 1998.
- Christensen, Claus Bundgård, Poulsen, Niels Bo & Smith, Peter Scharff. *Waffen-SS. Europas nazistiske soldater*. København: Gyldendal, 2015.
- Clausen, Henrik. *Baltiske flygtninge i Danmark efter 2. verdenskrig*. Historiespeciale, København: Københavns Universitet, 2020.
- "Commission of Inquiry on War Criminals. Report. Part I: Public", http://publications.gc.ca/collections/collection_2014/bcp-pco/CP32-52-1986-1-eng.pdf, besøgt 22-10-2019.
- Danmark under den kolde krig* (København: DIIS, 2005). <https://www.diis.dk/publikationer/danmark-kolde-krig>, besøgt 20-09-2019.
- Dau, Mary. *Danmark og Sovjetunionen 1944-49*. København: Munksgaard, 1969.
- "De danske aviser – København", <http://dedanskeaviser.dk/newspapers/1-234>, besøgt 10-2-2020.
- Ekholm, Curt. *Balt- och tyskutlämningen 1945-1946, Del 1: Ankomst och interneringen*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1984.
- "Fallen Legionnaires remembered at Lestene Cemetery", <https://eng.lsm.lv/article/society/society/fallen-legionnaires-remembered-at-lestene-cemetery.a121777/>, besøgt 6-8-2020.
- Feldmanis, Inesis. "Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals" in *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*. Riga: Institute of the History of Latvia, 2005.
- "Fil: Dragsbæklejren04.JPG", https://da.wikipedia.org/wiki/Fil:Dragsb%C3%A6klejren_04.JPG, besøgt 17-9-2020.
- "Fotoarkiv", <https://natmus.dk/museer-og-slotte/frihedsmuseet/viden/fotoarkiv/>, besøgt 11-1-2020.
- Flygtninge i Danmark 1945-1949*. København: Fremad, 1950.
- Frederiksborg Amts Tidende*, 21. august 1948.
- Haberer, Eric. "The German Police and Genocide in Belorussia, 1941-1944. Part I", *Journal of Genocide Research*, (2001), 3(1), 13-29.

- Hansen, Peer Henrik, "Upstairs and Downstairs' – The Forgotten CIA Operations in Copenhagen." *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence*, Volume 19, Number 4, 2006: 685-701.
- Horsens Avis*, 29. april 1949.
- "Indfødsretstildeling – Immigrantmuseet", <https://immigrantmuseet.dk/databaser/indfoedselstildeling/>, besøgt 13-4-2021.
- Jensen, Bent. *Bornholmske Samlinger III. række, 9. bind*. Rønne: Bornholms Historiske Samfund, 1996. Bogen er også udgivet på Odense Universitetsforlag som *Den lange befrielse – Bornholm besat og befriet 1945-1946*.
- Jensen, Bent. *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1999.
- Jyllands-Posten* (webudgave), 5-1-2000.
- Kangeris, Kārlis. "Closed' Units of Latvian Police – Lettische Schutzmannschafts-Bataillone", *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, 112-113.
- Kazyrytski, Leanid. "Latvian SS-Legion: Past and Present. Some Issues regarding the Modern Glorification of Nazism", *Criminal Law Forum* (2016), 27: 361-385.
- Kochavi, Arieh J. "British Policy on Non-Repatriable Displaced Persons in Germany and Austria, 1947-7." *European History Quarterly*, Vol. 21 (1991): 365-382.
- "Konrads Kalejs v. Immigration and Naturalization Service", https://www.refworld.org/cases,USA_CA_7,3ae6b70d10.html, besøgt 17-9-2020.
- København*, 11., 12. og 14. juli 1947.
- Land og Folk*, 17. juli 1946.
- "Latvian Legion: controversial points", <http://www.sargs.lv/Vesture/Vesture/2014/02/14-01.aspx#lastcomment>, besøgt 09-10-2020.
- "Latvian Legion soldiers at Nuremberg Tribunal", http://www.lettia.lv/en_a_legionari-nirnberga.html, besøgt 17-9-2020.
- Lumans, Valdis O. *Latvia in World War II*. New York: Fordham University Press, 2006.
- Mariager, Rasmus. *I tillid og varm sympati*. København: Museum Tusculanum, 2006.
- Matz, Johan. "Sweden, the USSR and the early Cold War 1944-47: declassified encrypted cables shed new light on Soviet diplomatic reporting about Sweden in the aftermath of World War II." *Cold War History*, 15:1, 2015: 27-48.
- "MFA of the Republic of Latvia, Concerning events on 16 March", <https://www.mfa.gov.lv/en/news/latest-news/59466-concerning-events-on-16-march>, besøgt 10-10-2020.
- "MFA of the Russian Federation, Involvement of the Lettish SS Legion in War Crimes in 1941-1945 and the Attempts to Revise the Verdict of the Nuremberg Tribunal in Latvia", <http://www.mid.ru/en-søg-på-lettish-legion>, besøgt 9-10-2020.
- Plavnieks, Richards. *Nazi Collaborators on Trial during the Cold War. Viktors Arājs and the Latvian Auxiliary Security Police*. Cham: Palgrave Macmillan/Springer International Publishing, 2018.
- Rein, Leonid. "Untermenschen in SS Uniforms: 30th Waffen-Grenadier Division of Waffen SS", *The Journal of Slavic Military Studies*, 20:2, 2007: 329-345.
- "Reuterstelegram, 13. januar 2000", https://latvians.com/index.php?en/Mailer/archive2000/2000_01_17.ssi&date=2000_01_17#news5, besøgt 17-2-2020.
- Roslyng-Jensen, Palle. "Curt Ekholm: Balt- og tyskutlæmningen 1945-1946", del 1 & 2. *Studia Historica Upsaliensia*, 136 & 137, Uppsala Universitet, 1984: 413-415.

Social-Demokraten, 21. februar og 19. juli 1946.
Social-Demokraten for Randers og Omegn, 9. januar 1950.
Thomsen, Bente, "De baltiske flygtninge i Danmark 1945-1949." *Historie/Jyske Samlinger*,
Ny række, Bind 12 (1977-1978), 136-158.
Villaume, Poul. *Frygtens logik: Den kolde Krig – en ny global historie, optakt og tidlige år
1917-1961*. København: Gads Forlag, 2020, epub ebog.
Zetterberg, Kent. "The Case of Sweden" in *Hitler's Scandinavian Legacy* (edited by Jill
Stephenson & John Gilmour), London: Bloomsbury Academic, 2013.

Utrykte kilder:

Rigsarkivet:

Dansk Røde Kors:

Dansk Røde Kors, Diverse (Hovedarkivet), 1930-1977, 1948 Fredsopgaver D.R.K. Betænkning – 1945 Hjælp til Frankrig m.m., 158.

Politiafdelingen under Flygtningeadministrationen:

Journalsag 7674/46:

Politiafdelingen under Flygtningeadministrationen, 1946-1952 Journalsager, 1946 7500-7800, 37.

UN IRO:

UN International Refugee Org., 1945-1954, Emnesager (ikke-tyske flygtninge), Korrespondance Cirkulærer Indberetninger 1945-1954, B5.

United Nations International Refugee Organization, Emnesager (ikke-tyske flygtninge), B7.

Udenrigsministeriet:

6.U.409:

Udenrigsministeriet, Gruppeordnede sager 1945-1972, 6 U 403.a/56 – U 410, 3563.

84.A.33a/1a:

Udenrigsministeriet, Gruppeordnede sager 1945-1972, 84 A 33.a1.a – G 5.210, 12133.

87.F.33 & 87.F.42:

Udenrigsministeriet, Gruppeordnede sager 1945-1972, 87 F 32 – F52, 12205.

Summary

Baltic refugees in Denmark after the Second World War has been little researched despite the many interesting aspects of this subject. They were regarded as Soviet citizens by the Soviet Union, but the British, however, did regard them as stateless because the United Kingdom did not recognize the Soviet annexation of the Baltic states. In this article I am examining how Denmark as a small state caught between the United Kingdom and the Soviet Union dealt with the Baltic refugees.

The Baltic refugees were treated according to guidelines put down by the SHAEF representation in Denmark (later the British Military Mission). This excluded them from being repatriated to the Soviet Union contrary to the Soviet citizens which were quickly repatriated.

The Soviet-Danish relationship was strained by Soviet demands for having more citizens returned and a Soviet quid-pro-quo policy. However, there was never a formal demand from the Soviet ministry of foreign affairs to have the Balts extradited. Denmark pursued in the Early Cold War (1945-1949) a policy of “bridgebuilding” between East and West. Denmark relied heavily on United Kingdom but feared the intentions of the Soviet Union.

The Danish approach was very different to that of Sweden who during WW2 built up a considerable military defensive capability. About 30,000 Baltic refugees fled to Sweden but the Soviet Union stopped demanding their extradition in March 1946. The Danish refugee policy was to get rid of as many refugees as possible, including the Baltic refugees. Denmark succeeded in this: Only about 400 Baltic refugees remained in Denmark. Some of the Baltic refugees had served as soldiers in the German armed forces in different capacities – ranging from combat troops in the Waffen-SS over police troops to members of construction battalions. The Danish authorities did not investigate if any of these former soldiers had committed war crimes. Danish newspapers show that there was sympathy towards the Baltic refugees in the Danish population - apart from *Land og Folk*, published by the Danish communist party and loyal to Moscow.

My research concludes that there is no sign of the Danish authorities contemplating to hand over the Baltic refugees to the Soviet Union despite the goal of getting rid of all refugees in Denmark. This was not done out of humane considerations but because Denmark strictly adhered to the British guidelines on refugees and to the UN resolution of 1946 on refugees.

Voldtægt og seksuelle overgreb under den sovjetiske besættelse af Bornholm 1945-1946

Den 5. maj 1945, efter 'fem lange år', hvor landet var besat af det nazistiske Tyskland, blev Danmark endelig befriet. Det var dog ikke hele landet, der kunne nyde samme frihed som resten af riget: De britiske styrker havde ikke fået ordre på at befri Bornholm. De tyske tropper ville ikke forlade øen efter Tysklands kapitulaton, da kommandanten for de tyske styrker, Gerhard von Kamptz, havde fået ordre på ikke at overgive øen, bl.a. for at sikre en flugtvej for tyske flygtninge og soldater. Samtidig var Sovjetunionen interesseret i Bornholm pga. øens strategiske placering i Østersøen. Sovjetunionen ville derfor fordrive tyskerne fra Bornholm, og sovjetiske fly bombede på den baggrund Rønne og Nexø den 7. og 8. maj 1945. De sovjetiske tropper gik efterfølgende den 9. maj 1945 i land på Bornholm. Fra denne dag blev øen besat, og besættelsen varede helt frem til den 5. april 1946. Der blev udstationeret omtrent 10.000 sovjetiske soldater på øen, hvilket i løbet af sommeren 1945 blev reduceret til ca. 6.000 soldater.⁴²⁹ Soldaterne kom direkte fra krigens frontlinjer i Polen og Tyskland, og de var tydeligt mærket fysisk, såvel som psykisk. Øjenvidner skildrede soldaternes udseende som 'hærget' og 'skrækindjagende', mens sovjetiske officerer udtalte, at soldaterne var stærkt påvirket af den død og ødelæggelse, de havde mødt som frontsoldater.⁴³⁰ Tilstedeværelsen af soldaterne havde unægtelig også stor indflydelse på bornholmernes sociale liv og hverdag. Selvom der berettes om ven-skabelige møder mellem soldater og indbyggere, bl.a. igennem musik og dans, skak- og fodboldturneringer, blev den bornholmske befolkning også plaget af de sovjetiske soldaters tyveri og vold – herunder seksuelle overgreb, der var et hyppigt forekommende fænomen under den sovjetiske besættelse. Sidstnævnte er genstand for undersøgelsen i denne artikel.

429 Jensen, Bent (1996): *Den lange befrielse – Bornholm besat og befriet 1945-1946* (Odense. Odense Universitetsforlag): 80 & 180-182

430 Kure, Børge (1981): *En ø i krig – Bornholms besættelseshistorie* (Rønne: Bornholmerens Forlag): 23.

Seksuel vold

En stor del af undersøgelsen i denne artikel drager inspiration fra og refererer til Robin M. Schotts teorier i hendes værk i 'Feministisk filosofi – En introduktion', hvorfor en kort gennemgang af denne er nødvendig. I 'Feministisk filosofi' diskuterer Schott hvordan seksuel vold er relateret til krig, mere konkret hvordan 'institutioner strukturerer overtrædelse af moral [...]'⁴³¹, med fokus på krigsvoldtægterne under den ex-jugoslaviske borgerkrig. I den sammenhæng analyserer Schott, hvordan statsinstitutioner, f.eks. militær, danner en platform for denne demoralisering. Hun undersøger med dette fokus, hvilke omstændigheder der medfører forkvaklingen af moralen i samfundet og på den måde skaber en patriarkalsk voldsstruktur. Hun er af den opfattelse, at militærets opbygning af maskulinitet, patriarkalske former for nationalisme og religion, såvel som ulighed i kvinder og mænds mulighed for at arbejde og uddanne sig, bidrager til dette voldsklima. Med dette afsæt analyserer Schott, hvilke motiver der er for at udøve seksuel vold i krig. Ifølge hende har gerningsmændene grundlæggende tre motivationer. Den første er had. Hadet medfører, at gerningsmændene bliver overbevist om, at ofrene fortjener den seksuelle vold. Følelsesindtryk, der opstår som følge af had, såsom misundelse, jalousi, forsmædelse og bristet stolthed, legitimerer, i gerningsmændenes egen forståelse, udøvelsen af seksuel vold. Den anden motivation er frygt, både for fjenden og for deres egne medsoldaters trusler om vold, hvis ikke de medvirker i at udøve den seksuelle vold. Den tredje motivation er gerningsmandens egen fornøjelse ved udøvelsen af vold.⁴³²

Kildegrundlag

Hovedformålet med denne artikel er at undersøge forekomsten og karakteren af de sovjetiske soldaters seksuelle overgreb. Til dette formål bliver der gjort brug af arkivsamlingerne 'Bornholms Politi: Journal vedr. Russiske Forhold' (også kaldt 'Sager vedr. Russiske Forhold'), 'Bornholms Politi: Journal over Russersager' og 'Bornholms Politi: Russersager'. Førstnævnte samling er det bornholmske politis journaloptegnelse over kriminalitet begået af sovjetiske soldater, mens de to andre er samlinger af samtlige rapporter, der vedrører kriminalitet begået af sovjetiske soldater, hvoraf en del af disse er rapporter over voldtægtssager. Hvorfor rapporterne er delt i to samlinger, vides imidlertid ikke, men begge dækker over samme periode, og begge stammer fra politistationen i Rønne. Desuden undersøges det, hvordan de danske og sovjetiske myndigheder

431 Schott, Robin May (2004): *Feministisk Filosofi – En Introduktion* (København. Gyldendal): 125-138.

432 Ibid.: 136

anskuede og håndterede de seksuelle overgreb, og her gøres brug af arkivsamlingen: 'Indenrigs- og Sundhedsministeriet: Amtmand P.C. von Stemmanns indberetninger (07.05.1945-10.04.1946) 1: 1945-1946'.⁴³³ Det er en samling af P.C. von Stemmanns rapporter til Indenrigs- og Sundhedsministeriet i perioden, hvor Bornholm var besat. Stemann var amtmænd på Bornholm 1934-1962 og havde daglig og direkte kontakt med de sovjetiske myndigheder. Desuden havde Stemann også kontakt til en stor del af den bornholmske befolkning, samt til politiet og Social- og Indenrigsministeriet. Dette betyder, at hans drøftelser med ministeriet og politi vedr. overgrebene indgår i disse indberetninger, ligesom hans samtaler med almene borgere bl.a. om rygter om de seksuelle overgreb fremgår af denne arkivsamling.⁴³⁴ Desuden suppleres der med Stemmanns erindringsværk 'En Embedsmands Odyssé' fra 1961, hvor amtmanden bl.a. beskriver sin dialog med general Jakusjov, der var øverstkommanderende for besættelsesmagten på øen. I disse erindringer gengives drøftelser vedr. seksuelle overgreb og både den danske og sovjetiske indsats i relation til overgrebene. På denne måde gengives både de danske og sovjetiske myndigheders syn på forekomsten af seksuelle overgreb, og hvordan de mente, man burde håndtere situationen. Dertil benyttes dele af arkivsamlingen 'Stemann, P.Chr. von og hustru: Korrespondance mm. vedr. besættelsestiden på Bornholm (1952-1966) 3: m.m.' der indeholder breve, avisudklip, interviews mm. vedrørende Stemann og tiden under den sovjetiske besættelse.

Som det fremgår af overstående præsentation, er alle kilderne andenhåndskilder. I arbejdet med politiets rapporter over voldtægtssagerne er det derfor vigtigt at være opmærksom på, at disse kilder indeholder fortolkninger, skepsis og mistro overfor voldtægtssofrene. I flere af sagerne bliver anmelderne mødt med en kritisk indstilling fra politiet – hvilket sandsynligvis kan forklares ved samtidens syn på seksuelle overgreb, og dette diskuteres i undersøgelsen af overgrebene. Uden dette i mente risikerer man at kolportere en tendentiøs fortolkning. I den forbindelse tages der derfor også et etisk forbehold i arbejdet med kilderne. Som udgangspunkt vil projektet ikke stille sig kritisk over for voldtægtsanmeldelserne troværdighed eller sandhedsværdi, medmindre der fremkommer et tydeligt grundlag for at betvivle dette. Således vil projektet ikke forsøge at afklare, om der egentlig var begået et overgreb, men antage, at de forulempede kvinder ikke opdigtede voldtægterne. Grunden til dette forbehold er, at man i et forsøg på at afklare voldtægtssagernes sandhedsværdi ville risikere at fremstille kvinder, der var blevet dybt krænket, som løgnere, idet man i sidste ende ikke med fuldstændig vished kan afklare, hvad der var sket. I stedet er undersøgelsens fokus primært på anmelderens egen fortælling, i sammenhæng med lægeerklæringerne, der be-

433 Refereres fremover til som 'Indberetning til IM'.

434 Jensen: 169

kræfter disse historiers sandhedsværdi. Da politiets rapporter er stærkt præget af datidige holdninger til sædelighed, er det således nødvendigt at forholde sig særdeles kritisk over for politiets vurderinger.

Et problem ved at bruge politiets syn på voldtægtssagerne til at vurdere, hvorvidt det var sandsynligt, at overgrebet var reelt eller ej, viser sig i en anmeldelse fra den 28. november 1945. Politiet var skeptiske overfor anmelderens troværdighed, bl.a. fordi hun ikke ville indblande sin mor, som hun boede hos, da voldtægten fandt sted, og fordi hun ikke anmeldte voldtægten, førend hun fandt ud af, at hun var gravid. Politiets skepsis viser sig bl.a. i, at en politimand fortæller anmelderen, at voldtægt er en meget alvorlig forbrydelse, og at hvis hun virkelig havde følt sig voldtægtet, skulle hun have anmeldt voldtægten med det samme. Dertil spørger politimanden kvinden flere gange, om det kan være en anden mand, der har gjort hende gravid. Der er flere årsager, som kan forklare kvindens adfærd. Hun kunne f.eks. have ventet med at anmelde voldtægten pga. af skam eller frygt for at blive udskammet. Skammen ville også kunne forklare, hvorfor kvinden ikke vil blande sin mor ind i anmeldelsen. Schott fremhæver, at voldtægtssofes ydmygelse ved voldtægt bliver kraftigt forværret, hvis voldtægten medfører graviditet og endnu værre, hvis kvinden føder barnet, fordi barnet evigt vil minde kvinden om voldtægten. Det er derfor ikke så mærkeligt, at kvinden først anmeldte voldtægten, da hun opdagede, at hun var gravid.

Derudover lægger politiet vægt på, at kvinden ikke havde gjort anskrig eller større modstand.⁴³⁵ Flere undersøgelser viser imidlertid, at ofre for seksuelle overgreb 'fryser' i situationen, dvs. ofret bliver passiv og derfor er ude af stand til at gøre modstand.⁴³⁶ På dette tidspunkt var denne reaktionsform et stort problem for vurderingen af voldtægten. Som det vil blive beskrevet senere, var det en forudsætning i den juridiske definition af voldtægt, at ofret skulle have gjort modstand. Når politiet var skeptiske overfor voldtægten sandhedsværdi, fordi ofret ikke gjorde anskrig, er dette derfor snarere et udtryk for samtidens syn på voldtægt, end det er et bevis på, at voldtægten var opdigtet. Derudover noteres det også, at anmelderen ikke havde iturevent tøj, blå mærker eller rifter. Der er en naturlig forklaring på dette – idet der var gået over to måneder fra voldtægt til anmeldelse, og blå mærker og rifter må på dette tidspunkt formodes at være helet. Det er indforstået, at manglen på iturevet tøj og fysiske mærker gør, at det ikke tyder på, at der har været tale om tvang – og dermed at der (i politiets øjne) næppe har været tale om voldtægt. Som sagt kan voldtægten stadig have fundet sted, selvom der ikke har været tale om modstand eller brug af vold. Denne sag

435 Det nævnes f.eks., at hun ikke havde bidt gerningsmanden eller haft mulighed for at slå eller sparke ham.

436 Se bl.a. Det Kriminalpræventive Råd (2017): Voldtægt. Hentet d. 18. marts 2021 fra <https://dkr.dk/vold-og-voldtaegt/voldtaegt/> [internet]

viser således, at politiets vurdering ikke alene kan bruges til at bedømme, om det var sandsynligt, at der var sket et overgreb, da anmelderen og politiets skepsis kan være præget af mange forskellige forhold, og at der kan være flere forklaringer på kvindens adfærd.

Forskningens positioner

Historiker Bent Jensen og journalist Jesper Gaarskjær har begge undersøgt voldtægt og seksuelle overgreb under den sovjetiske besættelse af Bornholm. Bent Jensens værk 'Den lange befrielse – Bornholm besat og befriet 1945-1946' er en grundig undersøgelse af den sovjetiske besættelse af Bornholm, hvor Jensen i den forbindelse også skildrer forekomsten af seksuelle overgreb begået af sovjetiske soldater mod danske kvinder. Til dette gør Jensen brug af arkivsamlingsen 'Bornholms Politi: Journal vedr. Russiske Forhold', mens han ikke benytter 'Bornholms Politi: Journal over Russersager' og 'Bornholms Politi: Russersager'. Han opnår derfor ikke samme overblik over voldtægternes omfang og karakter, som han ville have opnået ved også at bruge de øvrige arkivalier.

Jensen mener, at der forekom voldtægt og voldtægtsforsøg i al den tid, hvor den sovjetiske hær var på Bornholm, men at dette var petitesser i forhold til, hvad den tyske befolkning havde været udsat for. Han mener, at dette skyldes, at de sovjetiske soldater fik ordre på, at de under ingen omstændigheder måtte behandle den danske civilbefolkning, som de havde behandlet den tyske. Han mener desuden, at antallet af voldtægter mod danske kvinder har været stærkt overdrevet. Han var af den opfattelse, at general Jakusjov, der som nævnt var øverstkommanderende for den sovjetiske besættelsesmagt, reagerede hårdt på voldtægt begået af sovjetiske soldater, på trods af at generalen ofte afskrev anmeldelsernes sandhedsværdi.⁴³⁷

Ifølge Jesper Gaarskjær selv er hans værk 'Bornholm Besat – det glemte hjørne af Danmark under Anden Verdenskrig' en 'dokumentarisk beretning' om både den tyske og den sovjetiske besættelse af Bornholm. I forbindelse med sidstnævnte skildrer han bl.a. kriminalitet begået af sovjetiske soldater, herunder sovjetiske soldaters voldtægt og voldtægtsforsøg af de lokale kvinder, ud fra det bornholmske politis rapporter og de medhørende lægejournaler.⁴³⁸ Ifølge ham kan man ud fra disse udlede, at der forekom 20 tilfælde af voldtægt og voldtægtsforsøg. Gaarskjær hævder, at der som regel var tale om gennemført voldtægt, og at forekomsten stort set var jævnt fordelt over besæt-

⁴³⁷ Ibid.: 190

⁴³⁸ Gaarskjær, Jesper (2012): *Bornholm Besat – det glemte hjørne af Danmark under Anden Verdenskrig* (København. Gyldendal): 363

telsesperioden. Han er desuden af den opfattelse, at den brede befolkning ikke kendte til voldtægterne. Dette forklarer Gaarskjær ved, at gerningsmændene som regel ikke blev efterlyst, fordi voldtægtsofferet eller hendes familie ikke ønskede en offentlig efterlysning, da de følte skam. I overensstemmelse med Jensen hævder han, at Jakusjov ofte benægtede sandhedsværdien i voldtægts-sagerne, men at han alligevel internt i hæren reagerede med hård hånd overfor voldtægt, når gerningsmændene kunne identificeres – han skriver, at mindst én og måske tre soldater blev henrettet for at begå voldtægt, mens en soldat fik fem års fængsel.⁴³⁹ Troværdigheden af denne påstand vil blive diskuteret senere i artiklen.

Gaarskjær hævder, at politirapporter og de tilhørende lægeerklæringer kan bruges til at vurdere sandsynligheden for, at anmeldelsen var sand, hvorfor denne tilgang er baggrunden for hans undersøgelse. I hans beskrivelse af de seksuelle overgreb anfægter han voldtægtsfrenes troværdighed, da han påstår, at motivationen bag nogle af anmeldelserne formodentlig var at kunne få aborteret et uægte barn, eller for at dække over en affære.⁴⁴⁰ Baggrunden for denne opfattelse er formentlig en amtslæges rapport fra april 1953. Lægen skriver heri, at der blev indberettet adskillige voldtægter, men at flere var usande, og at det ikke passede, at flere var gravide som følge af voldtægt af sovjetiske soldater, selvom disse kvinder påstod det.⁴⁴¹

Til dette må der rejses tre kritikpunkter. For det første medfører Gaarskjærs tilgang, at han tolker på et meget tvivlsomt grundlag. Politiets og amtslægens vurderinger var som nævnt præget af samtidens forhold, således at deres skepsis over for anmelderens udlægning af historien kan skyldes samtidens syn på sædelighed, ligesom de blot kunne tage fejl. Eksempelvis er amtslægen præget af stærke tendenser vedr. seksualmoral – han skriver bl.a., at i mange tilfælde havde kvinderne været for 'indbydende' eller 'uforsigtige', og at der derfor ikke kunne være tale om voldtægt.⁴⁴² I det arkivmateriale, som Gaarskjær har benyttet sig af, indgår desuden sagen fra den 28. november 1945. Som demonstreret, gør de mange forhold, der præger politiets vurdering af anmeldelsen, deres vurdering stærk tvivlsom.

For det andet vil man, ved brug af Gaarskjærs tilgang, risikere at anklage voldtægts ofre for at afgive en falsk anmeldelse, selvom dette ikke var tilfældet, hvilket meget vel kan være sket, når Gaarskjær – vel at mærke uden belæg for dette – anfører, at kvinder i nogle sager sandsynligvis anmeldte voldtægten for at kunne få foretaget en abort eller for at dække over en affære. Til trods for, at

439 Ibid.: 292-294

440 Ibid.: 295 & 363

441 Kofoed. Sv. E.: Manuskript, 27.11. 1968: 17

442 Ibid.

det er sandsynligt, at ønsket om abort kunne være en mulig motivation, da det kun var muligt at få foretaget en lovlig abort i 1945-1946, såfremt man kunne bevise, at man var blevet voldtaget,⁴⁴³ er dette ikke et overbevisende argument i sig selv. Politiets gisninger om anmelderens motivation må siges at være præget af kraftige tendenser og samtidige sædelighedsnormer. I anmeldelsen fra den 28. november 1945 blev det f.eks. antydnet, at kvinden, med samtykke, havde haft samleje med en mand, men ikke ville have et barn med ham og derfor ville abortere. Der er dog ikke i rapporten et eneste entydigt bevis på, at dette skulle være tilfældet. At bruge disse stærkt tendentiøse politirapporter som belæg for at påstå, at kvinderne anmeldte en falsk voldtægt, er altså et særdeles usikkert grundlag. For det tredje bør det overvejes, om det overhovedet er hensigtsmæssigt at forsøge at afklare, hvorvidt et overgreb fandt sted eller ej. Som tidligere nævnt gør man sig til dommer over et meget alvorligt anliggende på et særdeles tvivlsomt grundlag. I henhold til disse tre kritikpunkter er Gaarskjærs undersøgelse af voldtægt under den sovjetiske besættelse af Bornholm derfor utilstrækkelig. Desuden bør det nævnes, at udover de kilder, som Bent Jensen har gennemgået, er der slet ikke inddraget sovjetisk kildemateriale i den eksisterende forskning. Siden Jensen primært var interesseret i politiske og diplomatiske anliggender, har han tilsyneladende ikke gjort brug af de sovjetiske divisioners arkivalier, som kan belyse straffeforhold og lignende. Dette vil denne artikel forsøge at råde bod på ved at inddrage enkelte kilder fra den sovjetiske besættelsesmagt. Dog vil undersøgelsen ikke dykke for langt ned i disse, da fokus primært er på ofrenes perspektiv – og ikke gerningsmændene. Ikke desto mindre er straffeforhold særdeles relevante for diskussionen af, om og hvordan soldater blev straffet for voldtægt.

Den nuværende forskning om emnet har altså været skeptisk anlagt over for voldtægternes forekomst. Denne skepsis viser sig både i Jensens påstand om, at voldtægtssagerne var småtterier i sammenligning med voldtægternes omfang i Tyskland, og ved Gaarskjærs mistænkeliggørelse af anmeldelsernes baggrund for at anmelde voldtægten. På grund af denne skepsis i forskningen er en indgående og dybdegående analyse af voldtægtssagernes specifikke indhold og karakter, der ikke nedtoner voldtægten omfang eller troværdighed, nødvendig. I forlængelse af dette vil artiklen forsøge at afklare sammenhængen mellem de seksuelle overgreb og periodens politiske og sociale kontekst.

Seksuelle overgreb i politiets journaler

Følgende er en undersøgelse af de seksuelle overgreb, der blev anmeldt til politiet. Ifølge anmeldelserne forekom seksuelle overgreb forholdsvis hyppigt un-

443 Sørensen, Anne (2017a): Lovgivning om svangerskabsafbrydelse og abort før 1973. Hentet d. 16. marts 2019 fra <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/fri-abort/>

der den sovjetiske besættelse af Bornholm. I journalerne fremgår der i alt 27 seksuelle overgreb begået af sovjetiske soldater – 15 anmeldelser af fuldbyrdet voldtægt, ni voldtægtsforsøg, to andre seksuelle forseelser og én anmeldelse af et overgreb på en 6-årig pige. De øvrige forulempede var voksne kvinder, med undtagelse af en ung kvinde på 15 år. De 27 tilfælde af overgreb er betydeligt flere end de overgreb, som hhv. Gaarskjær⁴⁴⁴ og Jensen⁴⁴⁵ fandt. I forhold til Jensen kan forskellen skyldes, at han ikke gjorde brug af samtlige kilder over kriminalitet begået af sovjetiske soldater. Hvorfor Gaarskjær fandt færre tilfælde af voldtægt, end der fremgår i politijournalerne, skyldes muligvis, at han forsøgte at afklare, hvorvidt der egentlig var tale om et overgreb og af den grund vurderede, at nogle af sagerne ikke var et overgreb. I dette projekt findes der ikke belæg for, at nogle af de 27 politianmeldte overgreb skulle være usandfærdige.

Til sammenligning fandt Anette Warring, at der i hele Danmark indtil september 1944 blev registreret 300 tilfælde af en tysk soldats voldtægt af en dansk kvinde.⁴⁴⁶ Sammenholder man disse tal relativt, må de 27 tilfælde anses som et højt antal, særligt når man tager den forholdsvis korte periode, det mindre geografiske område, samt det forhold, at der var flere tyske soldater (100.000⁴⁴⁷), end sovjetiske (mellem 6.000 og 9.000 i løbet af besættelsen⁴⁴⁸) tilstede, i betragtning. Til sammenligning med den tyske besættelse af Bornholm fra 1940-1943 blev der anmeldt fem tilfælde af seksuelle overgreb begået af tyske soldater⁴⁴⁹ – dvs. at der blev anmeldt over fem gange så mange seksuelle overgreb under den sovjetiske periode, som under den tyske. Endelig var der i 2007 11 anmeldelser af seksuelle forbrydelser på Bornholm, hvoraf to af disse var fuldbyrdet voldtægt,⁴⁵⁰ altså en del mindre end antallet af anmeldelser under den sovjetiske besættelse.

444 Ibid.: 294

445 Jensen: 192-193.

446 Warring, Anette (1994): *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør* (København. Nordisk Forlag A/S): 135.

447 Warring: 26

448 Jensen: 169

449 Bornholms Politi: Sager vedr. tyske forhold (1940-1945) XV-1: 1940 A - 1941 A, Bornholms Politi: Sager vedr. tyske forhold (1940-1945) XV-2: 1942 A 1 - 1943 A 1494 & Bornholms Politi: Sager vedr. tyske forhold (1940-1945) XV-3: 1943 A 2563. Bemærk at den tyske besættelse varede til 1945, men at der ikke findes anmeldelser fra 1944-45, da det danske politi på dette tidspunkt blev opløst af den tyske besættelsesmagt.

450 Danmarks Statistik: Anmeldte forbrydelser efter overtrædelsens art, område og tid. Hentet d. 1. september 2019 fra: <https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/selectvarval/saveselections.asp>. Straffelovens bestemmelser vedr. seksualforbrydelser gennemgik ændringer i 2013, som medførte flere kategorier af seksualforbrydelser. Derfor er statistik om seksualforbrydelser fra 2007 bedre til sammenligning med antal af seksualforbrydelser fra 1945-1946 end senere statistik.

Man kan dertil formode, at der er et betydeligt mørketal i antallet af overgreb.⁴⁵¹ Seksuelle overgreb er ofte forbundet med, at ofret føler stor skam,⁴⁵² hvilket afholder flere fra at anmelde overgrebet. Som analysen vil vise, var flere af voldtægtssagerne karakteriseret ved særlig brutalitet; der var ofte flere gerningsmænd, og overgrebsmændene begik overgreb af flere omgange mm., faktorer som alle kan være medvirkende til at forværre kvindens traume og ska, om dermed mindske initiativet til at anmelde overgrebet. Derfor kan man formode, at flere kvinder blev voldtaget af sovjetiske soldater end det antal, der fremgår af politiets rapporter. De 27 overgreb er m.a.o. et absolut minimum. Desuden bør det nævnes, at en amtslæge rapporterede, at en tysk læge havde sendt bud efter ham, fordi de sovjetiske soldater forgreb sig på de tyske sygeplejersker i infirmeriet for de tyske flygtninge. Dette er formentlig, hvad Jensen referer til, når han oplyser, at de sovjetiske soldater voldtog de tyske flygtninge. I øvrigt rapporterede amtslægen, at han ikke kunne blande sig i denne sag. Rigtigheden af, at de sovjetiske soldater forgreb sig på de tyske sygeplejersker, kan derfor ikke påvises, men det bør dog nævnes, at sådanne sager ikke er helt usandsynlige.

Generelle betragtninger

Voldtægtssofrene bar ikke bemærkelsesværdige fællestræk. De fleste var kvinder i alderen 18-24 år. Der var dog to sager om voldtægtsforsøg på hhv. en 58-årig kvinde og en 66-årig kvinde,⁴⁵³ og som tidligere nævnt en voldtægtsanmeldelse af en 15-årig kvinde og en enkelt anmeldelse af et overgreb mod et 6-årigt barn.⁴⁵⁴ Overgreb mod børn tyder ikke på at være en generel tendens, om end dette er endnu mere tabuiseret og derved kunne medføre færre anmeldelser.

Kvinderne boede forskellige steder på øen og bestred mange forskellige erhverv, ligesom de varierede i civilstatus – der var både enker og gifte, forlovede og enlige. Overgrebene fandt oftest sted om aftenen/natten. Der var dog enkelte overgreb, der blev begået midt på dagen. Tidspunktet for overgrebet afspejler overgrebets karakter. Aften/nat betyder færre mennesker, der færdes udenfor og dermed færre vidner, samt muligheden for at skjule overgrebet i ly af nattens mørke. Overgreb midt på dagen signalerer derimod, at gerningsmanden ikke bekymrede sig om vidner – måske fordi gerningsmanden var af den opfattelse, at konsekvenserne herfor var minimale. Overgrebene fandt sted både i offentlig-

451 Der er ofte et højt mørketal forbundet med seksualforbrydelser jf. Henriksen, Niels Bak (2019): Fakta om voldtægt. Kvininfo. Hentet 24. juli 2019 fra <https://kvininfo.dk/fakta-om-voldtægt/>

452 Det Kriminalpræventive Råd (2018): Fakta om voldtægt. Hentet 1. september 2019 fra <https://dkr.dk/vold-og-voldtægt/fakta-om-voldtægt/>

453 Bornholms Politikreds: Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, Russersager XV-1 & Russersager XV-2

454 Ibid.

heden, ofte i skovarealer, og tæt på eller i ofrets eget hjem. Overgrebene forekom under hele perioden, hvor øen var besat. Politiet modtog dog flest anmeldelser i juli 1945, hvor der fremgår fire anmeldelser af voldtægt, tre voldtægtsforsøg og to andre forseelser. Antallet af overgreb faldt hen over efteråret 1945 for igen at stige op mod vinteren 1945, hvor flere af voldtægtsopfrene opdagede, at de var gravide⁴⁵⁵ og derfor ønskede abort, som kun kunne blive foretaget legalt, hvis man havde været udsat for voldtægt. At disse kvinder alene anmeldte voldtægten, fordi de blev gravide, indikerer, at en del kvinder, der undgik graviditet som en følge, har undladt at anmelde overgrebet, hvilket igen tyder på et højt mørketal.

Med undtagelse af en enkelt sag er der ikke noget, som tyder på, at opfrene kendte gerningsmændene forud for voldtægten. Dette adskiller sig fra voldtægts-overgreb generelt, idet voldtægtsopfre ofte kender gerningsmanden.⁴⁵⁶ At der er så få af anmelderne, der kendte gerningsmanden, indikerer yderligere et højt mørketal, da man kan formode, at flere var blevet voldtaget af nogen, de kendte, men ikke anmeldte det, f.eks. pga. skam. Den ene kvinde, der kendte gerningsmanden, anmeldte voldtægten, fordi hun var blevet gravid, men havde ikke gjort det tidligere pga. skam over at have lukket soldaten ind i hendes hjem.⁴⁵⁷ Desuden var det på pågældende tidspunkt en formildende omstændighed, hvis den forulempede og gerningsmanden havde indgået i et kønsligt forhold forud for voldtægten,⁴⁵⁸ hvilket vidner om, at anmelderne blev mødt med en udtalt skepsis, der kunne mindske deres initiativ til at anmelde voldtægten, hvis de kendte gerningsmanden eller endda tidligere havde haft et kønsligt forhold til ham.

Det fremgår af signalementet, at otte af gerningsmændene var officerer, fire var menige, mens de øvrige gerningsmænds rang ikke kunne identificeres. To af de menige soldaters kriminalitet bestod i at bistå officerer i voldtægt.⁴⁵⁹ Dette demonstrerer, at gerningsmændene ofte besad magt og autoritet internt i den sovjetiske hær, hvilket kan have haft betydning for, hvordan de sovjetiske myndigheder behandlede overgrebssagerne. Aldersmæssigt vurderede anmelderne oftest gerningsmændene til at være mellem 20 og 30 år.⁴⁶⁰

Udover de ydre omstændigheder, som de anmeldte sager har til fælles, er der fire overordnede karakteristika ved de seksuelle overgreb:

455 Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, Sager vedr. Russiske Forhold XV-2, Russersager XV-1 & Russersager XV-2

456 Det Kriminalpræventive Råd (2018)

457 Sager vedr. Russiske forhold XV-2, 30.08.1945

458 Dübeck, Inger (2013): *Voldtægtsforbrydelsen i retshistorisk belysning*, (*Historisk Tidsskrift*, 103): 77. og *Borgerlig Strafferet af 15. april 1930 §216, med kommentarer af Oluf Krabbe* (København. G. E. C. Gads Forlag).

459 Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, Sager vedr. Russiske Forhold XV-2, Russersager XV-1 & Russersager XV-2

460 Ibid.

- Overgrebene var præget af brutalitet
- De blev begået som følge af helt tilfældige omstændigheder
- Der var en vis accept af at begå overgreb soldaterne imellem
- Der var ofte flere gerningsmænd

Overgrebene

En af de første anmeldelser af seksuelle overgreb begået af en sovjetisk soldat, er fra den 28. juni 1945. Af rapporten fremgår det, at den forulempede på denne sommeraften var på vej til Rønne, da hendes cykel punkterede. Hun gik derfor ned på havnen, hvor flere sovjetiske soldater var samlet. Mens kvinden gik ned af havnen, kom der pludselig en marineofficer løbende mod hende. Hun forsøgte at undslippe, men soldaten holdt hende hårdt fast. Soldaten væltede kvinden, rev hendes benklæder i stykker og forsøgte at voldtage hende. Det lykkedes dog ikke for ham at fuldbyrde voldtægten, men han gned da penis mellem forulempedes lår, til han fik udløsning. Under overgrebet gik der en gruppe sovjetiske soldater forbi, men de reagerede ikke på kvindens råb om hjælp. Tværtimod kom endnu en soldat forbi, som holdt kvinden for munden, så hun ikke kunne råbe efter hjælp.⁴⁶¹ Efter overgrebet forsøgte soldaten at tvinge kvinden til at følge med ham til en sovjetisk lejr, men hun fik vredet sig fri og løb hjem til sin familie.

Dette overgreb er karakteriseret af tilfældighed: Kvinden befandt sig tilfældigvis på havnen, en soldat fik øje på hende og begik derefter overgrebet. Det er desuden bemærkelsesværdigt, at der kom en gruppe sovjetiske soldater gående forbi, som ikke reagerede på kvindens råb efter hjælp, da det signalerer en vis accept. Soldaten, der kom forbi og holdt kvinden for munden, viser endvidere, at soldater ikke blot ignorerede andre soldaters overgreb, men endda i nogle tilfælde hjalp andre soldater med at begå overgrebene.⁴⁶²

En særdeles grov gruppevoldtægt, fra december 1945, viser ligeledes, at soldater i nogle tilfælde hjalp hinanden med at begå overgreb. Den forulempede kvinde var ude at gå sammen med en mand en aften, da der kom tre soldater cyklende. En af dem truede manden med en revolver og tvang ham til at gå væk fra kvinden, imens de to andre trak kvinden ind i den omkringliggende skov. Inde i skoven voldtog de kvinden på skift, mens de skiftedes til at holde vagt over manden. Efter voldtægten forlod de hurtigt gerningsstedet, hvorefter den forulempede kom ud til vejen, hvor manden befandt sig, og fortalte, hvad der var sket.⁴⁶³ Sagen er karakteriseret ved to forhold. For det første er voldtægten præget af brutalitet, i den forstand at kvinden havde flere fysiske skader og tegn på vold,

461 Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, 28.06.1945

462 Ibid.: 28.06.1945

463 Russersager XV-1,22.12.1945

og fordi der var flere gerningsmænd om at begå overgrebet, endda i flere omgange. For det andet er voldtægten kendetegnet ved tilfældighed, idet det var et helt tilfældigt møde med soldaterne, der gjorde overgrebet muligt.

Gruppevoldtægt var ikke et enkeltstående fænomen. Den 26. juli 1945 anmeldte en læge, at hans husassistent var blevet voldtaget af to sovjetiske soldater. Den forulempede havde begivet sig mod et hotel i Rønne den 25. juli 1945 omkring klokken 21.30, da hun skulle møde en sovjetisk officer der. Da hun ankom til hotellet, var han der ikke, og hun gik derfor tilbage mod byen. På vejen kom der en dansk personbil kørende, der stoppede op ved siden af hende. Ud steg en sovjetisk officer, som lod hende forstå, at han ville have hende til at følge med ham. Det ville hun ikke, hvorefter officeren tog hende om livet og slæbte hende ind i skoven. Kvinden skreg efter hjælp, hvorefter en sovjetisk officer kom cyklende til stedet. Denne officer, omtalt som kommandanten, forsøgte, i modsætning til i flere af de andre sager, at få den anden officer til at stoppe overgrebet. De to officerer skændtes i et stykke tid, hvorefter kommandanten gik. Følgende kom der en menig soldat til stedet, som hjalp officeren med at slæbe kvinden ned mod det nærliggende hav. Her holdt den menige soldat kvindens hænder og mund, så hun ikke kunne gøre modstand eller råbe efter hjælp, imens officeren voldtog kvinden. Derefter forsøgte den menige soldat at voldtage hende, men blev forhindret af kommandanten, der var vendt tilbage. Den menige soldat og kommandanten skændtes, mens officeren trak kvinden længere ned mod havet, hvor han yderligere voldtog hende to gange. Kommandanten kom atter løbende, hvorefter de to officerer kom op at slås. Kvinden løb derefter hjem til sin bopæl, som hun nåede til omtrent ved midnat. Derhjemme fortalte hun lægen, som hun var husassistent for, hvad der var sket, og han anmeldte efterfølgende voldtægten til politiet.⁴⁶⁴ Fordi det lykkedes officeren at tiltvinge sig samleje tre gange, samt det forhold, at en menig soldat bistod i overgrebet og selv forsøgte voldtægt, gav det denne voldtægt en særlig voldsom karakter. Samtidig var omstændighederne bag denne voldtægt desuden helt tilfældige, da det var tilfældigt, at kvinden stødte på bilen, da hendes oprindelige plan var at være et helt andet sted på pågældende tidspunkt. Igen tyder det på, at der var en vis accept af voldtægt blandt de sovjetiske soldater. Selvom der var en officer, der forsøgte at hjælpe kvinden, var der samtidig en anden soldat, der ikke bare ignorerede overfaldet, men også hjalp gerningsmanden med at begå overgrebet. Denne type af samarbejde ved overgreb viser sig som et mønster i flere af de anmeldte sager, hvilket kan forklares i kraft af filosofien Robin M. Schotts betragtninger om gruppevoldtægt – voldtægtsmænds handlinger motiveres bl.a. af en følelse af gruppetilhørsforhold, hvilket særligt viser sig i gruppevoldtægt.⁴⁶⁵ Soldaternes manglende reaktion på

464 Ibid.: 26.07.1945

465 Schott: 129

deres medsoldaters overgreb kan derudover skyldes, at de ikke ville tage parti imod den gruppe, de havde et tilhørsforhold til.

En sag fra den 10. september 1945 omhandler ligeledes en voldsom gruppevoldtægt. En kvinde var om aftenen gået hjem fra biografen i Rønne. På vejen hjem blev hun overfaldet af to soldater, der slæbte hende til et afsides sted, hvor de voldtog hende på skift. Det fremgår af rapporten, at voldtægten sandsynligvis kun var mulig, fordi de var to, da de så kunne begå overgrebet og samtidig sikre, at kvinden ikke gjorde modstand eller råbte efter hjælp, mens den anden forgreb sig på kvinden. Denne sag bekræfter, at der var en generel tendens til, at soldaterne hjalp hinanden i at udøve voldtægt.⁴⁶⁶

Brug af vold var et generelt mønster i overgrebene. I en rapport fra den 19. juni 1945 om et voldtægtsforsøg, fortæller en 66-årig enke, at hun lå i sin seng, da en soldat brød ind i huset og forsøgte voldtægt. Efter rapportens udsagn havde kvinden store blodudtrækninger i ansigtet, fordi soldaten havde slået hende flere gange i ansigtet med knytnæver.⁴⁶⁷ I en sag om et voldtægtsforsøg fra den 23. december 1945 havde en soldat taget et kraftfuldt greb om halsen på en kvinde, samtidig med at han holdt hende for munden. Kvinden havde tydelige mærker på hals og øvrige skrammer flere steder på kroppen. Hvad der i øvrigt er bemærkelsesværdigt ved denne sag er, at der kom fem soldater gående forbi, der alle ignorerede kvindens råb på hjælp, hvilket igen bekræfter soldaternes tendens til at ignorere deres medsoldaters overgreb, selv hvis de var grove.⁴⁶⁸

En anden sag fra den 19. juli bekræfter det generelle mønster i voldtægtssagernes grove karakter. Her anmeldte en mand, at hans 18-årige datter var blevet voldtaget natten til den 19. juli 1945. Gerningsmanden formodedes at være en sovjetisk kaptajn. Manden forklarede, at datteren havde cyklet et ærinde for sine bedsteforældre dagen forinden, men først var kommet hjem klokken 02:00 natten til den 19. juli. Hun fortalte, at hun var stødt på en sovjetisk officer mellem 21:00 og 21:30, som havde tvunget hende ind i et buskads, revet hendes tøj af og voldtaget hende tre gange. Kvinden forklarede, at det først da var lykkedes hende at komme fri, hvilket betyder, at soldaten havde frihedsberøvet hende i op mod fem timer. Kvinden havde skreget efter hjælp, men soldaten truede hende da med en pistol. Da soldaten gav kvinden lov til at gå, krævede han, at hun skulle møde op klokken 23 næste dag samme sted og truede med at skyde hende, hvis hun ikke gjorde dette. Dertil fulgte han hende hjem, således han også så, hvor hun boede. På kvindens underkjole fandtes en stor plet storknet blod, og hendes benklæder var stærkt tilsølede af blod. Derudover havde kvinden flere rifter på benene. Mængden af blod på kvindens tøj, det lange tidsrum, hvori soldaten fri-

466 Sager vedr. Russiske Forhold XV-2, 10.09.1945

467 Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, 19.06.1945

468 Russersager XV-1, 23.12.1945

hedsberøvede hende, soldatens trusler, den gentagne voldtægt og den øvrige vold viser, at der var tale om et særdeles brutalt overgreb. Overgrebet virker desuden, lig de andre voldtægtssager, til at bero på helt vilkårlige omstændigheder, da mødet mellem kvinden og soldaten var tilfældigt.⁴⁶⁹

Kvinden fortalte ved anmeldelsen, at hun forsøgte at få soldaten til at afbryde voldtægten ved at true med at gå til det danske politi og de sovjetiske myndigheder. Soldaten svarede, at han var ligeglad med de sovjetiske myndigheder, og at han ville skyde enhver dansker, der nærmede sig. Han var således ikke bange for at blive straffet af de sovjetiske myndigheder, hvilket indikerer, at seksuel vold var accepteret blandt de sovjetiske soldater, sådan som forrige sager også har vist tegn på. Desuden var gerningsmanden officer af høj rang, hvilket kan betyde, at det var lettere for ham at undgå straf, qua hans autoritet og centrale placering i det sovjetiske militær.

Der var flere tilfælde lig sagen fra den 19. juni, hvor sovjetiske soldater brød ind i huse og forsøgte voldtægt mod kvindelige beboere. Den 24. juli 1945 havde en sovjetisk soldat brudt ind i et hus og forsøgt voldtægt mod en kvinde, der lå og sov. Soldaten havde væltet kvinden, holdt hende fast, revet hendes tøj af og løsnet sine benklæder. Han løb dog sin vej, da han hørte et køretøj på gårdspladsen.⁴⁷⁰ Af rapporterne fremgår det, at der var yderligere tre tilfælde, hvor soldater brød ind i private hjem, forgreb sig på kvinden og/eller var særdeles truende.⁴⁷¹ Derudover viser brug af våben sig også som et mønster i flere overgrebene. I sagen fra den 19. juli 1945, brugte officeren en pistol til at true kvinden med.⁴⁷² I en sag fra den 9. september 1945 blev en kvinde truet med en pistol, til ikke at gøre modstand eller at råbe om hjælp.⁴⁷³ I en sag, fra den 13. juli, var en sovjetisk soldat kommet ind i en kvindes hus og havde fået et glas vand. Soldaten gik derefter, men kom igen ca. en halv time efter, hvor han gjorde flere tilnærmelser til kvinden. Kvinden afviste soldaten, hvorpå han trak en kniv. Kvinden skreg op, og løb med sin søn til naboen, der ringede til politiet.⁴⁷⁴

I en sag fra den 4. juli havde en sovjetisk officer brugt en kniv til at true et vidne til at forlade gerningsstedet. Den forulempedes mand var fyrmester, og sammen med sin 5-årige datter var hun gået op mod fyret. På vejen passerede de tre soldater, hvoraf den ene af dem løb efter hende. Han holdt en kniv mod datteren for at skræmme pigen væk. Kvinden fik dog vristet kniven fra soldaten og kastede den ind i den omkringliggende skov. Hun råbte til datteren, at hun skulle løbe op og hente hendes far. Pigen løb, mens soldaten holdt hårdt om kvinden og

469 Ibid.: 19.07.1945

470 Ibid.: 24.07.1945

471 Sager vedr. Russiske forhold XV-1 & XV-2

472 Ibid.: 19.07.1945

473 Sager vedr. Russiske forhold XV-2, 09.09.1945

474 Ibid.: 13.07.1945

forsøgte at slæbe hende længere ind i skoven. Soldaten rev hendes benklæder og undertøj itu og lagde sig oven på hende, men det var ikke muligt for soldaten at fuldbyrde overgrebet. Kort tid efter kom hendes mand løbende, hvorefter soldaten løb ind i skoven.⁴⁷⁵

Brugen af våben afspejler gerningsmændenes brutale adfærd. Soldaterne truede derudover ikke kun voksne, men også børn helt ned til 5-års alderen, som i den forrige sag, hvilket igen vidner om særlig rå adfærd. I en anden sag, hvor en kvinde efter fuldbyrdet voldtægt undveg yderligere kontakt med gerningsmanden, truede han med at skyde kvindens børn,⁴⁷⁶ hvilket endvidere vidner om, at gerningsmændenes adfærd var særligt voldsom.

Flere af sagerne viser tegn på, at kvinderne led psykisk overlast i form af angst, skam m.m., ligesom hovedparten af sagerne gengiver, at kvinderne led fysiske skader – sår, blodudtrækninger m.m. I sagen fra den 19. juli 1945, hvor en sovjetisk officer havde voldtaget en 18-årig kvinde, ville kvinden til at starte med ikke fortælle, hvad der var sket, pga. den skam hun følte over overgrebet.⁴⁷⁷ I en rapport fra den 30. august fremgår det, at en kvinde, der var blevet voldtaget af en sovjetisk soldat, efterfølgende var blevet dybt ulykkelig, at det havde 'taget på hendes nerver',⁴⁷⁸ og at hendes forhold til hendes mand gik dårligt. Det fremgår flere steder i rapporten, at både kvinden og hendes mand følte stor skam og skyld, da de selv havde lukket soldaten ind i huset. De var bange for 'folkesnak' og havde derfor ikke anmeldt voldtægten i første omgang.⁴⁷⁹ Kvinden var blevet gravid efter voldtægten. Nogle af voldtægtssagerne fik således også meget vidtgående følger for kvindens krop og liv – både psykisk og fysisk. Robin M. Schott har fremført, hvordan graviditet kan forværre ofrets traume efter voldtægt, ligesom Miriam Gephardt har påpeget, at den krænkelse, som ofre for voldtægt i slutningen af 2. Verdenskrig led, ikke sluttede med voldtægten. Kvinderne måtte leve med ydmygelserne i mange år efter voldtægten, bl.a. fordi omverdenen fordømte dem, og fordi det påvirkede kvindernes forhold til deres ægtefæller.⁴⁸⁰ Dette stemmer overens med de følelser, som kvinden fra den 30. august havde, af skam og frygt for offentlighedens fordømmelse. Hvortil kommer, at graviditeten påvirkede hendes forhold til hendes mand.⁴⁸¹ M.a.o. forværrede graviditeten kvindens lidelser. Denne tendens viser sig også i en sag fra den 1. december 1945, hvor en kvinde anmeldte, at hun var blevet voldtaget af en sovjetisk soldat, da hun

475 Ibid.: 04.07.1945

476 Ibid.: 30.08.1945

477 Ibid.: 14.07.1945

478 Sager vedr. Russiske forhold XV-2, 30.08.1945

479 Ibid., 30.08.1945

480 Gephardt, Miriam (2017): *Crimes Unspoken, The Rape of German Women at the End of the Second World war* (Cambridge. Polity Press): 99

481 Sager vedr. Russiske forhold XV-2, 30.08.1945

besøgte sin mor, der var bosat på Bornholm. Hun havde været oppe for at fodre høns, da en sovjetisk soldat, der kom gående forbi, havde voldtaget hende. Hun havde ventet med at anmelde voldtægten, til hun fandt ud af, at hun var gravid. Politiet, der var meget skeptiske over for kvindens anmeldelse, påpegede, at hun ikke virkede chokeret over voldtægten, til trods for at kvinden fortalte, hun havde overvejet selvmord, samt at hun i så høj grad ønskede at få afbrudt svangerskabet, at hun overvejede at gå til en kvaksalver. Kvinden havde ikke ønsket at indblande sin mor, hvilket politiet tolkede som, at kvinden løj om voldtægten. En anden forklaring kunne imidlertid være skamfølelse, idet flere ofre havde et stort ønske om at holde overgrebet hemmeligt netop af den grund.⁴⁸²

Graviditet var et synligt og varigt bevis på, at voldtægten havde fundet sted, og da det kun var muligt at få foretaget en legal abort, hvis man var blevet voldtaget,⁴⁸³ blev det nu en nødvendighed for kvinderne at anmelde overgrebet. Dette understøttes af Schott, som påpeger, at voldtægtsens traume forstærkes desto mere, hvis graviditeten ender med en fødsel, og derfor vil langt de fleste voldtægts ofre ønske at stoppe graviditeten.⁴⁸⁴ Foruden de to foregående sager anmeldte en kvinde den 28. august, at hun fem uger forud for anmeldelsen, var blevet voldtaget. Kvindens læge havde opdaget hendes graviditet, og hun var derfor gået til politiet. Hun havde først besluttet sig for ikke at anmelde voldtægten, da hun var bange for hendes mands reaktion. Kvinden havde heller ikke fortalt sine børn om overgrebet.⁴⁸⁵ At kvinden i første omgang holdt det hemmeligt kan skyldes, at kvinden følte skam eller skyld, hvilket bl.a. viser sig ved, at hun frygtede sin mands reaktion. En anden kvinde fortæller i en sag fra den 12. januar 1946, at en sovjetisk løjtnant havde lovet hende hjælp til at komme i kontakt med hendes mand, der var tysk og gjorde tjeneste for den tyske værnemagt i Flensborg. Hun havde derfor inviteret løjtnanten ind i sit hjem, hvorefter han voldtog hende. To måneder senere havde kvinden opdaget, at hun var gravid, og anmeldte det da til politiet. Kvinden havde ikke fortalt nogen om voldtægten, idet hun skammede sig, og hun havde endda været så ked af det, at hun havde overvejet selvmord to gange.⁴⁸⁶ Fælles for de fem nævnte anmeldelser er, at ingen af kvinderne ville bære eller opfostre voldtægtsmandens barn,⁴⁸⁷ hvilket igen stemmer overens med Schotts beskrivelse af forværrelsen af traumet og skammen, da barnet vil mindre ofrene om gerningsmanden og overgrebet.

Der eksisterer af gode grunde ikke lægejournaler i disse sager som bilag til rapporter, da overgrebene er anmeldt lang tid efter, voldtægten har fundet sted. Alligevel vurderes sandhedsværdien stor i disse sager, idet:

482 Russersager XV-1, 01.12.1945

483 Sørensen (2017a)

484 Schott (2004): 134-135

485 Sager vedr. Russiske forhold XV-2, 28.08.1945

486 Ibid.: 12.01.1946

487 Sager vedr. Russiske forhold XV-2 & Russersager XV-1

- I flere af sagerne er der vidner, der kan bekræfte handlingsforløbet⁴⁸⁸
- Der er plausible og troværdige forklaringer på, hvorfor voldtægten først relativt sent er blevet anmeldt (skam, frygt for folkesnak)
- Anmeldelse af voldtægt var en omstændelig procedure, der var forbundet med skam⁴⁸⁹, hvilket sandsynligvis har afskrækket potentielle falske anmeldelser
- Sagerne har flere karakteristika til fælles med andre lignende voldtægts-sager, som anmelderen næppe har kunnet kende til, i og med at voldtægts-ofrene ofte holdt voldtægten hemmelig.

I modsætning til de følgevirkninger, der var for ofrene, var der tilsyneladende ingen eller kun mindre konsekvenser for gerningsmændene: Der blev næsten aldrig pågrebet en gerningsmand. Kun i fire tilfælde blev gerningsmanden fundet, og det er højst usikkert, hvorvidt nogle af disse overhovedet blev dømt. I sagen fra 5. september 1945, hvor to soldater – en sergent og en løjtnant – havde slået en kvinde ind i en nærliggende skov og voldtaget hende, henvendte kvinden sig efter voldtægten til den sovjetiske kommandant i Sandvig, som, til trods for en vis skepsis i begyndelsen, troede på kvindens anmeldelse pga. en sovjetisk læges undersøgelse af hende samt et par iturevne bukser. De sovjetiske myndigheder oplyste til det danske politi, at de ud fra kvindens signalement havde fundet ud af, hvem gerningsmændene var. En vicekonsul Petersen skrev på vegne af Jakusjov, til politimesteren i Rønne, at sergenten angiveligt blev stillet for en krigsret og idømt fem års fængsel. Selvom kvinden fik udbetalt erstatning, og de sovjetiske myndigheder lod til at tage sagen alvorligt, er der alligevel grund til at være skeptisk herfor, idet der kun er Jakusjovs ord for, at soldaten blev idømt fængsel. Retssagen skulle desuden have foregået uden vidneudsagn fra den forulempede. Kvinden var på ferie på Bornholm under overgrebet og var rejst hjem 10 dage før, retssagen begyndte. Det kan således ikke med overbevisende sikkerhed siges, at soldaten blev idømt fængselsstraf. I meddelelsen fra vicekonsulen oplyses desuden, at sagen mod løjtnanten ville blive ført andetsteds, hvorfor det heller ikke kan klargøres, om denne soldat blev dømt.⁴⁹⁰

I sagen fra den 4. juli blev der også pågrebet en gerningsmand. Af sagen fremgår det, at soldaten blev degraderet og ført bort, men der er ingen kilder, der nævner, at han blev stillet for en retssag.⁴⁹¹ I sagen fra den 30. august, hvor en soldat havde voldtaget en kvinde i hendes eget hjem, blev gerningsmanden ligeledes identificeret. Der vides dog ikke, om der blev indledt en retssag, men blot,

488 F.eks. sagen fra d. 30. august 1945.

489 Flere af anmelderne udtrykker stor skam bl.a. fordi de ikke længere kan holde overgrebet hemmeligt og fordi de skal konfronteres med et traume.

490 Sager vedr. Russiske forhold XV-2 05.09.1945

491 Ibid.: 04.07.1945

at han blev sendt tilbage til Rusland.⁴⁹² Der gik endvidere rygter om, at en soldat blev idømt dødsstraf for voldtægt af en dansk kvinde og efterfølgende blev hængt på Galløkken, Bornholm.⁴⁹³ Der er dog modstridende oplysninger om, hvorvidt denne soldat blev henrettet for voldtægt eller for forhold begået før den sovjetiske hærs ankomst til Bornholm, hvilket nærmere vil blive undersøgt i følgende afsnit.

Et karakteristikum, der er værd at bemærke ved disse sager, er at stort set alle de forulempede lagde vægt på, at de havde skreget efter hjælp, eller at de ikke havde haft mulighed for at gøre dette. Ligeledes fortæller mange, at de gjorde modstand, enkelte hvorfor dette ikke var muligt. Siden anskrig og modstand fremgår i alle sagerne, kunne det tyde på, at politiet spurgte de forulempede, om de havde gjort modstand eller skreget efter hjælp, hvorfor det lader til at have betydning for vurderingen af sagen. I en sag fra den 22. oktober fremgår det, at anmelderen ikke havde skreget efter hjælp. Til trods for, at kvinden flere gange fremhævede, at hun gjorde stor modstand under hele voldtægten,⁴⁹⁴ lader det til, at manglende anskrig har vægtet negativt i vurdering af sagen. I sagen, hvor en kvinde blev overfaldet på vej til fyret, hvor hendes mand arbejdede, hævdede hun at have gjort så stor modstand, at det lykkedes hende at vriste soldatens kniv fra ham, og at have gjort modstand nok til, at soldaten ikke kunne slæbe hende længere end 10 meter ind i skoven samt at have gjort så stor modstand, at soldaten ikke kunne fuldbyrde voldtægten.⁴⁹⁵ Det er påfaldende, at politiet finder denne kvindes udlægning af forløbet mere troværdig end sagen fra den 22. oktober, idet den primære forskel er, at den ene kvinde gjorde anskrig, mens den anden kvinde angiveligt ikke gjorde det.

Denne mistro afspejler formentlig samtidens sædelighedsnormer. Inger Dübeck fremhæver i 'Voldtægtsforbrydelsen i retshistorisk belysning' juristen Carl Goos, der var professor i retsvidenskab og senere sad som hhv. kultursminister og justitsminister for partiet Højre.⁴⁹⁶ Goos fik stor indflydelse på den juridiske teori bag ændringerne i strafferetten, der blev gennemført i 1930. Dübeck påpeger, at Goos funderede over voldtægtsbegrebets etymologi, som han forstod som dét at opnå samleje med en kvinde mod hendes vilje, ved at overvinde kvindens modstand. Goos mente, at den kompulsive tvang (dvs. tvang gennem trusler) ikke kunne være strafbart, da voldtægtsøfret ofte selv har budt sig til og opfordret til overgrebet. Med dette menes der, at gerningsmanden ikke brugte vold, men truede ofret på anden vis – f.eks. ved at true med at skade ofrets familie, omdømme

492 Ibid.: 30.10.1945

493 Indberetning til IM, 24.09.1945

494 Russersager XV-1, 01.12.1945

495 Ibid.: 04.07.1945

496 Tamm, Ditlev: C. Goos. Den Store Danske, Gyldendal. Hentet 3. oktober 2019 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=84999>

eller lignende.⁴⁹⁷ M.a.o. lå der i voldtægtsbegrebets etymologi kravet om modstand, hvilket indikerer, at hvis kvinden ikke havde gjort tilstrækkelig modstand, ville der ikke kunne være tale om voldtægt, og dermed at en del af ansvaret for voldtægten blev tilskrevet ofret. Denne tankegang afspejlede sig også i periodens strafferet, f.eks. var det i strafferetten fra 1930 en formildende omstændighed, hvis gerningsmand og offer førhen havde haft et kønsligt forhold.⁴⁹⁸ Den korrekte adfærd i forbindelse med voldtægt for ofret var således at gøre modstand, hvilket afspejles i politiets mistro overfor kvinden, der ikke havde gjort anskrig, hvori- mod de tvivlede mindre på de kvinder, som hævdede, at de havde skreget efter hjælp eller ikke havde mulighed for dette.

Opfattelsen af, at kvinder selv var ansvarlige for voldtægt, fandtes også hos den sovjetiske besættelsesmagt. En major meddelte i september 1945 et krav om, at det bornholmske politi skulle forsøge at hindre danske kvinder i at omgås sovjetiske officerer:

'[...] idet, den Omstændighed at en kvinde var villig til at følges med en [sovjetisk] Officer, let kunne medføre, at Officeren senere trængte ind til Kvinden og evt. voldtog hende.'⁴⁹⁹

Efterfølgende fremhævede majoren, at siden danske kvinder kunne drive rundt i nærheden af sovjetiske lejre uden at blive straffet for det, var det meningsløst for politiet at lave rapporter om voldtægt, '[...] idet det under alle Forhold og i alle Tilfælde udelukkende var Kvinderne, der havde hele Skylden.'⁵⁰⁰ Danske kvinder, der opsøgte sovjetiske soldater, bar altså hele ansvaret for overgrebet, da gerningsmændene, i majorens forståelse, ikke kunne modstå fristelsen.⁵⁰¹ Desuden afspejler majorens holdning også, at soldaternes overgreb var accepteret blandt soldaterne i den sovjetiske besættelsesmagt, idet de var frataget skyld i overgrebet, til trods for at det var dem, der havde forøvet det. Dertil er det bemærkelsesværdigt, at han nævner voldtægt af kvinder, der omgik sovjetiske soldater, idet kun én af de forulempede kvinder i sagerne kendte sin voldtægtsmand.

Danske og sovjetiske myndigheders håndtering af de seksuelle overgreb

Stemanns indberetninger til Indenrigs- og Sundhedsministeriet viser, at de danske myndigheder anså de seksuelle overgreb som et større problem og derfor

497 Dübeck: 103.

498 Ibid.: 77

499 Sager vedr. Russiske forhold XV-2, 20.09.1945

500 Ibid.: 20.09.1945

501 Ibid.: 20.09.1945

ønskede, at de sovjetiske myndigheder skulle forsøge at begrænse overgrebene. Den 15. september 1945 kom Stemann med en alvorlig henstilling om, at Jakusjov skulle igangsætte tiltag, som hindrede sovjetiske soldaters overgreb (herunder seksuelle), som han mente havde skabt stor utryghed hos den bornholmske befolkning. Han nævner, at der var seks voldtægter alene i juli – hvilket er i overensstemmelse med politiets journaler. Han påpeger dertil, at det kun var anmeldte sager, og at mange forbrydelser ikke blev anmeldt til politiet, hvilket er i overensstemmelse med antagelsen om, at der var et stort mørketal. Stemann mente, at befolkningens følelse af utryghed kunne blive et politisk problem, hvorfor det både var i de danske og sovjetiske myndigheders interesse at begrænse overgrebene. Overgrebene vedrørte således også den politiske situation på Bornholm.⁵⁰² Jakusjov svarede, at han var klar over, hvor uheldig situationen var. Han ville gøre, hvad han kunne, men hans muligheder var begrænsede. Stemann foreslog, at de sovjetiske myndigheder sendte nogle af soldaterne hjem, hvortil Jakusjov svarede, at det kun var den sovjetiske regering, der kunne bestemme det, og at dette var ikke til forhandling. Stemann foreslog derefter, at Jakusjov udstedte et forbud om soldaters færden udenfor lejrene efter klokken 22, hvilket Jakusjov lovede, at han ville.⁵⁰³ Om det rent faktisk trådte i kraft, er usikkert, men effekten af dette ville sandsynligvis være tvivlsomt, eftersom flere af overgrebene blev begået midt på dagen.

I december 1945 kom Stemann med endnu en henstilling om, at Jakusjov skulle gribe ind over for soldaternes overgreb. I henstillingen henviste Stemann til et voldtægtsforsøg nær en soldaterlejr, der havde skabt utryghed blandt den bornholmske befolkning, da det var 'tidligt på eftermiddagen lige udenfor Rønne.' Til trods for henstillingen udviste Jakusjov ingen interesse i at opklare sagen. Den forulempede mente at kunne genkende manden, bl.a. fordi hun havde tildelt ham skrammer i ansigtet under voldtægten, og politimesteren gik derfor videre med sagen til generalen samme dag. Sagen var presserende, da flere af de sovjetiske soldater i den pågældende lejr snarligt skulle hjemsendes. Jakusjov afviste først politimesteren. Da der intet videre skete fra sovjetisk side, kontaktede politimesteren Stemann, som kontaktede generalen. Jakusjov afviste dog også at diskutere sagen med ham. Da forulempede og politimesteren endelig fik aftalt et møde, blev dette pr. bud aflyst med den begrundelse, at generalen ikke havde tid til uddybende forklaringer. Den forulempede, amtmanden og politimesteren tog i stedet med en oberst ud i den sovjetiske lejr, hvor kvinden straks kunne genkende gerningsmanden, som efterfølgende tilstod.⁵⁰⁴ Sagen fortæller, hvilken indstilling de sovjetiske myndigheder hav-

502 Indberetning til IM. 07.05.1945-10.04.1946.

503 Ibid.: 15.09.1945

504 Ibid.: 28.12.1945

de overfor sager om overgreb: Jakusjov opfattede det tydeligvis ikke som et særlig vigtigt anliggende, da han hverken ville diskutere eller håndtere sagen.

Stemann krævede derudover i samme henstilling en afgørelse på gruppevoldtægten fra december 1945. Jakusjov skrev til Amtet, at han havde foretaget en grundig undersøgelse, hvor han fandt, at der ikke kunne være tale om, at nogen sovjetiske soldater kunne have voldtaget kvinden. Ifølge Jakusjov var anmeldelsen '[...] ubetinget Opdigt fra Anmelderens Side, med personlig Berigelsesformaal eller endog i provokation Øjemed.'⁵⁰⁵ Dette står i stærk kontrast til en undersøgelse af kvinden, der blev foretaget af en læge ved Universitetets Retsmedicinske Institut. Lægen fandt flere beviser for voldtægten, bl.a. adskillige sædlegemer forskellige steder på tøjet, ødelagt tøj, sår og rifter. Derudover bekræftede et vidne handlingsforløbet. De danske myndigheder konfronterede generalen med de foreliggende beviser, men han svarede blot, at han holdt fast på sit standpunkt, og at han betragtede sagen som afsluttet.⁵⁰⁶ Stemann forsøgte at få Jakusjov til at fremlægge beviser for, at voldtægten var opdigtet, men dette lykkedes ikke. Derfor skrev amtmanden i en anden indberetning, at '[...] Motiveringer og Bevismateriale er praktisk taget ikke til at faa fra Russerne',⁵⁰⁷ hvorfor det var umuligt at gå videre med sagen fra dansk side.⁵⁰⁸ Sagen viser, at de sovjetiske myndigheder udviste stærk mistro overfor tilfælde af voldtægt til trods for omfattende beviser. Det havde den konsekvens, at gerningsmændene aldrig blev pågrebet og dermed straffet. Forløbet giver derfor indtryk af, at der var lille risiko ved at begå overgreb, hvilket bekræfter, at seksuelle overgreb var accepteret i den sovjetiske hær jf. forrige afsnit.

Stemann skriver i sine erindringer, at selvom Jakusjov gik meget op i soldaternes disciplin, blev han meget irriteret, når sovjetiske soldater efter hans opfattelse uden grund blev anklaget for at begå seksuelle overgreb. Derfor krævede han, at det danske politi skulle henlægge alle sager mod sovjetiske soldater, hvor der endnu ikke forelå fuldt bevis⁵⁰⁹ – og som sagen om gruppevoldtægt viste, var stærke beviser heller ikke nok til at overbevise generalen. Dertil fremhævede Stemann, at general Jakusjov ikke ville beskæftige sig med sager, hvor det ikke var muligt at påvise en konkret gerningsmand,⁵¹⁰ hvilket var svært i flere af sagerne. At der var så få efterlysninger samt pågribelser af gerningsmænd tyder på, at dette er sandt. Dette medførte, at det var næsten umuligt for det danske politi at identificere gerningsmænd, eftersom de ikke kunne efterlyse dem eller un-

505 Russersager XV-1, 22.12.1945

506 Ibid.: 22.12.1945

507 Ibid.: 18.01.1946

508 Ibid.: 18.01.1946

509 Stemann, Poul Christian von (1961): *En dansk Embedsmands Odyssé*. II (København. Gyldendal): 242.

510 Indberetning til IM. 07.02.1946

dersøge sagen videre, hvis der ikke i forvejen forelå endegyldige beviser. Således benægtede Jakusjov ikke alene, at de seksuelle overgreb fandt sted, han forhindrede også det danske politi i at undersøge sagerne. Jesper Gaarskjær anførte, at voldtægtssofrene og deres familie ofte ikke ønskede at efterlyse gerningsmændene pga. skam, hvilket ikke fremgår af nogen af politirapporterne.⁵¹¹ Det virker derfor mere sandsynligt, at den manglende efterforskning skyldes politiets begrænsede muligheder for at undersøge sagen.

Jakusjovs håndtering af voldtægtssagerne står i kontrast til Gaarskjærs og Bent Jensens påstand om, at Jakusjov internt i hæren reagerede hårdt på seksuelle overgreb. Beviset herfor skulle angiveligt være de verserende rygter om, at en soldat blev henrettet for voldtægt af en dansk kvinde.⁵¹² Der findes dog modstridende information om grunden til, at soldaten blev henrettet. Oberst Strebkov fortalte, at den pågældende soldat blev henrettet for forbrydelser begået *før* ankomsten til Bornholm, i et interview af Thomas E. Jensen, der var journalist ved Bornholms Tidende.⁵¹³ Den eneste ordre på henrettelse af en sovjetisk soldat i de russiske arkiver er fra den 20. september 1945⁵¹⁴. Denne soldat blev, som Strebkov også påpegede, henrettet for ulovligt salg af heste og andet materiale i Tyskland.⁵¹⁵

Jakusjov hævdede selv overfor Stemann, at soldaten blev henrettet for voldtægt af en dansk kvinde, hvilket jo står i kontrast til, at soldaten skulle være blevet henrettet for tyverier i Tyskland.⁵¹⁶ Generalen havde imidlertid interesse i at få det til at fremstå, som om soldaten blev henrettet på grund af voldtægt. Det ville dels vise, at han reagerede på overgrebene med hård hånd, dels vise omverdenen, at de sovjetiske myndigheder ikke tolererede seksuelle overgreb, hvilket ville styrke legitimiteten af den sovjetiske tilstedeværelse. Qua de modsatrettede informationer og Jakusjovs manglende troværdighed kan det ikke med overbevisende sikkerhed siges, at en soldat blev henrettet for voldtægt af en dansk kvinde. Udtalelsen om henrettelsen viser desuden, at Jakusjov havde en tendens til at fremstille sin håndtering af sagerne, som om han reagerede hårdt på disse overgreb, selvom han i praksis gjorde ganske lidt for at pågribe gerningsmændene eller for at mindske de seksuelle overgreb. At Jakusjov i praksis var tøvende mht. en indsats over for de seksuelle overgreb, vises i hans håndtering af et voldtægtsforsøg i december 1945. Jakusjov hævdede, at han havde afspærret et område på 10

511 Jensen: 190 & Gaarskjær: 292-294.

512 Ibid.

513 Thomas E. Jensen: Interview med General Rich H. Dewing, 1965, general F. Korotkov, 1964, oberst Pjotr Denisovitsj, 1965, I: Stemann, P. Chr. von og hustru: Korrespondance mm. vedr. besættelsetiden på Bornholm (1952-1966), Privatarkiv nr. 6391, 1964-1965. Interviewet blev ikke offentliggjort.

514 Fortroligt dokument nr. 2221, Kryptoafdeling d. 20.09.1945. Kan findes på www.pamyat-naroda.ru

515 Stemann (1961): 240 & Indberetning til IM: 24.09.1945.

516 Indberetning til IM: 24.09.1945.

k. udenfor Rønne, og at alle de sovjetiske soldater skulle undersøges for at finde gerningsmanden.⁵¹⁷ Det virker dog højst usandsynligt, eftersom han ikke udviste interesse i at håndtere sagen eller i at høre anmelderens signalement af gerningsmanden, hvilket er en væsentlig forudsætning for en undersøgelse. Jakusjov kunne til gengæld ikke længere betvivle sagens sandhed, da gerningsmanden havde tilstået. Udtalelsen kunne derfor være et forsøg på at få det til at fremstå, som om han rent faktisk havde forsøgt at finde gerningsmanden. Oberst Strebskov hævdede efterfølgende, at den soldat, der tilstod voldtægtsforsøg til Jakusjov i december 1945, enten ville blive skudt eller få mindst 10 års fængselsstraf.⁵¹⁸ Det fremgår dog ikke i hverken politijournaler, indberetninger eller russiske arkiver, at soldaten blev straffet. Siden der ikke er øvrige beviser for, at andre soldater blev straffet for voldtægt af en dansk kvinde, og i lyset af generalens attitude over for overgrebene, fremstår det tydeligt, at Jakusjov ikke havde interessere i at begrænse overgrebene. Det var altså ikke blot soldaterne, der ignorerede deres medsoldaters overgreb, det var også de sovjetiske myndigheder.

Grunden til, at Jakusjov var så opsat på, at falske sager skulle henlægges, var, at han mente, at de krænkede den sovjetiske hærs ære.⁵¹⁹ Men som vist betød dette krav og hans øvrige kritiske tilgang, at det ikke kun var falske anmeldelser, der blev henlagt. Derfor er denne begrundelse utilstrækkelig til at forklare, hvorfor Jakusjov stillede så høje krav, førend politiet kunne undersøge overgrebssagerne. En anden forklaring på Jakusjovs krav kunne være, at han udadtil ønskede at opretholde legitimiteten ved den sovjetiske hærs tilstedeværelse på øen. Ifølge en pressemeddelelse var den sovjetiske hær ankommet til øen for at fordrive de tyske soldater.⁵²⁰ M.a.o. var den sovjetiske hær – ifølge den sovjetiske besættelsesmagt selv – Bornholms befriere. Befolkningens utryghed og fremkomst af flere sager, hvor soldater begik overgreb mod den lokale befolkning, ville svække billedet af de sovjetiske soldater som befriere. En anerkendelse af seksuelle overgreb ville bekræfte bornholmernes skepsis over for de sovjetiske soldater og kunne derved mindske den legitimitet, der var ved den sovjetiske tilstedeværelse. At Jakusjov ønskede at bevare legitimiteten skyldes sandsynligvis, at besættelsen da kunne foregå med så få vanskeligheder som muligt. En anden mulighed er, at Sovjetunionen forsøgte at opretholde legitimiteten ved besættelsen af Bornholm over for de øvrige allierede nationer. Alliancen bestod i at bekæmpe aksemagterne, og Sovjetunionen havde som nævnt meddelt, at man var på Bornholm for at befri øen fra nazisterne. Påstanden om, at den sovjetiske hær værnede om den danske uafhængighed, ville dog virke mindre troværdig, hvis dens soldater begik

517 Indberetning til IM 28.12.1945

518 Ibid.: 28.12.1945

519 Indberetning til IM, 17.05.1945

520 Jensen: 129

alvorlige overgreb mod den lokale befolkning. At den sovjetiske hær var omhyggelig med at pleje indtrykket af en fredsommelig besættelse, viser sig bl.a. i, at den sovjetiske besættelsesmagt førte stærk kontrol med antallet af journalister på Bornholm, og hvilke oplysninger der blev videregivet til den øvrige danske presse, især vedr. overgreb.⁵²¹

En anden forklaring på Jakusjovs krav i forbindelse med undersøgelse af sagerne er, at de fleste af gerningsmændene var officerer.⁵²² Der er således sandsynlighed for, at Jakusjov enten havde et personligt forhold til dem eller ikke ønskede at fængsle, straffe eller henrette mænd, hvis stilling i hæren var central. I denne forbindelse er det påfaldende, at de sovjetiske myndigheder hævdede, at det var sergenten, der fik fem års fængsel og ikke løjtnanten.⁵²³ En helt tredje mulighed er, at sagerne om overgreb helt enkelt ikke interesserede de sovjetiske myndigheder. De følte muligvis, at de havde vigtigere og mere presserende ting at tage sig til. De havde lige været i frontkrig i Tyskland, og derfor virkede disse overgreb måske som mindre forseelser for soldater, der havde oplevet krigens grusomhed på tæt hold. Jensen deler i øvrigt denne holdning – i hans optik var de seksuelle overgreb på Bornholm petitesser, sammenlignet med hvad der havde foregået i Tyskland.⁵²⁴

Et nærtliggende spørgsmål er, om der var mange falske voldtægtsanmeldelser. Af kildematerialet fremgår der to sager, hvor generalen mente, at anmeldelsen var falsk – gruppevoldtægten fra december 1945 og en voldtægtssag fra maj 1945.⁵²⁵ Det er vanskeligt at afgøre, om sidstnævnte sag var falsk eller ej, da den ikke indgår i politiets journaler. Det er dog ikke usandsynligt, at generalen blot ikke ville anerkende, at voldtægten havde fundet sted, sådan som han havde gjort med gruppevoldtægten fra december. Hans begrundelse for, at voldtægtssagen fra maj 1945 var falsk, har samme ordlyd som begrundelsen for, at gruppevoldtægten skulle være opdigtet. Både Jakusjov og Stemann mente, at anmeldelsen fra maj 1945 var falsk, og at kvinden blot ønskede at provokere. Det er vigtigt i denne sammenhæng at overveje Stemanns og Jakusjovs forhold til hinanden. De havde tilsyneladende et tæt personligt forhold, der rakte ud over deres professionelle samarbejde. De udvekslede gaver, tog på ture sammen, spiste middage sammen og havde planlagt at fejre jul og nytår sammen.⁵²⁶ Stemann syntes tilsyneladende særdeles godt om Jakusjov. I hans erindringer kalder han ham bl.a.

521 Indberetning til IM, 16.05.1945, 15.11.1945 & 21.02.1946

522 Otte af gerningsmændene var officerer. Se Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, Sager vedr. Russiske Forhold XV-2, Russersager XV-1 & Russersager XV-2

523 Sager vedr. Russiske forhold XV-2 04.07.1945

524 Jensen: 190

525 Ibid.: 17.05.1945

526 Stemann (1961): 242 & 250-254

'[...] uhyre elskværdig og inviterende.'⁵²⁷ Han fortalte både Strebskov og Jakusjov, at de altid var velkomne på Bornholm som turister, da besættelsesmagten forlod øen.⁵²⁸ Ligeledes lader det til, at Jakusjov også syntes godt om Stemann. Han roste ham flere gange og sagde bl.a., at Stemann var påskønnet, både i Rusland og i Danmark.⁵²⁹ Qua deres tætte forhold, er der altså grund til at tro, at Stemann kunne tage det sovjetiske parti i disse sager.

Stemanns og Jakusjovs tætte forhold har også væsentlige implikationer for troværdigheden i Stemanns beretninger. Eftersom Stemann er den eneste kilde til Jakusjovs håndtering af voldtægtssagerne, såfremt man udelukkende benytter sig af danske arkivalier, er et kritisk syn på disse kilder stærkt nødvendigt. Stemann skriver netop, at Jakusjov greb hårdt ind overfor voldtægt⁵³⁰, hvilket går igen i både Jensens og Gaarskjærs tolkning af situationen.⁵³¹ Noget tyder på, at Jensen og Gaarskjær ikke har været tilstrækkeligt kritiske over for tendenser i Stemanns beretninger, og at de derfor tilsyneladende stolede på sandhedsværdien i Jakusjovs påstande om, at de sovjetiske myndigheder straffede soldaterne hårdt for overgrebene. Af denne årsag differerer Jensens og Gaarskjærs konklusion fra denne undersøgelses.⁵³² Hertil kommer, at Jensen og Gaarskjær ikke har undersøgt straffeforhold i sovjetiske arkivalier, hvilket havde givet mulighed for at vurdere sandhedsværdien i påstanden om, at en sovjetisk soldat skulle være blevet henrettet for voldtægt af en dansk kvinde.

Årsager til forekomsten og karakteren af de seksuelle overgreb

I forbindelse med analysen af de seksuelle overgrebs omfang og karakter er det nærliggende at undersøge forklaringer på disse. Først må man overveje den virkelighed, som de sovjetiske soldater havde mødt i krigen. Langt de fleste sovjetiske soldater, der var udstationeret på Bornholm, kom direkte fra Tyskland og Østfronten, hvor (ofte brutal) voldtægt var udbredt – og især blev begået af sovjetiske soldater.⁵³³ Kieth Lowe beskriver i værket 'Savage Continent – Europe in the Aftermath of World War II', at seksuelle overgreb blev normaliseret for

527 Ibid.: 239

528 Ibid.: 278

529 Indberetning til IM. 22.03.1946

530 Stemann (1961): 242.

531 Jensen: 190 & Gaarskjær: 292-294.

532 Jensen: 193

533 Indberetning til IM, 16.05.1945 & 22.01.1946 & Thomas E. Jensen: Interview med General Rich H. Dewing 1965, general F. Korotkov, 1964, oberst Pjotr Denisovitsj, 1965 s. 3 I: Stemann, P. Chr. von og hustru: Korrespondance mm. vedr. besættelsestiden på Bornholm (1952-1966), Privatarkiv nr. 6391, 1964-1965, Lowe: 52; Naimark, Norman M (1996): *The Russians in Germany – A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Cambridge. Harvard University Press): 69-76.

den enkelte soldat, hvis soldatens medsoldater begik overgreb.⁵³⁴ Der er derfor en vis sandsynlighed for, at det har medført en normalisering af seksuelle overgreb blandt de soldater, der var udstationeret på Bornholm. Dette ses i kraft af, at der ofte var tale om gruppevoldtægt, at soldaterne ikke reagerede på deres medsoldaters overgreb, selvom de var bevidste om dem, og ikke mindst i at de sovjetiske myndigheder ikke gjorde noget for at sætte ind overfor overgrebene. Lowe fremhæver i forlængelse af dette, at normaliseringen af seksuel vold blev særligt udbredt, når der ingen straf var for gerningsmændene.⁵³⁵ Dette var også kendetegnende for overgrebene på Bornholm, da majoriteten af voldtægtsmændene, jf. forrige afsnit, ikke blev straffet for deres handlinger. Dette viste over for soldaterne, at der ingen konsekvenser var ved at begå overgreb, hvilket yderligere har bidraget til en kultur, hvor seksuelle overgreb var normaliseret.

At de sovjetiske myndigheder ignorerede overgrebene, har vist sig som et generelt mønster i den sovjetiske hær. Norman M. Naimark anskueliggør i værket 'The Russians in Germany', at de sovjetiske officerer kun sporadisk blandede sig i soldaternes aktiviteter i de sovjetiske besættelseszoner i Tyskland. Desuden var den sovjetiske militæradministration præget af kaotisk organisering, hvilket bidrog til, at sovjetiske soldater kunne forgribe sig på tyske kvinder uden at blive straffet.⁵³⁶ Det er ikke utænkeligt, at dette er en kultur, som soldaterne bar med sig til Bornholm – faktisk tyder håndteringen af overgrebene netop på, at dette også var tilfældet på Bornholm.

Naimark kommer dertil med en forklaring på det store antal af voldtægter begået mod tyske kvinder. Han fastslår, at voldtægt grundlæggende ikke er baseret på seksuel drift, men snarere at voldtægt er en voldshandling.⁵³⁷ M.a.o. har handlingen til formål at begå vold og ikke til formål at opnå seksuel tilfredsstillelse. At de sovjetiske soldater udførte denne vold skyldes, 1) at de blev ukontrollerbare, når de drak (hvilket de ofte gjorde), 2) at soldaterne bar et stort had overfor tyskerne, og at 3) at antitysk propaganda påvirkede de sovjetiske soldaters forestilling om tyskerne negativt.⁵³⁸ Naturligvis bar de sovjetiske soldater ikke det samme had overfor de danske kvinder, ligesom de ikke blev påvirket af antidansk propaganda. Til gengæld ser man i flere af sagerne, at de sovjetiske soldater var stærkt berusede.⁵³⁹ Det er dog ikke usandsynligt, at den psykologiske effekt, som krigen og hadet havde på soldaterne påvirkede deres opførsel på Bornholm. Naimark skriver i denne forbindelse at, ud fra et psykologisk

534 Lowe: 56

535 Ibid.: 56

536 Naimark: 112

537 Ibid.: 107.

538 Ibid.: 113

539 Sager vedr. Russiske Forhold XV-1, Sager vedr. Russiske Forhold XV-2, Russersager XV-1 & Russersager XV-2

perspektiv, blev den sovjetiske besættelse af Tyskland en forsættelse af krigen. Krigen havde i forvejen været lang og hård, og de sovjetiske soldater havde af denne årsag ikke fået en følelse af triumf, da de erobrede Berlin. Dette bevirkede, at soldaterne blev ved med at forgribe sig på tyske kvinder og piger, og at den voldsprægede atmosfære forblev, selvom krigen var slut.⁵⁴⁰ Dette mønster går netop igen på Bornholm. For de sovjetiske soldater, der blev udstationeret på Bornholm, blev krigen ligeledes ved i endnu længere tid, og deres handlinger syntes at være præget af denne voldelige atmosfære, som det fremgår i antallet af brutale voldtægter.

Overgrebenes brutale karakter kan desuden forklares ved, at soldaterne med stor sandsynlighed personligt havde begået brutal vold eller været vidne til den.⁵⁴¹ Lowe beskriver, at krigen havde en brutaliserende effekt på soldaterne, hvilket bevirkede, at de var blevet uimodtagelige overfor følelsesindtryk og udøvelse af brutal vold, fordi det var dagligdag ved krigens frontlinjer.⁵⁴² Dertil var soldaterne, efter alt at dømme, præget af et miljø, hvor udøvelsen af vold mod civile var normaliseret, idet dette var et særdeles udbredt fænomen i de krigssituationer, hvor de sovjetiske soldater tidligere havde været.⁵⁴³ F.eks. beskriver Naimark, at der i den sovjetiske hær var en voldelig atmosfære, der spredte sig til, hvordan soldaterne behandlede den civile befolkning. At krigen havde en brutaliserende effekt på soldaterne, viser sig i, at flere soldater ignorerede overgreb, selvom de var særdeles rå. Eksempelvis havde officeren, der brutalt voldtog en 18-årig kvinde i op mod fem timer, tydelige fysiske mén efter krigen⁵⁴⁴, og det er derfor nærliggende at antage, at krigen også havde påvirket hans mentale tilstand, siden overgrebet var så brutalt. Som Lowe fremhæver, ville dem, der har været udsat for vold, også selv være tilbøjelige til selv at begå voldelige overgreb.⁵⁴⁵ Krigens brutaliserende effekt er således en mulig forklaring på, hvorfor de seksuelle overgreb var karakteriseret af udtalt brutalitet.

Der findes konkrete beretninger fra soldaterne på Bornholm, der bekræfter, at soldaterne var mærket af krigen. En sovjetisk general udtalte i interview, bragt i Bornholmeren, at de på den lange fremrykning gennem Polen og Tyskland kun havde mødt død, lemlæstelse og søndersmadrede byer.⁵⁴⁶ En anden officer berettede i en artikel, også bragt i Bornholmeren, at soldaterne var hårdt mærket efter

540 Naimark: 109

541 Ibid.: 69

542 Lowe: 59

543 Naimark: 70-72

544 Se sagen fra 19.06.1945 i 'Sager vedr. Russiske Forhold XV-1'. Den er beskrevet på s. 15 i denne undersøgelse.

545 Lowe: 59

546 Kure: 36-37

den voldsomme krig, de havde været vidne til som frontsoldater.⁵⁴⁷ En soldat berettede, at det først havde været vanskeligt at motivere de sovjetiske soldater til kamp, men at det ændrede sig voldsomt efter slaget om Stalingrad. Soldaten beskrev selv, at da den sovjetiske hær gik frem, og soldaterne blev vidner til krigens grusomheder, blev de nærmest fanatiske i at slå tyskere ihjel. Han fortalte videre, at når de havde ordre om at angribe tyske soldater den følgende dag, fejrede de det med fest om aftenen. Han berettede om, at de et sted havde fundet en snes russiske kvinder spiddet på hegnspæle, flere stadig i live. Efter dette fortalte soldaten, at problemet ikke længere var at motivere soldaterne til at kæmpe; det var at få dem til at holde op igen. Dette vidner om, at krigens grusomheder opløste soldaternes adfærdsmæssige normer, således de først ikke kunne motiveres til at slå ihjel, og senere nærmest var fanatiske.⁵⁴⁸ Altså tyder disse beretninger på, at krigens rå vilkår havde brutaliseret de soldater, der var udstationeret på Bornholm, hvilket således medførte, at soldaterne begik brutale, seksuelle overgreb.

Niels Bo Poulsen beskriver i værket 'Den Store Fædrelandskrig' sovjetiske soldaters voldtægt af civile ofre under 2. Verdenskrig. Poulsen beretter i den forbindelse, at overgrebene ikke kun fandt sted mod tyske kvinder. Der blev rapporteret store omfang af voldtægt i tyskfejndtlige lande som Polen. I Jugoslavien, der ellers havde et traditionelt tæt forhold til Rusland, registrerede myndigheder 121 tilfælde af voldtægt (hvoraf 111 var forbundet med mord) i det halve år, Den Røde Hær befandt sig i landet. Der forekom sågar flere tilfælde af voldtægt mod sovjetiske kvinder – f.eks. mod kvindelige tvangsarbejdere i Østpreussen. Af denne grund kan de seksuelle overgreb, ifølge Poulsen, ikke kun tilskrives hævn-motiver, som det ofte er blevet gjort i forsøg på at forklare voldtægt i krig.⁵⁴⁹ Han mener, at det høje antal af tabte sovjetiske liv og deres ringe levestandard som soldater, skabte had og frustrationer. Dette blev forstærket ved at soldaterne fandt relativ velstand i de centraleuropæiske lande – selv de fattige og krigshærgede – sammenlignet med Sovjetunionen, hvilket stod i kontrast til den propaganda, som soldaterne var vokset op med. Endeligt, påpeger Poulsen, at soldaterne var bitre over, at tyskerne fortsatte kampen, selvom de havde tabt krigen.⁵⁵⁰

Poulsens beskrivelser er særdeles relevante for situationen på Bornholm. Danmark var, som tidligere beskrevet, ikke Sovjetunionens fjende og havde end ikke deltaget i krigens frontlinjer. Flere bornholmere anskuede endda sovjetterne som befriere, ikke langt fra den måde, som flere jugoslavere havde budt Den Røde Hær velkommen i landet på.⁵⁵¹ Hævnmotivet er således en utilstrækkelig forklaring på voldtægternes omfang og karakter. Når der alligevel forekom voldtægter,

547 Ibid.: 23

548 Ibid.: 33

549 Schott: 127.

550 Poulsen, Niels Bo: (2007): *Den Store Fædrelandskrig* (København. Høst og Søn): 127-130.

551 Ibid.: 128.

er det derfor ikke usandsynligt, at Poulsens forklaringer også ville gælde for den bornholmske situation. Da de sovjetiske soldater kom til øen, havde krigen raseret i seks år og nærmede sig sit endepunkt. På dette tidspunkt havde utallige sovjetiske soldater (og civile) mistet livet, og som tidligere beskrevet bar de soldater, der kom til Bornholm, præg af meget ringe leveforhold. Derimod var Bornholm præget af velstand, hvilket, som Poulsen skriver, står i kontrast til den sovjetiske propaganda om vestlige lande. Sidst men ikke mindst blev soldaterne mødt af tyske tropper, der *ikke* ville overgive sig til trods for, at Tyskland havde kapituleret. Man kan desuden formode, at de krigshærgede soldater længtes hjem, og derfor ikke just var begejstrede for at skulle udstationeres på Bornholm på ubestemt tid. Disse faktorer sammenholdt har uden tvivl skabt had og frustrationer, hvilket er en mulig forklaring på voldtægternes karakter og forekomst under den sovjetiske besættelse af Bornholm.

Konklusion

Lowes beskrivelse af moralens destruktion dikterer, at krigens hårde vilkår medførte både en normalisering af seksuelle overgreb såvel som brutalisering af soldaterne. Dette var også gældende for de sovjetiske soldater på Bornholm. Denne undersøgelse har således vist, at der var en del flere sager, hvor sovjetiske soldater begik voldtægt mod danske kvinder under den sovjetiske besættelse af Bornholm end hidtil antaget. Tidligere forskning, navnlig Jesper Gaarskjær og Bent Jensen, fandt hhv. 20 og 14 tilfælde af fuldbyrdet voldtægt og voldtægtsforsøg. Denne undersøgelse finder imidlertid, at der var mindst 27 tilfælde af voldtægt og voldtægtsforsøg, og at der med stor sandsynlighed forekom mange flere seksuelle overgreb, der aldrig blev anmeldt til politiet. De seksuelle overgreb, der er genstanden i denne undersøgelse, var karakteriseret ved ekstraordinær brutalitet – f.eks. ved brugen af våben og vold, og at der ofte var flere gerningsmænd, hvilket med stor sandsynlighed var en konsekvens af krigens brutaliserende effekt på soldaterne.

De sovjetiske myndigheder nægtede at beskæftige sig med sagerne, ligesom de gjorde det næsten umuligt for det danske politi at gå videre med retsforfølgelse. Som følge heraf blev ganske få af gerningsmændene – hvis nogen overhovedet – straffet for at begå seksuelle overgreb. Også dette står i kontrast til Jensens og Gaarskjærs undersøgelse af fænomenet, idet de begge påstår, at de sovjetiske myndigheder reagerede hårdt over for soldaternes seksuelle overgreb. Denne undersøgelse har fundet, at dette næppe har været tilfældet – tværtimod tyder det på, at øverstkommanderende for den sovjetiske besættelsesmagt, Jakusjov, accepterede overgrebene.

Litteraturliste

Arkivalier

- Bornholms Politi: Journal over russersager (1945-1946)
Bornholms Politi: Russersager (1945-1946) XV-1
Bornholms Politi: Russersager (1945-1946) XV-2
Bornholms Politi: Sager vedr. russiske forhold (1945-1945) XV-1
Bornholms Politi: Sager vedr. russiske forhold (1945-1945) XV-2
Bornholms Politi: Sager vedr. tyske forhold (1940-1945) XV-1: 1940 A - 1941 A
Bornholms Politi: Sager vedr. tyske forhold (1940-1945) XV-2: 1942 A 1 - 1943 A
Bornholms Politi: Sager vedr. tyske forhold (1940-1945) XV-3: 1943 A 2563
Fortroligt dokument nr. 2221, Kryptoafdeling d. 20.09.1945. Kan findes på www.pamyat-naroda.ru
Indenrigs- og Sundhedsministeriet: Amtmand P. C. von Stemmanns indberetninger (07.05.1945-10.04.1946) 1: 1945 – 1946
Kofoed, Sv. E.: Manuskript, 27.11. 1968.
Stemann, P. Chr. von og hustru: Korrespondance mm. vedr. besættelsestiden på Bornholm (1952-1966) 3: m.m.
Stemann, P. Chr. von: Virksomheden på Bornholms Amt under Krigen 1939-1945. Også kaldt Utrykte Erindringer.

Øvrige kilder

- Stemann, Poul Christian von (1961): En dansk Embedsmands Odyssé II. København. Gyldendal.
Kure, Børge (1981): En ø i krig – Bornholms besættelseshistorie. Bornholmerens Forlag, Rønne.
Borgerlig Strafferet af 15. April 1930, med kommentarer af Oluf Krabbe. København. G. E. C. Gads forlag

Litteratur

- Danmarks Statistik: Anmeldte forbrydelser efter overtrædelsens art, område og tid. Hentet d. 1. september 2019 fra: <https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/selectvar-val/saveselections.asp>
Det Kriminalpræventive Råd (2017): Voldtægt. Hentet d. 18. marts 2021 fra <https://dkr.dk/vold-og-voldtaegt/voldtaegt/>
Det Kriminalpræventive Råd (2017): Voldtægt. Hentet d. 18. marts 2021 fra <https://dkr.dk/vold-og-voldtaegt/fakta-om-voldtaegt/>
Det Kriminalpræventive Råd (2018): Fakta om voldtægt. Hentet d. 1. september 2019 fra <https://dkr.dk/vold-og-voldtaegt/fakta-om-voldtaegt/>
Dübeck, Inger (2013): "Voldtægtsforbrydelsen i retshistorisk belysning". *Historisk Tidsskrift*, 103.
Gephardt, Miriam (2017): *Crimes Unspoken. The Rape of German Women at the End of the Second World War*. Cambridge. Polity Press.
Gaarskjær, Jesper (2012): *Bornholm Besat – det glemte hjørne af Danmark under Anden Verdenskrig*. København. Gyldendal.
Henriksen, Niels Bak (2019): Fakta om voldtægt. Kvininfo. Hentet d. 24. juli 2019 fra <https://kvininfo.dk/fakta-om-voldtaegt/>

- Jensen, Bent (1996): *Den lange befrielse – Bornholm besat og befriet 1945-1946*. Odense. Odense Universitetsforlag.
- Lowe, Kieth (2013): *Savage Continent – Europe in the Aftermath of World War II*. London. Penguin Books.
- Naimark, Norman M. (1996): *The Russians in Germany – A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*. Cambridge. Harvard University Press.
- Schott, Robin May (2004): *Feministisk filosofi – En introduktion*. København. Gyldendal.
- Sørensen, Anne (2017): Lovgivning om svangerskabsafbrydelse og abort før 1973. Hentet 10. marts 2019 fra: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/fri-abort/>
- Tamm, Ditlev: C. Goos. Den Store Danske, Gyldendal. Hentet 3. oktober 2019 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=84999>
- Warring, Anette (1994): *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København. Nordisk Forlag A/S.

Summary

Upon the surrender of Nazi-Germany in the beginning of May 1945, Denmark celebrated the liberation after five years of German occupation. However, east of Denmark, in the Baltic Sea, the island of Bornholm did not experience the same kind of freedom. The Soviets - interested in Bornholm because of the island's strategic placement in the Baltic Sea - threw leaflets from airplanes ordering the Germans to surrender. However, the German commander refused to surrender to the Soviets allegedly because he wanted to secure a route for German refugees, and his orders was only to capitulate to the Western forces. Consequently, the Soviet Air Force bombed Bornholm's largest cities, Rønne and Nexø, in order to force Germans to surrender. Red Army Troops were set ashore and after short fights, the Germans surrendered. During the summer of 1945, approximately 8.000 Soviet soldiers were deployed at Bornholm; the islanders had to face a new occupation. During the occupation, there were multiple cases of sexual assault – ranging from minor offences to attempted rape and gang-rape. Often the assaults were brutal and violent and victims suffered through repeated abuse. When the victims addressed the Danish authorities, they were often met with distrust and skepticism. Worse was it, when the Soviet administration came to deal with the cases. They typically denied that a sexual assault had taken place, even in cases characterized by strong evidence. In most cases, the Soviet authorities actively hindered further investigations by claiming the presence of definitive evidence exculpating Soviet soldiers before the Danish police were allowed to investigate allegations against Soviet soldiers. In practice, this placed the Danish police in inescapable dilemma. The result was that only a few – if any – perpetrators were punished for their criminal actions. There were claims that one Soviet officer was purportedly executed due to the rape of a Danish woman. However, Soviet documents suggests that the officer was executed on grounds of crimes committed before The Red Army occupation of Bornholm. In all probability, the increase in sexual assaults during the Soviet occupation is due to the effect of war on the soldiers. The literature suggests that preexisting norms were wiped away because of the brutalities of war. Soviet soldiers committed rape against the Danish women, even though, they bare no grudge against Denmark nor were at war with Denmark.